

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТОМ X

TYSZCZENKO & BILOUS
PUBLISHING Co.
NEW YORK

diasporiana.org.ua

LESYA UKRAINKA

WORKS

VOLUME X

PROSE

G. TYSZCZENKO A. BILOUS PUBLISHING CO.
New York, 1954

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Т В О Р И

ТОМ X

П Р О З А

За загальною редакцією
Б. ЯКУБСЬКОГО

ТИЩЕНКО & БЛЮС
ВИДАВНИЧА СПІЛКА
Нью Йорк

ЛЕСЯ УКРАЇНКА—БЕЛЕТРИСТ.

I.

Белетристичні твори Лесі Українки не займають такого місця в історії української літератури, як її драми та драматичні поеми, може, навіть, і як лірика письменниці. Старші від неї письменники, як, наприклад, Кобилянська, молодші— як Винниченко, та її одноліток Стефаник, що почав друкуватися значно пізніше від Лесі Українки, в дарині художньої нашої прози, певна річ, зробили значно більше. Проте в плані розуміння історії літератури, як історії літературних стилів,— а таке розуміння на цей час єдино наукове,— годі вже робити з історії літератури історію громадської думки чи історію інтелігенції, як це нещодавно робили з історією російської літератури Овсяніко-Куліковський та Іванов-Разумнік. Своєрідний стиль більшості оповідань Лесі Українки вартий уваги майбутнього історика української літератури. Як це ми далі побачимо, оповідання авторки «Кассандри» та «Камінного Господаря» мають право зайняти своє місце— й не останнє місце— в українському «неоромантизмові» початку двадцятого століття.

Тим більше варто й потрібно аналізувати белетристичну спадщину Лесі Українки в плані вивчення всієї цієї багатой і різноманітної спадщини, в плані наукового встановлення, до якого літературного стилю належить творчість Лесі Українки і яке місце в ній творчості посідає художня проза письменниці.

Говорячи про всю творчість Лесі Українки, про послідовну еволюцію цієї майже тридцятилітньої творчої роботи від ранніх і порівнюючи слабих її речей до останніх, пси-

хологічно та емоційно надзвичайно мідних і високих, не можна обминати того факту, що дя творча робота, певною мірою через біографічні причини,—значно більшою мірою через те соціальне оточення, в якому на початку своєї літературної діяльності оберталася Леся Українка,—разнала де-яких літературних впливів.

Біографічні моменти самі по собі нічого не можуть з'ясувати в творчості письменника, але як допоміжний матеріал, що може підтвердити дані чисто літературної аналізи, ді моменти значіння своєї мають. Творчість Лесі Українки почалася з лірики. Перше оповідання її було надруковане після майже п'ятих років літературної роботи письменниці; правда, Леся Українка в ці роки майже нічого й не друкувала. Ми знаємо тільки шість ліричних поезій її, друкованих до першого оповідання «Така її доля» (1889 р.), але до 1895 року, до оповідання «Школа»,—що воно, належачи так само до ранньої пори творчості Л. Українки, всією своєю манерою, всім своїм стилем наближається до оповідання «Така її доля»,—маємо вже сім друкованих ліричних поезій та й окрему збірку її віршів («На крилах пісень» Нькладом авторки, Львів, 1892 р.). В ліриці першими вчителями її були послідовно мати—Олена Пчілка, Шевченко, близько знайомий їй особисто Старицький та Куліш (переважно як перекладач). Всі ці чотири письменники були виразні романтики. Після цих перших літературних впливів на творчість молодої поетки,—не беручи на увагу Гомера та українську народню поезію, що Л. Українка добре її знала,—на творчість її подекуди впливали європейські письменники першої половини дев'ятнадцятого століття: Мюссе, Гюго, Гайне—всі три найбільші романтики.

Але не тому знайдемо ми в творчості Лесі Українки романтизм, *suū generis*—неоромантизм, що в неї перші й другі літературні вчителі були романтики. Літературні впливи ніколи не можуть пояснити, чому письменник у своїй творчості виявив той чи той літературний стиль. Сама потреба в своєрідному романтизмові призвела письменницю до того, що вона вчилася в письменників-романтиків. А дя потребу може пояснити тільки те соціальне оточення, що його художнім

виразом є творчість. До цього ще треба додати, що характер тих літературних впливів на творчість Л. Українки був цілком своєрідний, незвичайний. Ця творчість завжди не позичала щось в іншій творчості, а «відштовхувалася» від неї, тоб-то брала якусь думку чи рису цієї творчості, іноді чи теми, чи сюжета, але, завжди по-своєму їх сприймаючи, частогусто відбивала в собі ці «впливи» цілком протилежно. Тут не місце давати повну картину того соціального оточення, що воно породило творчість Лесі Українки, досить тільки згадати, що письменниця належала до тієї частини української інтелігенції її часу, точніше—до тієї частини її дрібної буржуазії, яка різко негативно ставилася до обмеження своїх завдань у царині культурної роботи просвітянством і прагнула до того, щоб як-найшвидше наздогнати європейську культуру, і для Лесі Українки, як письменниці, це визначало потребу звернутися до сучасної їй європейської художньої літератури. Перші її європейські вчителі-письменники, що ми їх назвали, не могли бути в належній мірі тоді вже потрібні для такої науки, бо добу українського романтизму, що його найбільший представник є Шевченко, було вже пережито, керейдено. В європейській літературі тих років, коли Леся Українка звернулася до неї,—наприкінді дев'ятнадцятого століття,—був уже пережитий після романтизму і реалізму і напрямок, що загострив принципи художнього реалізму,—натуралізм. Натуралізм довів до крайніх логічних висновків ту методу художньої літератури, яку винайшов реалізм, але це й є основна хиба теорії натуралізму. Повне ототожнювання художньої творчості з наукою, рішуче відмовлення від будь-якої поетичної фантазії, ігнорування індивідуального обличчя письменника чи в кращому разі зниження письменника до ролі об'єктивного класифікатора фактів,—усе це й стало за причичу цієї реакції, яка призвела до кризи натуралізму та швидкої перемоги індивідуалізму й символізму уже в середині 80 років минулого століття в європейській літературі. Найвиразніший представник цієї кризи—і одночасно найвиразніший учитель Лесі Українки—є німецький письменник Гавтман. Від крайнього, індивідуалістичного натуралізму першої своєї драми «Vor Sonnenaufgang» («Перед сходом сонця»), через

драму масової психології «Die Weber» (Ткачі), що цю драму Леся Українка в молоді свої роки переклала українською мовою, до символістичної драми «Die versunkene glocke» («Затоплений дзвін»), що певний, але цілком своєрідний його вплив позначився на «Лісові пісні» Лесі Українки,—така була еволюція творчості Гавтмана. Аналізуючи белетристичну творчість авторки «Лісової пісні», ми побачимо, що, не зазнавши впливу індивідуалістичного натуралізму, вона—дя белетристична творчість—перейшла послідовно етапи від соціально-психологічного натуралізму до символізму, що його Леся Українка звала «новоромантизмом».

II.

До найраніших прозових творів Лесі Українки треба залічити II перші чотири невеличкі оповідання: «Така II доля»—1888 р., «Святий вечір»—1889 р., «Метелик»—1890 р., «Біда навчить»—1890 р. та «Весняні співи»—1891 р. (Роки написання цих оповідань невідомі: доводиться визначати їх датою їхнього надрукування).

Зараз же впадає в око, що ці ранні оповідання різняться між собою своїми «жанрами», а тому і манерою письма. «Така II доля» та «Святий вечір»—«образи з життя» (підзаголовки авторки) є типові «побутові», реалістичні, може й «натуралістичні», оповідання. «Метелик» та «Біда навчить»—це дитячі казки, вони й друкувалися в дитячому журналі «Дзвінок». Але, не дивлячись на таке, мовляв, «наставлення» цих двох казок, перша з них дуже характерна як вибором теми, так і II опрацюванням; тут спостерігаємо зародок манери пізнішої творчості Лесі Українки.

«Така II доля»—оповідання про те, що мати-селянка видала свою дочку за п'яницю. І знала мати про те, що він п'яниця, та думала собі: «він парубок молодий, то й гуляє; а оженився, то може йому той шум з голови вийде. Жінка, господарство, то те, то се, та й забудеться». І дочка знала, що йде за п'яницю, «цілий тиждень від заручин до весілля все було плаче», але мати не слухала II: вона молода, що вона знає? А тепер сама добре зрозуміла, що «втопила II голівоньку», але з селянським фаталізмом каже: «Я ж думала, як лучче; що ж, коли II доля така».

Оповідання написано в цілком старій манері. Прекрасно передано психологію матері; заховано всі лексичні особливості розмови двох жінок: «Ох, прилетіла й моя сива зозуленька до мене. Як допекли їй там оті прокляті, не витримала моя голубонька: втікла до своєї матінки». За старою традицією, перед цими жалісними словами співано народню пісню про нещасний шлюб. Отже маємо тут звичайне побутове оповідання в народницькому дусі, оповідання, що під ним міг би стояти й підпис Грінченка.

Так само до старої літературної манери належить «святокове» оповідання «Святий вечір». Воно має той самий підзаголовок—«образочки», що й інші ранні реалістичні оповідання Л. Українки.

Дитяча казка «Метелик» варта того, щоб на ній спинитися; тут зустрінемо багато де-чого властивого пізнішій белетристичній творчості Лесі Українки. «Бідний нічний сірий метелик» сидів у темному льоху. Йому од тієї темноти було сумно й смутно. Але хоч той метелик ніколи не бачив світла, душею чує, що «десь то є сторона краща, ясніша», ніж його рідний льох. Та ось йому доля усміхнулася, прийшла до льоху служниця по капусту, поставила свічку як-раз проти метелика і коли подалася з свічкою наверх, то метелик полетів за нею й опинився у великій кімнаті. Летить він все ближче до лампи, до «згубливого світла», даремно всі його відганяли, він влетів у саме полум'я. «Трісь! оде ж йому й смерть».

Дуже проста собі казочка. Але цікаво, яку ж «філософію» з цієї ніби дитячої казочки подає автор. Він у льоху містить двох створінь: метелика й лилика. Метелик прагне світла, а лилик ненавидить його: «Коли б сила, він би тебе світло крилами згасив навіки». Коли метелик прагне до світла, летить назустріч смерті в лампу, то автор з свого боку зауважує: «Хто бачить смерть у сльозі? Воно горить, миготить, міниться,—там світло, там тепло, там життя».

І найбільш характерна для автора цієї казки сама її «мораль» наприкінці.—«Дурне створіння!»—мовив де-хто з товариства:—«Хто велів йому летіти на вогонь? І женуть його, так ні, таки лізе! дурному дурна й смерть»,—типова мораль людей, що мають «здоровий розум». Але автор їм на це відповідає: «А хіба розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темному льоху? Те світло спалило його,—але він рвався на простір. Він шукав світла».

Характерно, що це ж говорять сам автор.

Друга дитяча казка менш цікава і майже одмінна від першої в своїй «моралі». Горобчик терпить багато лиха, ніхто йому допомогти не хотів і тільки біда нарешті навчила його, як треба жити. І коли сусіди-горобці його питають: «і де ви того розуму навчилися?» то він, було, тільки головою кивне: «Біда навчила, каже».

Мораль дуже далека від усякого романтизму. Але ж дитяча казка власне й вимагає корисної для життя моралі. Проте, пишучи свою першу казку, замість того, щоб вчити дітей, як треба на світі жити, авторка вчить їх, що краще згоріти на вогні, аби тільки побачити в житті те вогненне світло. Мораль, здається, зовсім не дитяча.

П'яте оповідання цієї наймолодшої пори творчости Лесі Українки «Весняні співки», з підзаголовком «спогад», як і оповідання «Така її доля», має за тло своє селянський побут, але його розроблено вже цілком романтично. Можна припустити навіть, що це справжній «спогад» авторки про свою рідну Волинь; принаймні, авторка дає право на таке припущення тим ліричним вступом, що вона розпочинає оповідання і має цілком романтичний настрій: «...Хто знає, чого йому часом веселого літнього ранку з очей сльоза покотиться, або

чого йому суворого зимового вечора весняний подих згадеться. Чого? Хто знає». Тільки після того вступу подається побутовий малюнок, що в ньому переплетені реальні та романтичні моменти.

Вечірні розмови біля хати «на колодках». А в ці розмови вплітаються пісні, що їх на вулиці пізнього вечора співають парубки та дівчата. А то знову: «Хоч би Господь дощику послав», «прийдеться знов у пані здіймати ґрунти», «на-завтра кликано до волости», а тим часом: «соловейки в садках щebetали, голосно-дрібно, і радісно, і немов тужливо тая пісня котилась-лилась та едналася з співами. Спільне щось було в обох тих співах». У цьому оповіданні ніби змагаються між собою дві поетичні манери: реалістично-побутова та романтично-психологічна, але та й та ще надто кволі і зв'язані мідно з старою манерою української художньої літератури її народницьким етнографізмом.

До тієї самої манери треба віднести й оповідання, надруковане в 1895 році, «Школа», знов таки з підзаголовком «волинські образки», тільки воно трохи складніше вже та соціально-гостріше: шість років межі написанням першого оповідання «Така її доля» і цим—дають себе знати. Оповідання йде від автора; пізніше цей спосіб композиційний стане улюбленим у Лесі Українки. За тему взято долю учительки в церковно-парафіяльній школі.

Дореволюційні часи, школа часів Победоносцева. Життя сільської вчительки вельми пригнічене й до того ж нужденне. Голі стіни, полупана стеля, ще більш полупана груба, осліпчик з кухлем і мискою до умивання, маленька шафка, стіл, ліжко і два стільці, що один з них має три ноги. Батюшка, що екзаменів наприкінці року не хоче робити,—«нащо їм (хлопцям) ті екзамени, нехай їдуть бидло пасти», що стягає з селян гроші за навчання дітей в школі, але вчительчині гроші ховає в себе і тій доводиться через «довгу процедуру» ці гроші в попа «викручувати». В кімнаті в учительки стоїть сулія від горілки—неодмінна річ у побуті сільського вчителя. Її попередник тримав у цій сулії горілку, а тепер вона порожня стоїть: «може ще кому знадобиться колісь».

Той самий «реалізм» мови, що в оповіданні «Така її

доля». Піп каже учительці, коли та скаржиться, що в неї нема грошей: «А,—он ви що! Господи, який тепер світ настав! що за користолюбці в молодих людей! Чи так же було в наші часи? Гай, гай, панночко! Справді, нащо вам ті гроші, та й ще всі заразом. Ви людина молода. От пождіть, будете іти заміж, справлятимете посаг, отут то вам грошки і згодяться». В дих нахабних словах так і видно всю ту дореволюційну шкільну систему, коли піп був головною особою на селі і робив, що хотів...

III.

У 1894 році в львівському журналі «Зоря» з'явилася велика повість Лесі Українки «Жаль». Історія написання цієї повісти відома (див. примітки до цієї повісти). Шкода, що не залишилося оповідання під назвою «Канапка»; цей заголовок було дано оповіданню на зібранні «літературної громади», де письменниця його й написала; цікаво було б з'ясувати, як з оповідання, написаного «на замовлення», виріс найбільший прозовий твір Лесі Українки. Зараз можна тільки сказати, що та «канапка» у повісті має малу роль другорядного технічного «мотиву», який швидко й зник з неї, а замість нього з'явився правдивий «мотив» усієї повісти, отой «жаль», що його терпить Софія.

Вже в цій такій ранній повісті Лесі Українки можна знайти манеру психологічну, що позначає всі її пізніші прозові твори, а ще глибше й міцніше—її драматичні твори. Власне з погляду психологічного повість «Жаль» є повість про прикрі події та переживання Софії Турковської. Бідна панянка несподівано зробилася княгинєю, але ще більш несподівано втратила чоловіка, стала за «компаньйонку» в якоїсь безглуздої, але дуже бундючливої баронеси, і кінчила тим, що вбила свою баронесу. Коли подивитися, як збудовано ту повість, то доведеться визнати, що з її чотирнадцяти розділів тільки перші шість позначені жвавим розвитком дії, а далі головне становить в «Жалю» психологія Софії, переживання, що призводять її до майже несвідомого, майже непридуманого злочину.

Звертає на себе увагу той факт, що в цій повісті ми не

бачимо ані одної позитивної постаті. Подружжя Турковських без жодних вагань оддають свою дочку за старого князя тільки тому, що він князь і, очевидно, багатий; мати Софії, кинувши під час першої візити князя уважний погляд на Софію, яка вміло забавляла князя, думає: «О, вона у мене розумна дитина. Справа налажується добре»; батько Софії, видавши за старого князя дочку, зараз же примощується до його майна та прискорює його банкрутство. Софії автор не симпатизує: почуввається виразна авторська іронія в одій першій зовнішній характеристиці героїні повісти: «Ох, всі ті кучері завдали панні Софії немало роботи. Ще й тепер вона не зовсім певна, чи так вони лежать, як би слід. Вона градіозно схиляє своє кругленьке, свіже личико, поетично-невинний усміх грає на рожевих устах, блакитні очиді трошки скоса, трошки немов здивовано, наївно дивляться в свічадо. Так, так, сії кучерика над чолом бездоганні. Софія ще раз дивиться в свічадо, очиді блиснули вогнем утіхи, і вона тихо відступила від дзеркала, не змінючи пози й виразу лиця».

І мати, і дочка виразно змальовані в тій сцені, коли князь, освідчившись та одержавши жадану згоду, пішов додому, не тямлючись від задоволення.

«Софія зосталась сама... коли се раптом увійшла, майже вбігла, в салон пані Турковська.

— Ну що? що тобі князь казав?

— Освідчився. Просив сповістити його, коли має бути весілля.

Про те, як Софія прийняла те освідчення, не було й речі. Сама Софія навіть не згадала про те, а пані Турковська не вважала потрібним питати. Мати з дочкою без слів порозумілися».

Не можна відмовити Лесі Українці в доброму знанні жіночої психології та ще в таких важливих життьових подіях. Психологічній правдивості наведеної тут характеристики та сцени з матір'ю міг би позаздрити й сучасний український письменник. Ті дрібні психологічні риси, — «поетично-невинний усміх», очиді, що «немов здивовано, наївно дивляться в свічадо», те, що «мати з дочкою без слів порозумілися», — де є ознаки психологічного реалізму.

Поводження молодої княгині з своїм старим чоловіком показано з негативного для Софії боку. Коли вже старий князь напередодні грошової катастрофи зауважує жінці, що їй доведеться «може ощадніше жити», то він зустрічає у відповідь од Софії слова: «Я, здається, і так живу ощадніше, ніж багато інших з нашого стану... не можна... вбиратись *comme une bourgeoisie* і утримувати свій салон *comme une mansarde!*»

Софія вийшла заміж за старого князя без жодної навіть тіні якогось кохання: вийшла, щоб зробити «блискучу партію», щоб стати княгинею і разнати після скромного життя в своїх батьків чогось вищого й цікавішого. Її врода дозволяє їй сподіватися, що вона у «вищому світі» займе не останнє місце. Коли вона мріяла про подорож по весіллі за кордон, «думками вже літала по великих заграничних містах і потопала в прийдешніх розкошах», то авторка додає до цього: «О, де були крилаті мрії: тільки князь приймав у них невеличке місце...»

Так само не на користь Софії говорять та сцена, коли вже після повернення з-за кордону одного ранку Софія сидить в своєму «рожевому кубелечку» на своїй ушлявленій канапці: «в білому *pegligé frou-frou*», «так легко, граціозно, як той весняний метеличок... зовсім як колись»—тоді, коли, вперше побачивши Софію, старий князь подумав: «чистий метеличок»—і «на устах її і тепер був колишній чарівний усміх, і погляд той самий, що колись, та звертався він не до князя», а до молодого, гарного панича. І справді мав радію тоді подумати старий князь, який сам просив колись Софію перенести ту канапку з салону до її будуару, що «канапці доладніше було стояти в салоні...»

Тонко зазначено від авторки повісти, що вже після наглої смерті старого князя, після його похорону «Софія сиділа на канапці в чорній жалобній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав смутковому убранню,—на лиці скоріш дивування видно було, ані-ж смуток. «Що ж далі буде...» говорив її погляд». І справді, відкіля взятися тут смуткові, коли була певність, що вона залишилася молодою вдовою з добрим спадком.

У другій половині повісти, з того часу, як Софія стала за компаньйонку в баронеси, розвиток дальших ситуацій повісти йде не через події, а через послідовне ускладнення становища її героїні, через послідовне заглиблення її психічних переживань. Софія так легко стала книгинею, так швидко увійшла в ролю багатої жінки «вищого світу», що теперішнє становище «компаньйонки» в баронеси зробило надто великий злам у її психіці; Софія напочатку ледве могла зрозуміти, усвідомити собі, в якому становищі вона зараз опинилася, ледве опанувала себе.

Леся Українка в останній раз, коли Софія уже вступила «на службу» до баронеси, знову вводить у повість ту Софію канапку, отже поводитьсь з своєю героїнею досить жорстоко:

«Софія пішла до будуару, аби взяти де які речі, потрібні в дорозі. Ступивши на поріг, вона спинилася нагло і відкинула цілою постаттю, немов угледіла щось дивне та страшне.

— Боже, моя канапка!—скрикнула вона стиха, але спотвореним голосом».

Від того часу послідовно згущуються хмари над головою нещасної Софії. Баронеса поводитьсь з своєю компаньйонкою занадто грубо. Нове несподіване життя майже щохвилини б'є Софію по нервах. Ось вона в вагоні першої класи, їдучи з баронесою за кордон, «дивиться у вікно так пильно, насупивши брови», і їй пригадується перша щаслива подорож через ці місця, але баронеса грубо примушує її кинути ті спогади. Ось вони удвох рушають до двірця, Софія веде свою пані і не сміє «звести очей на юрбу людей подорожніх». У жіночій кімнаті двірця баронесі стало погано, вона сидить на канапці, а Софія несе їй воду і бачить «двох панночок, що дивилися просто на неї, одна усміхаючись, а друга журливо. Софія зачервонілась і сльози стали їй в очах».

Авторка повісти послідовно збільшує, змінює психологічне напруження в ній; що-далі, то більш почуває себе Софія безвладною. Вона не може пробачити баронесі того грубого поводження, яке та виявляє все більше, все гостріше. Нерви Софії що-далі, то більше дають себе знати. В останній

сдені повісти, коли баронеса в своїй лайці верещить до Софії: «Ах ти ж хамка нікчемна! ти смієш мені так говорити...», Софія зовсім втрачає рівновагу і, «в нестямі розмахнувшись», кидає бронзову статуетку в голову баронесі і вбиває її.

Повість кінчається словами: «чиїсь дужі руки вхопили її». — «Оттепер я вже зовсім пропала! зовсім».

Ледве чи можна вважати за конечно потрібний той кінець, який надала Леся Українка своїй повісті, власне—вбивство баронеси. Письменник-реаліст напевно б такого кінця уникнув. Вбивство людини, найбільший в житті людському злочин, психологічно не вмотивований в повісті ні дріб'язковою уїдливістю баронеси, ні, що є головне, вдачею самої героїні повісти. Взввши на увагу весь ідейно-психологічний комплекс дієї вдачі, згадавши, яка й Софія була дріб'язкова та нечесна в своєму поводженні з старим князем, у всьому з початку й до кінця ставленні її до чоловіка, зваживши, як терпляче вона більше року переносила й більші грубощі від баронеси,—трудно повірити, щоб вона пішла на вбивство. Леся Українка, як ми вже бачили, вживши багато сильних художньо-емоційних засобів у розвитку повісти, наприкінці змальовує Софії злочин, як ніби «останню краплю», що переповнила вщерть чашу терпіння героїні. Для нас важно, що повість кінчено вбивством, що маємо наприкінці повісти один з традиційніших драматичних кінців романтичного твору.

А взагалі, ми й далі, в пізніших прозових творах, будемо бачити, як Леся Українка, майбутній драматург, обирає за свої теми, за свої сюжети глибоко драматичні життєві ситуації. Саме тоді щастить письменниці в художньо-правдивих образах відтворити психологію її героїв та героїнь.

У 1894—95 р.р. треба вбачати виразний зріст літературної манери Лесі Українки як белетриста. Аналіза дальших її прозових творів, написаних після повісти «Жаль», нам це доведе. Перший етап белетристички Лесі Українки, як це взагалі властиво першим етапам розвитку літературного таланту, є етап шукань певного літературного стилю,—в тому широкому розумінні поняття стилю, який відзначили ми на початку. Коли такі оповідання, як «Така її доля» та «Школа», безперечно належать до реалістичного стилю, то,—мимо того,

що «Метелик» є казка (до речі, авторка назвала цю казку «оповіданням»),—ми в ньому знайшли виразний романтичний світогляд. «Весняні співи» в усіх своїх художніх засобах виявляють романтичний стиль: не треба думати, що коли герої якогось літературного твору говорять мовою, властивою їхньому соціальному оточенню, то це вже є реалізм, є заперечення романтичного стилю. У Гоголя в його «Вечорах на хуторі під Диканькою» всі герої говорять природньою їх мовою, але ніхто не стане заперечувати романтизму ранньої гоголівської творчості.

Повість «Жаль» є вираз молодого романтичного стилю Лесі Українки. Софія є зовсім не тип романтичної дівчини, але авторка повісти змалювала її виразними романтичними художніми засобами.

IV.

Нещодавно знайдений невеличкий розміром твір Лесі Українки — оповідання «Пізно» зовсім відмінний від того всього, що перед тим написала письменниця в прозовій формі. Без перебільшення треба сказати, що цей твір поставив би Лесю Українку в той час, коли його було написано, на визначне місце по-між тодішніми українськими белетристами. Його написано, очевидно, 1895 року, за шість років до того, як письменниця почала писати свої драматичні твори (коли не брати на увагу віршованого діалогу «Грішниця» 1896 року); перша драматична поема Лесі Українки «Одержима» написана в 1901 році.

Коротке оповідання «Пізно» то блискучий психологічний етюд, емоційно надзвичайно сильний, разом дуже стислий. Сюжет цього етюда дуже простий, буденний. Жінка професора сидить вночі і чекає, коли повернеться додому її чоловік. Він повертається дуже пізно—«коли стрілка от-от мала торкнутися до чотирьох». У ці години очікування та жінка в своїх думках стисло розповіла про все своє життя, про все своє горе. Але тому, власне, що розкаже не професорова жінка, а за неї письменниця-психолог, ми маємо на двох сторінках три виразні, як живі, портрети. Ми не станемо тут їх перемальовувати, бо не зуміємо цього зробити

так, як то зробила Леся Українка, нехай читач прочитає сам оце коротеньке оповідання і уявить собі ті три постаті—першу—чоловіка тієї жінки, отого «бідного чоловіка», що вдостоювався від своєї блискучої дружини як-найбільшої хвали—слів, «с'est une bonne râte», другу—молодого професора політичної економії, що радить своїй дружині читати «Капітал» Маркса по-німецьки та дивиться завжди на неї «з таким усміхом на устах і безжалісним юмором в іскристих карих очах»—і, нарешті, оту жінку, що їй—«на змарнілому обличчі смуток і покірне ждання, чорне убрання і гладко причесане волосся з чималою сивизною надають чернечий вигляд».

В оповіданні «Пізно» ми не маємо найменнів його постатів; вони непотрібні ні письменниці, ні читачеві. Оповідання має наставлення на психологію одної жінки та її двох чоловіків.

Цей твір ніби з'являється якимсь зародком майбутніх двох віршованих і більших драматичних творів—«Айша й Мохамед» та «Йоганна жінка Хусова».

Після цього короткого, але надиво мідном раннього оповідання Лесі Українки—«Пізно»—здаються значно слабшими пізніші оповідання—«Місто смутку» (1896 р.) та «Голосні струни» (1897 р.). Незакінчений твір «Місто смутку» цікавий тільки тим, що крім літературної аналізи творів Лесі Українки показує в біографічному епізоді її життя джерела «психологізму» письменниці, показує, як цікавилася Леся Українка людською психологією, навіть і ненормальною. В ті роки цікавість до ненормальної психології людської в зв'язку з психологічною течією в художній літературі дуже загострилася. Макс Нордау, в своїй роботі «Entartung» (Виродження), що її певно знала Леся Українка, бо перший російський переклад вийшов 1894 року (а може її прочитала його Леся Українка в німецькому оригіналі),—доводив, що Толстой, Ібсен, Нідше, Вайлд, Бодлер, Мажарме, Верлен, навіть Золя—всі були «звироднілі». Така постать, як Міріам у драматичній поемі Лесі Українки «Одержима», певна річ, була ненормальна. На жаль, «Місто смутку» залишилося незакінченим фрагментом, якимсь матеріалом для майбутнього художнього твору.

Оповідання «Голосні струни» в порівнянні з оповіданням «Пізно» багато втрачає. Майже сентиментальні постаті його героїв значно слабші в своєму художньому обробленні не тільки як постаті з «Пізно», а навіть як постаті повісті «Жаль». Але воно цікаве як ще один зразок романтичної теми й психологічної її обробки в еволюції прозової творчості Лесі Українки.

Оповідання «Над морем» (1900 р.) одно з найбільших оповідань Лесі Українки. Тут письменниця знов обирає собі,— як і в ранішому «образкові» «Школа»,—спосіб розгортання оповідання від імени автора. Можливо також, що це оповідання, як і оповідання «Школа», є безпосередні життєві враження самої Л. Українки, яка примушена була кілька разів жити в Ялті.

Коди в повісті «Жаль», змалювавши образ Софії, як образ негативний з самого початку, Леся Українка з певною хоч і невеликою симпатією ставиться до нього наприкінці повісті, як Софія з щасливої раптом стає нещасливою, то в оповіданні «Над морем» образ Алли Михайловни змальовано не тільки-но негативно, а навіть сатирично. Леся Українка виводить в особі Алли Михайловни пусту дівчину, зіпсовану московськими ресторанами типу «Яру» й «Стрельни», де бувають веселощі, як каже авторка в своїй примітці «не дуже *сotte il faut*». Ця дівчина приїхала до Ялти за новими гострими враженнями, новими пригодами. В оповіданні Леся Українка на тлі картин кримської природи, моря, як антитезу тому, майстерно змальовує частину курортних відвідувачів, що приїхали сюди не до природи й моря, а для грубої розваги. Вульгарній психології й вульгарним манерам Алли Михайловни в оповіданні протиставлено психологію оповідачки, людини, що їй «хочеться на лий час втікти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх». Оповідачка не належить до мізантропів, мізантропія не в її натурі, але «лежачи над самісіньким морем», здається їй, що вона опинилася в такій країні, де ще не було чи вже нема людей. Здалека, дивлячись на місто, їй здається, що те місто—то не «діло людських рук, а просто тільки частина пейзажу». Ізгадується оповідачці чийсь вираз, «ніби сама природа... без людей то

все одно, що рамка без картини»—«але я часами думаю, що це картина—без плями».

І це оповідання є оповідання психологічне: в ньому різко підкреслено повну протилежність психології оповідачки й психології Алли Михайловни. Леся Українка невеличкими штрихами реально показує читачеві Аллу Михайловну, оту шукачку романічних пригод, курортних фліртів, авантюристку в коханні.

Зовсім окремо стоїть по-між прозовими творами Лесі Українки невеличке оповідання «Примара», що його написано 13 квітня 1905 року (не червня, як показано помилково в 2-му числі журналу «Червоний Шлях», де це оповідання вперше друкувалося). Воно не виходить за межі психологізму, властивому художній прозі Л. Українки, але тут маємо вже психологію не індивідуальну, а колективну, психологію юрби.

Оповідання «Примара» є найміцніший художній відгук на ганебну російсько-японську війну 1904—5 років, що її розпочато було за порадою тодішнього міністра Плеве, щоб дим «очистити небо» від хмар революції, яка вже тоді загрозливо насувалася. Війна не помогла, революція 1905 року своє зробила. Але ще на початку війни, за півроку перед тим, коли почалася революція, Леся Українка дала цій ганебній війні правдиву художню оцінку. Вона використовує для художнього образу війни образ змія-полоза, що «правничий, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в'ється навколо землі, помалу стискає її, хочаби задушити». Кілька визначних соціальних ідей подано від Лесі Українки на тих трьох сторінках оповідання «Примара».

Перша з тих ідей—ідея індивідууму, тієї людської неповторної одиниці, бо «кожен з тих людей має ділий світ в очах, і ніхто інший не має такого світу», і світ той гине навіки, як тільки погаснуть ті очі, і вже ніхто не відбудує його таким, як він був, хоч-би настали мільярди нових світів». Ту глибоку філософську думку, що зі смертю кожної людини вмирає ділий світ, вмирає одне неповторне сприйняття того світу, висловлено в міцній формі, з епічними повтореннями анафоричного «і» на початку кожного речення, що студнево збільшує, згущує почуття непереможного гніту—смерти.

Друга ідея—ідея інтернаціональна: тут гинуть за ніщо люди в різних убраннях, різних народів і коли хто стане втікати, то—«рідна мова стане для нього прокльоном товариша, що не в свою чергу вступив до брами жаху».

Третя—безглуздя дієї несвідомої «кругової поруки», коли «треба йти, йти», «стати не можна», «нема впину нікому» й «скільки людей, стільки погоничів».

І четверта—остання—ідея наприкінці оповідання: «хто був той один, що був головою потвори?» І знов маємо на пекуче питання відповідь, дану епічно-урочистими гадками: «Чи він кликнув товаришів і повів за собою ту зграю. Чи вони йшли самохіть до брами жаху і кожний з них був поподарем товариша свого, того, що йшов позаду... Чом вони не вернулись од брами назад, поки були ще проводарями? Чи може той перший один чув уже за собою зброю товариша свого і не смів поглянути в очі йому? Чи може одеї змії-полоз був споконвіку безголовий і сліпий і страшний у своїй сліпоті безнадійній, як сам хаос?»

Так, був він споконвіку сліпий, але близиться час, коли одеї змії-полоз оживе мільйонами голів і скаже нарешті своє слово. Поетка закінчує своє оповідання ще двома запитаннями: «Хто може спинити його? Хто визволить видючих людей з тіла сліпої потвори?» Вона на ці питання за тодішніх цензурних умов не могла дати відповіді. Ми зараз вже можемо це зробити. На перше питання: він сам зупиниться, зрозуміє, хто його досі обдурював і стане тоді не тою «догою зграєю, що йде здалека, з правіку, без упину і без кінця», а свідомим колективом (юрбою), що знищить назавжди війни. На друге питання є так само тільки одна відповідь—тільки самі себе визволить.

Можна дивуватися, як на це оповідання досі не звернули уваги ні ті, що писали книжки про Лесю Українку, ні ті, що склали літературні хрестоматії часто-густо з третьорядного художньо-ідейного матеріалу. Початок японської війни, час, коли вже ясно було видно тим, хто мав очі, що надходить революція, породив у Лесі Українки такий сильний емоційно, ідейно втілений у цілком відповідну йому форму твір, що безперечно належить до шедеврів між творами, які мають

за своє завдання в художній формі боротися проти колективного самовбивства—проти війни.

Так само до 1905 року стосується оповідання піби на побутову тему—«Приязнь». Воно мало бути реалістичне, бо було й написане після оголошення редакцією «Киевской Старини», що вона оплачуватиме гонораром реалістичні оповідання з народнього побуту (див. примітки до «Приязні»). Але тут реалістично-побутова лише тема, а її розроблення цілком романтичне. Тема оповідання—історія приятелювання доньки поміщика, панни Юзі, з дівчинкою—одноліткою, «хлопкою» Даркою. Є свідчення, що до оповідання «Приязнь» увійшли де які спогади з дитячих років Лесі Українки.

Маємо в оповіданні низку постатів—Дарчину мати, її батька «нероба Семена», саму Дарку, дуже добре змальованих трьох Юзиних «гувернанток»—німкеню фрейлейн Терезу, польку Зоню та французку *m-lle Lucie*,—мідними імпресіоністськими штрихами побіжно поданих татка її мамцю Юзиних, її бабуню й дідуся. Коли в образах «хлопів» та «гувернанток» знайдемо манеру реалістичну, в образах кривих Юзі побачимо манеру імпресіоністичну, що є певне розгалуження художнього реалізму, то в головному художньому образі цього оповідання—в панні Юзі—маємо тип суто-романтичний. Її приятелювання з Даркою, делікатної панни з грубою «хлопкою», вся духовна організація Юзі до останньої сцени в оповіданні, де вже та організація одверто та грубо виявляє своє соціальне походження,—ці елементи твору мають всі літературні ознаки романтизму.

Тут в останній раз Л. Українка свідомо й навмисне, на замовлення, для грошей, зрадила себе й спробувала поєднати вимоги реалістично-побутового стилю з вимогами того стилю, що його вона тоді вже для себе знайшла в «новоромантизмові». Є авторитетні відомості, що сама Л. Українка потім не високо цінувала своє оповідання «Приязнь» (див. т. VI, вид. «Книгоспілки». К. 1924, стор. 289).

V.

1906 рік дав з белетристичної творчости четверо оповідань. Двоє з них важко аналізувати, бо вони не закінчені.

Перше—то фрагмент майбутнього оповідання під заголовком «Утопія», який ледве може дати можливість гадати, що мала Леся Українка з нього зробити. Очевидно, одей листок паперу малого поштового формату, дрібно записаний олівцем, є плян якогось твору на утопічну тему. Те, що маємо зараз, дозволяє висловити думку, що «Утопія» мала, очевидно, подати картину нових родинних форм. Маємо: «родина: дві жінки і «їх дитина». Дівчина і П—два батьки». Чоловік і жінка, що кохаються. Ледве накреслені постаті артиста-самовбивці та вченого філософа не дають ще змоги що небудь про них казати. Та розмова, що П провадить одна дівчина до одної в тій фрагментарній формі, яку тільки й маємо, не показує ще нічого утопічного, швидче скидається на спробу якогось оригінального романтичного задуму.

Так само незакінчене оповідання «А все таки прийди» має романтичний задум, що для нього був приготований тільки ґрунт, те, що в теорії літератури зветься «рамкою», бо-ж весь «реальний» епізод з генуезьким букіністом є тільки рамка, що в ній повинні бути вставлені оповідання Черкаторе, записані його другом Верідікусом. Але одну гостру думку вже сформульовано від Черкаторе наприкінці другого фрагменту, що ним кінчається рукопис. Верідікус втішає себе тим, що ніхто, крім нього самого, не буде покутувати його немочі, бо для слави Божої зрікся він земних нащадків по собі,—адже чернець не має спадкоємців від плоті своєї.

«—Але він має,—сказав Черкаторе,—спадкоємців від духа свого і за тих він більше відповідає... бо це є та вина, що не прощиться вавіки...»

Оповідання задумано дуже цікаво, від нього можна було далі чекати багатьох сентенцій Черкаторе, в яких позначилися б думки автора цього оповідання. Але його обірвано так, що навіть не можна зрозуміти й назви його—«А все таки прийди».

Невеличка річ «Interwiew», мабуть того ж року, як і «А все таки прийди» та «Утопія»,—була, очевидно, тільки розпочата. Сатира на інтерв'єра, що сам від себе подає інтерв'ю, переходить у сатиру на тих панночок, які за свій «дар» вважають «пізнавати прийдешніх знаменитостів у «починаючих»

письменників». У письменників-романтиків сатира завжди спрямована проти всього заляженого, утертого, тривіального: на тлі романтичного ідеалу все це особливо гостро випирає. Але крім того можна зауважити, що в Лесі Українці, в її владі, був певний нахил до сатири. Те листування письменниці, що досі відоме, показує, як вона добре вміла знайти риси тривіального, утертого в багатьох дарилах людського побуту й того літературного оточення, що до нього стояла вона близько. Ті віршові речі Лесі Українки, що друкувалися 1906 року в сатирично-гумористичному тижневику «Першень», який виходив у світ тільки в той час, коли під час революційних подій не було царської цензури, показують, яке гостре жало мало її перо. «Іnterwiew» дає можливість інтерв'єрові характеризувати свою владу; він звиває себе естетом—«і то не в теорії, а в житті», і на доказ цього дозволяє собі зробити невеличкий екскурс біографічний,—як-раз про одну з тих панночок, що їх він добре знав. Хоч та панночка «була і єсть гарна, ідеальної вроди, ідеальної добрости», але інтерв'єр її «рішучо і безповоротно» перестав кохати саме за цей її «дар» чи «нюх»—знаходити таланти. Є в цьому незакінченому оповіданні одна думка, дуже характерна і для Лесі Українки, і для тодішнього українського, як зараз кажуть, «літературного побуту». Одя згадка, що «починаючим» можна бути і в двадцять років, а на двадцять першому раптом стати «нашим відомим» і навіть навпаки—раніш бути «нашим відомим», а потім «спуститися» до «починаючого» (alias «подаючого надії») — цього всього зазнала на собі Леся Українка та й не вона одна з українських письменників. Не помилилось, коли висловимо догадку, що в цьому незакінченому іnterwiew Леся Українка мала на увазі типових панночок свого літературного оточення, до яких ставилася дуже сатирично.

З тих оповідань, що зараз вперше друкуються, закінчених та незакінчених,—найкраще, найміцніше з художнього боку і разом з тим дуже характерне для літературної владі Лесі Українки-белетриста є оповідання «Помилка» з підзаголовком до нього—«думки арештованого». Воно хоч і належить до групи оповідань незакінчених, але має такий розмір, що дає змогу зважити його художню цінність. Рукопис незакін-

чений, дати він не має, але приблизно його треба датувати другою половиною 1906 року.

У цьому прозовому творі Лесі Українки наявно видно генезу літературного стилю, властивого прозовій—а значить і всій—творчості Лесі Українки, що вона сама його називала як стиль «новоромантичний». Як далі побачимо, в цьому оповіданні виразно пізнати можна дві сполучені лінії того стилю— громадсько-психологічну та індивідуально-психологічну (застережемо себе від фальшивого розуміння нашої думки: ми навмисне вживаємо слово лінії, а не комплекси, підкреслюючи тим словом, що в усякій художній творчості ті дві лінії, коли вони наявні, з'єднуються в один соціально-психологічний комплекс тих чи тих мотивів).

Той уривок оповідання «Помилка», що в рукописові дійшов до нас, природньо ділиться на дві частини. Обидві вони, як то показує підзаголовок оповідання, являють собою записані «думки арештованого», себто маємо тут уперше в творчості Лесі Українки твір в «епістолярній» формі. Але це є не просто записки, як мемуари чи щоденник арештованого, а «думки», адресовані до певної людини—до товаришки по партії та разом коханої дівчини Галі.

Не вперше зустрічаємо ми тут, у цьому творі Лесі Українки, в'язницю. До оповідання «Помилка» в'язниця подибувала в поезії «В'язень» (поминаємо тут поезію «Остання пісня Марії Стюарт» як перекладну), пізніше в діалозі «Гришниця», в драматичних творах «Три хвилини» й «Адвокат Мартіян». Але хоч усюди й там була мова про політичних ув'язнених, там завжди були історичні обставини. В оповіданні «Помилка» маємо в'язницю 1905—6 років і події революції тих років.

З тих двох частин цього оповідання, що на них вже було вказано, перша, значно менша розміром, то думки арештованого про свою долю політичного ув'язненого та про ставлення до цього ув'язнення з боку його товаришів, що або разом з ним сидять у тюрмі, або перебувають на волі. Друга частина— значно більша—це вже просто лист арештованого революціонера до своєї партійної товаришки й коханої дівчини. Отже, ми маємо в оповіданні «Помилка» записки думок людини, адресовані до Галі. Але ми сильно помилились би, коли б га-

дали, що Леся Українка подасть у цих записках тільки саму психологію арештованого революціонера: цей лист до Галі є вся історія їхньої спільної партійної роботи і в той самий час якогось виразно не з'ясованого кохання одного до одного. І та історія є художнє зображення двох постатів революціонера й революціонерки і тих труднощів, що зазнає їх спільне кохання власне через умови революційної роботи. З цієї історії виразно повстає вся постать оцієї Галі, суворої революціонерки, яка гасить у своєму серці вогонь кохання, бо невчасно під час такого гострого політичного стану, коли є вимога всі сили партії кинути в революційну роботу, захоплюватися особистим коханням. Переказуючи в листі до Галі всю історію свого кохання, арештований наводить всі сцени їхніх зустрічей, її слова при цих зустрічах, ділі дискусії між ними на тему партійної дисципліни та особистого почуття.

У першій частині оповідання «Помилка» знову бачимо в Лесі Українці сатиру, сатиричні випадки, спрямовані від арештованого проти тих його товаришів, що їм пощастило втікти від арешту й залишитися на волі. Він не шукав безпечности в той час, як навколо нього брехали кулі, він не втікав і тоді, коли вся юрба кинулась врзтіч, він і потім нікого не зрадив, а проте він певний, що ті, які врятувались і сидять собі безпечно вдома, хоч і знають, що він у тюрмі, то думають собі про те спокійно або з тим приємним смутком, щом'якшять душу і збільшують власну пошану до самих себе...

І йому, арештованому, доводиться питати себе, як же до нього ставляться товариші, чи не думають вони, що він навмисне провалив їх, що не треба було б йому доручати такої відповідальної роботи. Але він зараз же знаходить факти, що свідчать про довір'я до нього з боку товаришів, і заспокоюється.

Пісня товариша, що повторюється багато разів, примушує арештованого все думати про своє кохання до Галі і «це навіть робиться звичкою» — почувши ту пісню, «думати до Галі». Тут, власне, і починається друга частина оповідання, бо далі вже нема згадки про в'язницю, а тільки думки про те минуле, що було в нього з Галею перед ув'язненням.

Арештований пише для себе самого: «Я ніколи не скажу тобі в живі очі того, що хочу тепер написати, я й не покажу тобі сього, бо рука моя не здійметься пробити тобі серце тим мечем, що давно вже пробив мені серце».

Далі йдуть спогади арештованого про всі його спроби так чи так впевнити Галя, що можна бути революціонером великої партії і бути одруженим. Це йому і в найменшій мірі не вдається. Був один момент, коли Галя, побачивши в його очах тугу, сказала йому, що його кохає, але... і оце але, оді потреби партії, її теперішні вимоги до революціонера. Тоді теперішній «арештант» бере на себе небезпечно завдання, провалює його—і ось він тепер, як і де хто з його товаришів, у в'язниці. Оце власне і є небагатий на події сюжет оповідання «Помилка». Брак кітця не дає можливості сказати, чому це оповідання має таку саме назву, в чому й чия тут «помилка».

Але зрештою не в сюжеті суть, а в його наповненні міцними й глибокими життєвими психологічно-емоційними елементами. Сюжет—дуже звичайний для романтичного твору: ситуація—«люблю й не можу йти за тебе» багато разів повторювалася в художній літературі. Справа йде про ті мотиви, що не дають можливості Галі дати позитивної відповіді коханій людині. Ці мотиви—суто-соціальні, високо революційні, ми їх уже в стислому огляді оповідання назвали: відсутність морального права зраджувати революційним обов'язкам і справам заради особистого щастя. І от ці мотиви, що становлять головний соціально-психологічний комплекс ідей оповідання «Помилка», роблять оповідання високо художнім—в розумінні художности всієї його структури, починаючи з головних думок твору і кінчаючи тими дрібними чисто семаптичними засобами, що в них ці думки втілила Леся Українка.

Ми не маємо ні змоги, ні потреби наводити тут, хоч-би й стисло, тих словесних «турнірів»—вживаючи де урочисто-романтичне слово замість слова «бійки»,—що точилися поміж Галею та «арештованим». Читач сам відчує міцне психологічно-емоційне надруження обох цього оповідання «героїв»—зпову умовним романтичним словом кажучи. Для нас зараз є важливе, що в оповіданні «Помилка» та в двох останніх опо-

віданнях—«Розмова» й недокінченому «Екбаль-Ганем» — ми маємо зразки художньої досконалости, що не поступляться перед більшістю інших белетристичних творів нашої літератури тих років—років між першою та другою, а разом останньою революцією—1905 та 1917 років.

Оповідання «Розмова» писане 1907 року. Тема його не така широка, як тема попереднього оповідання. В цьому оповіданні маємо ту саму тему, що в ці роки ми її знаходимо в таких драматичних творах Лесі Українки, як «Айша й Мохамед» «Йоганна жінка Хусова», в пізніших—«Камінному Господарі» та «Оргії». Леся Українка недаремно значну більшість своїх творчих сил вклала в драматичну ділянку своєї літературної спадщини. Не вперше доводиться вже відзначати, що цим творчим силам був властивий глибокий драматизм. Ним позначено всі довершені твори Лесі Українки. В одній ще недрукованій поезії (читачі знайдуть її в додатках до XII-го тому цього видання) без назви й без дати є такі два останні рядки:

Аби не ранила так смерть моя віного,
Як ранило мене моє життя.

Оді життєві рани, рани всякої людини, що ставить до себе великі й високі вимоги, призвели до того, що драматизм творчости Лесі Українки завжди коли не трагічний, то вельми сумний. Отже драми бувають трагедіями, просто драмами та комедіями, але цих останніх творчість Лесі Українки не знала. Ця творчість припала на таку добу в житті української інтелігенції,—добу гостру, сувору, реакційну,—коли цій інтелігенції були властиві драматизм та рефлексія.

Героїня оповідання «Розмова» є трагічно нещасна жінка. Вона може й сама не знає, чого бажає, але вона знає, що «велике фатальне кохання—це самум, що заносить піском і великі, спокійні озера, і тихі струмочки в оазах», як їй читає молодий поет. Коли той поет їй каже, що либонь її кохання не таке то вже велике було, як їй здавалося, то чує таку відповідь:

«—А чого ж я виираю від нього тепер?—з гарячою, широкую розпучкою вирвалось у неї. Вона підвелась на софі і задомила руки. Очі поширшали й почорніли, мов підмальовані».

Героїня оповідання «Розмова» прийшла до тієї істини, що неправдиве є настирливе твердження в усіх романтиків, ніби «кохання сильне, як смерть», що смерть сильніша не тільки від її кохання, але навіть і від її хисту, який був її дорожчий за любов; вона тепер каже поетові: «я тоді була ще живою», бо для неї без хисту, без кохання—смерть.

Незакінчене оповідання «Екбаль-Ганем» повторює майже до самої теми, тільки з іншими її мотивами. Жінка півдня рано старіє, вона заздрить тим розпусним білявим франкам, які здавалися молодшими від неї і по-над сорок літ; її вже не допоможуть ніякі білила, хіба один приворот. Це для неї так само життєва трагедія.

VI.

Нам залишилося підвести підсумки аналізу творчості Лесі Українки-белетриста й дати визначення того літературного стилю, що до нього її белетристика належить. Оскільки для нас творчість кожного з письменників пояснюється найбільш за все тим соціальним оточенням, з якого цей письменник виходить, чи які думки та настрої він у своїй творчості відбиває, остільки для нас ясно, що й стиль цієї творчості втворено та передумовлено тим самим оточенням.

Серед досі недрукованих критичних статтів Лесі Українки, що мають увійти тільки до XI тому цього видання, є стаття про молодого Винниченка. В цій статті, говорячи про Винниченків стиль, Леся Українка каже, який літературний стиль вона вважає за найприродніший, а значить і найпотрібніший для тодішньої української літератури. Вона називає цей стиль чи, як вона висловлюється, напрямок, «новоромантизмом» та вважає за батька цього напрямку її сучасника—німецького драматурга Гавтмана. Добре відомий Лесі Українці автор «Ткачів» через натуралізм перейшов до того напрямку, що для нього європейські критики, а потім і історики літератури найшли назву «неоромантизм». Леся Українка вважає за головну ознаку неоромантизму (в одмінність од європейського натуралізму, що свого героя завжди виводить з юрби, ставить на одинці і в одмінність од російських реалістів, що з героїв роблять штучну єдину групу для художньої студії) те,

що він, змальовуючи людину в юрбі, в її оточенні, не знищує її індивідуальності, зберігає її; кожний з героїв, як це буває в справжньому житті, сам становить мету, і тому в читача немає того враження, як після читання якогось твору письменників старих шкіл, а власне, що коли вмре головний «герой» чи зникне головна теза твору, тоді «другорядним постатям вже на світі й робити нічого, хоч зараз помирати, бо вони так-таки й жили для «освітлення», для «затемнення», а самі вони нікому й не потрібні».

Лєся Українка далі рішуче заперечує такі застарілі погляди на життя й на людей: «герой та натовп», «особа й осередок», «стигання громадських угруповань», «боротьба масових інстинктів». Основний погляд неоромантиків полягає в тому, що ні в природі, ні в житті немає нічого, що було б, мовляв, через своє народження, другорядним. Кожна істота для письменника є явище першорядне.

Не завжди письменник може усвідомити собі той стиль, що до нього належить його творчість. Багато з сучасних письменників-романтиків щиро вважають себе за реалістів. Але недаремно Лєся Українка була не тільки поетом, драматургом та белетристом, але й літературним критиком (див. її твори вид. 1925 р. т. VII, вид. 1929 р. т. XI). Це дало їй можливість правдиво знати «стиль» своєї творчості, бо, говорячи в статті про Винниченка позитивно про «новоромантизм», вона, як ми це бачимо, справді в усій своїй творчості—не тільки белетристичній—була за «новоромантика».

Ніхто не стане заперечувати двох ознак літературної творчості Лєсі Українки. Перша, що ця творчість,—як рання, так і пізніша,—зазнала впливів західно-європейської літератури в тій мірі та в тому вигляді, як ми це відзначили напочатку. Друга ознака—що ці впливи не ставали на перешкоді творчості Лєсі Українки бути цілком оригінальною не тільки в рамках української літератури, але й європейської, бо ж її твори на всесвітні сюжети («На полі крові», «Тристан і Ізольда», «Камінний Господар») мають цілком трансформований та оригінальний вигляд. Коли українська література дочекається того часу, що нею цікавитимуться в Європі, то саме Лєся Українка буде найзрозуміліша європейському читачеві.

Вона свідомо порвала зв'язки з сучасною їй українською літературою, з літературою чи культурницько-просвітянською, чи реалістично-натуралістичною; вона в своїй творчості наслідувала літературний стиль тогочасної західно-європейської літератури, стиль неоромантизму.

В західній Європі вважали за неоромантиків у малярстві—Бекліна й французьких імпресіоністів, в музиці—Вагнера, у філософії—Ніцше, у драмі—Ібсена, Метерлінка, в поезії—Бодлера, Верлена й того ж Метерлінка, в художній прозі—Едгарда По, Гамсуна й Пшибишевського. Зазнала неоромантизму й російська література наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття. Але тут той напрямок мав дві течії: першу—декадентів-символістів, містиків та індивідуалістів, другу—своєрідних реалістів нового гатунку, як Горький та більшість співробітників «Знання», Вересаєв, Серафимович, Скиталец.

Становище Лесі Українки що до неоромантизму було власне таке: соціально-політичні причини—підйом як російської, так і української інтелігенції наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст., на переході від промислового до фінансового капіталу; початки марксизму, революційні селянські рухи та робітничі страйки поставили ту нечисленну групу української лівої дрібно-буржуазної інтелігенції, що до неї належала Леся Українка, в опозицію російському даратові. Коли Лесі Українці, яко письменниці, потрібно було відгукнутися на ці перед-революційні настрої, то в неї виникла потреба в літературних зразках для цього. Леся Українка в своїх творах ніколи не зазнавала впливів російської літератури й на цей раз взяла за зразок для себе стиль неоромантизму, найпрогресивніший стиль тодішньої європейської літератури, а власне Гавтмана та Ібсена. Треба тільки гзяти на увагу, що причини неоромантизму європейського й українського були неоднакові. Коли в європейській літературі ті причини крилися в «сутінках культури», буржуазної культури, в запереченнях значення науки, повороті від людини до природи, то в умовинах тодішньої України це був світанок культури, бо всі сили української інтелігенції було тоді скеровано шляхами чи то просвітянськими—на здобутки права культурного розвитку, чи то революційними—на підготовлення революції. Саме тоді ді-

лянка художньої прози,—а значить і вся творчість Лесі Українки,—набуває стилю неоромантизму, але своєрідного, бо маємо, з одного боку, за джерело цього стилю соціальний стан тодішньої української інтелігенції, а з другого боку—літературні впливи європейських письменників у позначеній вже їхній формі. Ця форма й є власне—відштовхування від зui генегів «занепадного» європейського новоромантизму в бік прогресивний, як на той час то й революційний. Індивідуалізм, властивий всій творчості Лесі Українки, нічого спільного не має з антисоціальним індивідуалізмом творчости «північного велетня» Ібсена. Це й доводять такі оповідання Лесі Українки, як «Над морем», «Примари» чи «Помилка», такі її поеми, як «Давня казка», «Одно слово» чи «Про велета», такі її драматичні твори, як «У катакомбах», «Руфін і Присідла», «Оргія».

Б. Якубський.

ОПОВІДАННЯ

,

^

11/11/11
11/11/11
11/11/11

ТАКА ЇЇ ДОЛЯ.

(Образок з життя).

Невелика хата у Пріській Чугаїхи, але зате порядна, біла, не гірш, як у людей. Та й нащо їй велика хата? Сама вона живе в ній із своїм старим: ні діток не має вона, ні родини; от хіба тільки сусідка або кума забіжить часом на поправки чи так у свято прийде одвідати; а то Пріська все сама та сама. Тепер же вона має гості; не які й гості: з свого таки села прийшла до неї кума її, Мотря, давня приятелька (ще дівчатами товаришували). Сидять вони собі та й прядуть, розмовляють; та розмова ведеться помалу, що-раз уривається; веретена шпарко ходять; видно не для забавки та робота взята.

— Чи давно, кумо, навідувались до дочки?—питає Пріська.

— А от, мабуть, тижнів зо два, як була в неї.

— Ну що ж? Як там вона?

— Ей, вже її життя! Відомо, не було їй добра, то й не буде...

Розмова затихла, й знову шумлять веретена. Мотря похилила журливо голову і ще пильніше пзялася до роботи. Пріська почала стиха поспівувати:

Чи ти мене, мати, в барвінку купала,
Що ти мені, моя мати, долі не вгадала?..

— Так, кумо, так! Не вгадала я долі своїй донечці: втопила її голівоньку за п'яницю; я ж думала, як дучче. Ви ж, кумо, знаєте, які мої достатки; а то ж багатир, цілий ґрунт має, єдинак у матері!

— Чи ви не знали його вdachі, що він п'є?

— Ой, чому ні! Казали мені люди, вже по заручинах, що бачили його в місті п'яного. Бився з москалями; а мати його ходила за ним та просила, щоб додому їхав. Та де! Не вважає на матір, ні на людей; там такий, як уп'ється, то й на матір не раз кидається бити. Чула я, кумонько, чула теє все; та що ж? думаю:—як там раз щось трапилось, чи то воно завжди так буде! От, може, з хлопцями загулявся, або хто підпоїв! А може ще й брешуть люди, так із задрощів. Та хоч би й правда тому була, що любить гуляти, то що ж уже! Дівчина вже заручена; одмовити—треба сплатити за безчестя; та й горілка, що люди випили на заручинах, теж його була: а де ж мені бідній було те все посплачувати! Та ще й то думаю собі: він парубок молодий, то й гуляє; а оженився, то може йому той шум з голови вийде. Жінка, господарство, то те, то се, та й забудеться.

— А дочка ваша як на те пристала?

— Та що! Дочка, звісно, не хотіла, цілий тиждень від заручин до весілля все, було, плаче та просить: «Матіночко рідна, не топіть ви моєї голівоньки!» Та не слухала я її, бо вона молода, ледве шістнадцять минуло; що вона ще знає!

— От бачте, якби були послушали тоді, то й не нарікала б на вас дочка тепереньки.

— А чого вона має на мене нарікати? Хіба ж я винна? Я ж думала, яклучче; що ж, коли її доля така!

— Що там, кумо! Доля долею; а якби таки ви лучче людей розпитали, чи що... А то так уже зовсім, немов з мосту та в воду.

— Що ж мені людей питати? Чи то люди знають, яка кому доля суджена? Та-ж от я: пішла заміж; ні я свого чоловіка перед весіллям не бачила, ні він мене. батьки заручили і повінчали! та й що ж? Чи мені зле було, чи що? Хвалити Бога, ми з старим жили не гірш, як люди живуть. Не без того, щоб часом не посварив, не раз, було, і поб'є; а все ж я

за ним лиха не зазнала, не то, що тепер, що хіба хто не хоче, то й не обідить! Ото тільки покійна свекруха, було, не раз допече до живого, та й то: я, було, змовчу, все корюся, то вона й подобрішає. Ще коли б моїй дочці така доля, як мені була!

І знов змовкли обидві. Мотря пильно пряде; тільки часом одведе руку від мички, щоб хустку поправити, а може й сльозу втерти потайну. Приська знову завела пісні:

Дала мене мати далеко від себе,
Наказала не бувати аж сім літ до себе.
А я молодая того не стерпіла,
Сивенькою зозулею у рік прилетіла...

— Ох, прилетіла й моя сива зозуленька до мене. Як допекли їй там оті прокляті, не витримала моя голубонька: втікла до своєї матінки! Приходить ото вона до мене, така змарніла, аж я злякалася, глянувши на неї. «А то ж що тобі, моя дитино!»—кажу я, та аж заплакала. «Вже,— каже вона,— мамо, хоч ви мене бийте, хоч ви мене проганяйте, не піду я від вас до тих недовірків; краще в ополонку, як до них!» «Бог з тобою, моя дитино,—кажу я їй,—чи ж я тебе проганятиму, моя доню! Тільки ти роздумайся гаразд: може то ще так! Чи то раз бува, що чоловік із жінкою сваряться? Ще таки може погодитесь; може воно й минеться!...» «Ой, ні, не минеться!—каже вона,— не можу я того більше терпіти! Не поїду я туди, не поїду!» Та що думаєте? Прийшов їй чоловік та й почав просити та перепрошувати. «Я, каже, не дам її нікому і пальцем зайняти; а матір, коли вона їй хоч слово скаже лихе, далєбіг із хати вижену, не то що!» Що ж! я подумала, подумала: «Іди, кажу, дочко, може тобі й справді ліпше буде; аж, бач, як присягається!» Та й що мені було робити? То таки чоловік; як же я можу жінки до нього не пускати? Пішла вона; та що ж? Спершу то таки чоловік трохи шанував, а потім то ще гірше бити почав та ще й докоряє, гризе по цілих днях. Ой, доню моя безталанна!...

— Що ж, може, її хоч свекруха жалує?

— Де там! Коли вже чоловік збиткується, то свекрусі... Сказано: чужа мати!... Ой, кумо, засиділась я у вас, вже й нерано; а я ще хотіла у Будища піти, одвідати мою безталанну та хоч розважити її трошечки...

— Ідіть, кумо, ідіть! Просіть її так, щоб до нас коли прийшла; вже давненько я її не бачила.

— Вона б і радніша; та чи ж пустять її! Там такі...

— Ой, кумо, кумо, занастили ви свою дочку!

— Ні, кумо, не кажіть ви цього мені! Що я винна? Хіба я своїй дочці ворог? Така вже її доля!

— Може!

Мотря взяла гребінь, поцілувалася з кумою і подалась до дверей.

— Будьте здорові!

— Ідіть здорові!

СВЯТИЙ ВЕЧІР.

(Образочки).

1.

Сім'я сидить за столом, вечеряє, — вже й кутя й узвар на столі. В хаті так ясно, світло горить якось надзвичайно весело і разом урочисто. Вся сім'я гомонить, кожному хочеться сказати щось радісне, кождий відчуває себе щасливим і повним надій, хоч ніхто не знає, чого власне сподівається він, і чи справдяться його надії... Така радість перелітає з одного обличчя на друге, мигтить, мов зірниця в очах, бренить чарочками, лунає в дзвінкому дитячому сміхові. І гомін, і сміх; але не той-то буйний, непевний гомін, коли люди гомонять і сміються надто голосно, щоб заглушити своє горе й сльози, — ні, се гомін спокійний, хоч і веселий. Як любо, урочисто-спокійно лунає те спільне: «Святий вечір!.. Будьте здорові з Святим вечором!»

2.

Пишно убрана кімната; видно, що багаті люди живуть, — а за для свят прибрано той покій ще пишніше. На столі білий як сніг обрус, добірні страви й напитки. — І тут ясно, і тут урочисто, та веселість не така щира, — мов трохи з примусу говоряться ті веселі речі, не зовсім вільно грає усмішка на устах. Край стола, на м'ягкому оксамитному фотелю сидить молодий хлопець: його вродливе обличчя бліде як воскове, брови надто виразно чорніють, уста усміха-

ються, але усміх той мимоволі виходить якийсь журливий, хоч хлопець силкується сховати тую журбу, та й інші удають, мов не бачать її... Часом серед розмови хлопець затримається, утопить свої чорні очі в просторінь і замислиться. Ох, як весело було торік у сю пору! він був повний життя, повний надії;— а тепер... Тепер він сидить без сили, слабкий... Чи діжде він другого Святого вечора?.. Що ж се? знов тая журба, знов той жаль? Ні, годі! Он усі так приязно, весело (занадто весело!) бажають йому щастя-здоров'я!.. Нині ж бо «Святий вечір!...»

3.

Біле, біле поле. Ледве видніє шлях, що в'ється й зникає у нічному морозному тумані. Швидко біжать легкі саночки, як тільки можна швидко, — але якою тихою здається та їзда молоденькому вандрівникові! То їде малий школяр додому з далекої школи,— та й спізнилося бідне хлоп'я! Пильно вглядається школярик у тую мглу: чи не мигтять вже огник де небудь?.. Ох, як довго їхати! Коли б швидче, коли б ще застати дома вечерю, щоб разом з братами й сестрами їсти кутю, та кликати мороза? А у полі мороз таки добре діймає,— школярик міцно тре руки, перебирає ногами,— холодно! Та нема часу кутатись: он, здається, вже рідне село!.. Так, се воно!.. он один за другим виринають з темноти огники, мигтять веселенько, мов очка дитячі, вони мов вітають хлопчика: Святий вечір! Святий вечір!»

4.

Малесенька тісна кімнатка. Коло стола, при невеличкій лампочці, сидить молода дівчина; вона схилилась над шиттям, над пишною білою шовковою сукнею. Пильна робота! Голка жваво поблискує в швидких руках. Остатній вечір перед святами, а сукни балева багатой панни не буде скінчена! У великому магазині не були б прийняли тої роботи, там і без

неї стільки шиття,— а коли б і прийняли, то надто дорого прийшлась би панні та ласка; ну, а бідна швачка взяла роботу — й перед самим святом, та ще мусить і за малу плату бути вдячна! — Тихо в хаті, тільки чути проникливий шелест шовку, та часом зідхання робітниці. Яка вона самотна тепер, тая робітниця, як тихо в її хатині! А колись?.. Робота спинилась, голка випала з рук і шиття посунулось додолу. Що се? Чи тепер потопати в мріях? Остатній вечір! До роботи!

От робота вже й скінчена. Швачка встала, випростала свій зігнутий стан, підійшла до вікна, притулилась до холодної шибки й дивиться втомленими очима на улицу. В сусідньому будинку видно крізь вікна рух, — маленькі постаті в ясних уборах, — либонь там різдвяне деревце вже засвітили. А в другому домочку тепер видно ясне світло, — вечеряють либонь... Швачка пильно задивилась на те віконце і на те світло лагідне, на віях у неї затремтіла сльоза... У людей Святий вечір!... А у неї? Ба! у неї теж Святий вечір...

МЕТЕЛИК.

Бідний нічний сірий метелик сидів в темному вогкому льоху, за бочкою з капустою. Сидів він сумно, стуливши свої темні крильця. Так смутно йому було, дарма що не був він там самотнім,—мав таки сусіда; сусід той був лилик; та з того сусідства невелика була користь для метелика: лилик був не говіркий, понурий собі, та до того ще з якимсь презирством дивився на бідного метелика,—сказано, не рівня!

Лилик сидів тихо в своєму кутику, ні за чим він не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити. Правда, тут у льоху теж світло не дуже докучало, — а все таки часами де-хто надходив зо свічкою, навіть часом і над бочкою нахилився, набираючи капусти,—і се було дуже прикро лиликові; коли б сила, він би теж світло крилами згасив навіки.

Метелик на своїм недовгим віку ще не бачив світла, душею тільки чув він, що десь-то єсть сторона краща, ясніша, ніж його рідний льох, бо часом з малого віконця, що було в льоху, падав блідесенький промінь, та не міг метелик і розібрати, що то воно таке теж світло і яке воно повинно бути. У темному куточку промінець той був ледве примітний,—тоненький, як ниточка, та блідий, мов погляд недужої дитинки. Сидить, було, метелик та все шле свої думоньки на світ той ясний;—але де? того ні думка, ні серце не знали, а порадитися ні з ким, бо де ж та порада? (Хіба лилик, так знаєте сами, з нього поради було мало!) Летіти шукати того світла метелик не мав відваги і сили.

Хто знає, може наш метелик так і вік свій короткий звікував би у темряві самотній,—та інша доля судилася йому. Якось прийшла служниця по капусту до льоху та поставила свічку долі, як-раз навпроти метелика. Боже! яким величним, блискучим, повабним здалося метеликові те світло! Він затріпотів крильцями й хотів кинутися на світло, але служниця в ту хвилину взяла світло й подалася геть з льоху. Не втерпів метелик, забув своє безсилля, забув свою несвідомість. «Світло, світло!» — і полинув за ним; лляк тільки свиснув йому услід, потім заліз ще далі за бочку й заснув; нічого йому ніколи не снилося. А метелик полетів, та й полетів за тою свічкою так швидко, скільки сили було в його бідних крильцях.

Аж ось він опинився у великій кімнаті;—там сиділо за столом велике товариство. На столі була ясна лампа,—метелик аж оторопів від того блискучого проміння і безсильний впав на стіл, тріпочучи крильцями. Хтось із товариства хотів його прогнати з стола, але він, опам'ятавшись, знов зірвався й почав кружляти по-над лампою, що-раз то меншими й меншими кружками: хотів він бачити як найближче те ясне сонце, яким йому здавалась лампа. Чи думав же він, що там життя стратить? Хто ж бачить смерть у сяєві? Воно горить, миготить, міниться,—там світло, там тепло, там життя! Метелик летить все ближче, ближче до згубливого світла. Ох, то ж його згуба! Даремно всі відганяли його від світла. І от—метелик влетів у самий полумінь. Трісь! оце ж йому й смерть! Лампа спалахнула, а далі знов почала горіти з такою самою ясністю, як і перше. «Дурне створіння!» — мовив де-хто з товариства:—«Хто велів йому летіти на вогонь? і женуть його, так ні, таки лізе! дурному дурна й смерть!»

А хіба ж розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темнім льоху? Те світло спалило його,—але він рвався на простір! Він шукав світла!

Волинь, 1899 р.

БІДА НАВЧИТЬ.

Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був. Як вилупився з яйця, так з того часу ні трошки не порозумнів. Нічого він не тямив, ані гніздечка звити ані зерна доброго знайти,—де сиде, там і засне; що на очі навернеться, те і з'їсть. Тільки й того, що завзятий був дуже,—є чого, нема чого, а він уже до бійки береться. Одного разу літав він з своїм товаришем, теж молодим горобчиком, по дворі в одного господаря. Літали вони, гралися, по смітничку громадили, та й знайшли три конопляні зернятка. От наш горобчик і каже:

— Мої зернятка! Я знайшов!

А чужий і собі:

— Мої! Коли мої! Коли мої!

І почали битися. Та так б'ються, та так скубуться, аж догори скачуть, аж пір'я з них летить. Бились, бились, поки потомились; сіли один проти одного, падулись і сидять; та вже й забулись за що була бійка. Коли згадали: а де ж наші зернята? Зирк, аж зернят вже й нема! По дворі ходить курка за курчатами, квочче та промовляє:

— Дурні бились, а розумві поживились!

Що ти кажеш?—питають горобці.

— Та то я дякую вам, що ви такі дурні! От поки ви здуру бились, то я з моїми курчатками поспідала вашими зернятками! Що то, сказано, як хто дурний!.. Нікому було вас бити та вчити! Якби вас хто взяв у добру науку, то може б з вас і птахи були!..

Чужий горобчик розсердився за таку мову.

— Вчи своїх дурних курчат розуму, а з мене й мого розуму досить! — підскочив, тріпнув крильцем, цвірінькнув та й полетів. А наш горобчик зостався і замислився.

— А правда, — думав він, — краще бути розумним. От курка розумна, собі наїлася, а я мушу голодний сидіти.

Подумав, подумав, та й почав просити курку:

— Навчіть мене розуму, пані матусю! Ви ж такі розумні!

— Е, ні! — каже курка, — вибачай, серденько! Маю я й без тебе клопоту доволі, — он своїх діточок чималенько, поки-то всіх до ума довести! Шукай собі інших учителів! — та й пішла собі в курник.

Зостався горобчик сам.

— Ну, що робить? Треба кого іншого питати, бо вже я таки не хочу без розуму жити! — і полетів у гай.

Прилетів у гай, коли бачить, сидить зозуля на калині та все «Куку! куку!» От він до неї:

— Тіточко, що я вас проситиму! Навчіть мене розуму! У вас же нема своїх дітей: а то курку просив, то вона каже, що в неї й так багато клопоту.

— А я тобі от що скажу, — відповіла зозуля, — як у мене свого клопоту нема, то чужого я й сама не хочу! От, не мала б роботи, чужих дітей розуму вчити! Се не моє діло! А от, коли хочеш знати, скільки тобі літ жити, то се я можу тобі сказати.

— Аби ти була жива, а за мене не турбуйся! — відрізав горобець і полетів геть.

Полетів він геть аж на болото, а там ходив бузько і жаб ловив. От підлетів горобчик до нього та й каже несміло:

— Пане, навчіть мене розуму. Ви ж такі розумні...

— Що, що, що? — заклекотів бузько, — тікай-но ти, поки живий! Я вашого брата!..

Горобчик мерщій від нього, ледве живий від страху.

Бачить він, сидить на ріллі гава і сумує. От він до неї:

— Дядино, чого ви так зажурились?

— Сама не знаю, синочку, сама не знаю!

— Чи не можете, дядиночко, мене розуму навчити?

— Та ні, синочку, я й сама його не маю. А от коли вже ти так хочеш, то полети до сови: вона, кажуть, вельми розумна, розумна, то може вона тобі що порадить. А я до того розуму не дуже, Бог з ним!

— Прощавайте, дядино!—сказав горобчик.

— Щасливо!

Полетів горобчик питати, де сова сидить; сказали йому, що вона в сухому дубі в дуплі мешкає. От він туди,—бачить, справді сидить сова в дуплі, тільки спить. Горобчик до неї:

— Пані! чи ви спите? пані! пані!

Сова як кинеться, як затріпоче крилами:

— Га? що? хто?—кричить витріщаючи очі.

Горобчик трохи і собі злякався, а все таки хоче свого дійти.

— Та це я, горобець...

— Горобець? Який горобець? не бачу! Чого притирився? І яка вас лиха година по дневі носить? Осе напасть! і вдень не дадуть заснути!..

І сова знов заснула.

Горобчик не посмів її вдруге будити, сів собі на дубі та й почав ждати ночі. Ждав, ждав, аж йому обридло. Коли се, як стало вже добре темніти, прокинулася сова та як заведе: Гу-у-у! Гу-гу-гу-у-у!.. Горобчик аж отерп з страху: хотів уже втікати, та якось утримався. Видізва сова з дупла, глянула на горобчика, а очі в неї світять! Страх, та й годі!..

— Ти тут чого?—спитала.

— Та я, вибачайте, моя пані, — ще зранку тут сижу...

— І чого?

— Та чекаю, поки ви встанете...

— Та ж я встала! ну, чого тобі треба? чого стремиш?

— Я хотів би вас просити,—вибачайте ласкаво,—чи не могли б ви мене розуму навчити? Адже ви такі мудрі...

— Не на те я мудра, щоб розуму навчати! Хто дурнем вродився, той дурнем і згине. Тікай-но ти, а то я голо-о-дна!—гукнула сова, та як засвітить очима...

Горобчик миттю як схопитися, полетів світ за очі, десь у гущавину заховавсь, та там і проспав аж до самого ранку. Спить горобчик, та так міцно, коли се у нього над головою щось як заскрегоче: «Че-че-че!» Горобчик прокинувся, аж дивиться, сидить на сучку сорока білобока, та так скрегоче, аж очі заплющила.

— З ким ви, паняно, так розмовляєте?—спитав її горобець.

— А тобі що до того? Чи, ба, який цікавий! А хоч би й з тобою?

— Та я дуже радий, як зо мною. Я б вас просив, моя панно, щоб ви мене розуму навчили.

— А нащо тобі, мій молодчику, розум? Без розуму легше в світі жити, та таки й веселіше. А ти, голубчику, ліпше красти вчися, от як я, тоді й розуму не треба. З великого розуму не тяжко й з глузду зсунутись; ти ось поговори зо мною, то я тебе навчу, як і без розуму прожити... І заскреготала сорока, та що-далі, то все хутчіш, та все дрібніш...

— А, бодай тобі заціпило, скреготухо!—крикнув горобчик,—й ото глушить! дур тобі—та скоріш від неї геть.

Сів собі горобчик на полі та й думає: «Де я того розуму навчуся? Скільки світа злітав, а щось небагато навчився, хіба вже воно так і зостанеться...» Зажурився він, поглядає сумно по полю, а по полю чорний крук ходить та так поважно.

— Ну, ще в сього поспитаю; се вже останнє,—подумав горобчик.

— Навчіть мене розуму!—звернувся він просто до крука,—я вже давно його шукаю, та ніяк не знайду.

— Розум, молодче, по дорозі не валяється,—мовив поважно крук, не так-то його легко знайти! А я тобі от що скажу: поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш. От тобі моя наука. А тепер іди, мені ніколи.

Полетів горобчик, засмутився. «Що то мені така наука?» гадає собі; однак більше ні в кого розуму не питав,—обридло вже. Посумував трохи, що мусить без розуму жити, а потім і забув. Почав знов гуляти веселенько. Ні гадки йому.

І не зоглядівся горобчик, як і літечко минуло. Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними, а де-далі й сніжок став перепадати. Біда горобчиківі,—холод, голод! Вночі де не сяде, спати не може, так холодний вітер і пронизує; вдень їсти нічого, бо все зібрано в клуні, а як що й знайде, то за сваркою втрає. От і почав наш горобчик до розуму приходити,—годі сваритися! куди горобці летять, і він за ними; що вони знайдуть, то і він поживиться, та все без сварки, без бійки, то горобці його й не женуть від себе,—а перше то й близько не підпускали. Побачив горобчик, як інші пташки в теплих гніздечках сидять, почав він і собі придивлятися, як то гнізда будуються. Почав він пір'ячко до пір'ячка збирати, соломку до соломки складати, та гніздечко звивати. Так статкує наш горобчик, так дбає! Де-далі всі горобці почали його поважати; куди зберуться на раду, то і його кличуть, так він вславився між ними своїм розумом. Перезимував він зиму щасливо, а навесну вже став великим та мудрим горобцем; сидів він у гніздечку не сам, а з горобличкою, і четверо яєчок в гніздечку лежало. Як виклюнулись гороб'ята, то горобцеві новий клопіт,—годувати діточок, та вкривати, та глядіти, та од хижого птаства боронити,—не до гульни було! А вже що господарний був

горобець, то, було, аж сусіди-горобці дивуються: «Які ви, пане сусідоньку, мудрі! і де ви того розуму навчились?»—питають, було, Його. А він, було, тільки голівкою кивне: «Біда навчила!»—каже.

Волинь, 1890 р.

ВЕСНЯНІ СПИВИ.

(Спогад).

Зима була надворі, давно вже сніг покрив зеленую руту, а мені в думці чогось весняні спогади стоять, весняні співи бреньять!.. Чого се так?—не знаю. Хто знає, чого йому часом веселого літнього ранку з очей сльоза покотиться, або чого йому суворого зимового вечора весняний подих згадається? Чого? Хто знає?

Згадалось мені, як тихого весняного вечора сижу, було, я в своїй одинокій хатинці на хуторі, серед степів харківських, та згадую свою рідну Волинь і шлю до неї свої думки сумніі. Сонечко стоїть низько на заході й червонить своїм світлом гарячим спечений степ. Ось пройшла череда й на дорозі курява встала,—червона, мов дим пожару, здається вона проти західнього сонця. Хуторяни заметушилися: гукають, заганняють товар. Малі хлопці стовпились біля криниці, коней напувають. Гомін, гамір... Далі все стихло, тільки у мене під вікном я чую якісь тихі голоси. Ото ж хуторяни збираються «на колодки». Що-вечора так вони збираються під моїм вікном і ведуть розмови, не раз аж до пізнього вечора.

— Хоч би Господь дощику післав!—чую я початок розмови. Що-вечора завжди розмова починається тими словами й слова ті бреньять зовсім не так байдуже, як звичайна розмова «о погоді»,—ні, я чую глибокі зідхання при тих словах. Видно, що то говорить не «для годиться».

— Еге-ж! якби-то дав Бог! А то хто його зна, що й робити, хоч бери та переорюй все поле вдруге!— обізвася журливо один господар.

— Пізно вже переорювати!—додав другий.

— Оттак буде, — вкинула одна молодиця, — і так того поля, мов украдено, а тут ще все вигорить, та й що ж будемо робити?

— Що? прийдеться знов у пані здіймати ґрунти.

— У пані? Знов у неї? Щоб так було, як торік, що більше було потім позову за гроші, ніж самих тих грошей?

— А що ж маєш робити?..

Спільна розмова затихла, тільки чутно було уривчасті слова, з якими часом одна сусіда оберталась до другої. Здалека доносились різні співи:—то співали парубки та дівчата, сходячись на «вулицю».

Ось пройшов парубок вулицею. Йшов він тихо, недбало похитуючись; подерта свитина висіла у нього на однім плечі. Проходячи біля хати, він завів пісні:

Гей! та виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи!
Та гей!..

Виспівуючи він ішов до греблі. Там біля греблі під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на вулицю. На колодках під моїм вікном збирались тільки старі. Сиділи, правда, тут дві ще зовсім молоді молодички і журливо поглядали вони в той бік, де шуміли верби над греблею.

Єсть у полі дві зірниці,
Ото-ж мої брат - сестриці!
Гей!..

—пронеслось немов на відповідь тій бурлацькій пісні, що тільки-що замовкла. Се співав молодий москаль, що прийшов «на побивку» в своє село, але в тім селі, окрім землі та старої хатини, нікого рідного у нього не було. Почувши пісню свого товариша, наймита, москалик і собі подав голос, виходячи з хати.

От вони зустрілись і пішли вдвох до греблі. Було
здаєка чути, як пара молодих голосів виводила:

А ні роду, ні родини,
А ні вірної дружини!
Гей!..

Розмова під моїм вікном знову розпочалася.

— А чули ви, що назавтра кликано до волости?

— Чого?

— Та, кажуть, що там мають читати щось таке
про той позов за наші ґрунти. Наша пані таки не
дарує свого!

— Свого? коли б же то було її! а то ж воно наше
було за дідів за прадідів!

— Еге! За дідів було так, а за внуків буде інак!
От іще вас перше попотягають по судах добре за ту
дідівщину!

— Попотягають, бодай їх чорти тягали!

Голосний гомін знявся в цілій громаді. Не можна
було розібрати течії розмови, тільки часом з гомону
спільного виринали слова, викриknуті чийсь грубим,
зважливим голосом: «Ні, годі!.. таки того не буде!..
Що моє, не твоє!..»

А співи все більше, все голосніше лунали по ху-
торі. Он іде дівчина швидкою ходою. Її огрядна
постать гарно вирізується в світлі молодого місяця,
що вже зійшов на тихому небі. Стрічка має за ві-
ночком вродливої дівчини, її гарне убрання та ясне
намисто і ввечері здаєка видно.

Вона дівчина бідна, але завжди вбирається краще
від господарських дочок, бо їй дбати нема на кого,
вона робить сама на себе.

Ой, хоч же я убогая—
Візьміть мене люди,
А вже ж тобі, вражий козаче,
Царюньки не буде!..

Якось надто голосно і зважливо виспіває вона.

Ой, дай же нам, Боже, та на рушнику стати!..

задзвеніли зненацька тоненькі голоски трьох підруг, дівчат молоденьких, що бігли швиденько на вулицю, немов утікаючи від когось.

Хутко замовкли одинокі співи, а під вербами загули співи двох великих гуртів дівчат і парубків. Розлягаються тії хори по хуторі й линуть далеко-далеко, в степ розлогий, перебивають один другого, то спільно лунають, то знов затихають, і чутно тоді тільки спів соловейків, що по садочках щебечуть. Потім знов те дзвінке щебетання заглушають ще голосніші співи челяді.

Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні,
Скажи, скажи, серце, правду, що в тебе на мислі?..

виводить парубочий гурт.

Порадь мене, дівчинонько, як рідная мати,
Ой, чи мені женитися, чи на тебе ждати...

перебивав дівочий гурт. Далі обидва гурти збилися і, замість пісні, залунав дзвінкий сміх.

Стара громада затихла: хто прислухався до співів на «вулиці», хто думав якісь поважні думи, а де-які вже й по хатах розійшлись, і тільки молоді молодички провадили стиха якусь жалібну розмову, либонь якесь хатнє лихо одна другій розказували.

А соловейки в садках щебетали голосно-дрібно, і радісно, і немов тужливо тая пісня котилась-лилась та єдналася з співами. Спільне щось було в обох тих співах.

Коли се з вулиці понеслись поважні гуки. То співали обидва гурти разом:

Набирали некрутоньків в неділеньку вранці...

Ох, либонь не одного серце між старою громадою затремтіло при тій пісні...

Через який час під вікном на колодках не було вже нікого. Громада тихо розійшлась поодинокі. Молодь ще довго виспівувала під вербами, але й вона втомилася нарешті і почала розходитись. На різних кутках

відгукувалися ще довго легкою луною пісні дівчат,
що верталися додому.

Місяць так ясно блищав на темному небі. Темніли
верховіття верб там далеко над греблею. Соловейки
притихли на хвилину, теж умовкли. Все кругом уже
спало. Тільки якийсь парубок, ідучи вулицею, співав:

Ой, не спиться, не лежиться і сон мене не бере!;

Його пісня так виразно лунала серед нічної тиші
і розходилась по мовчазному степу. Хлопець іде і
зникає у вечірній сутені. От і не видно його. Тільки
з-за греблі здалека лине його пісня.

Світи, світи, місяченьку, і ти, ясна зоря:
Та просвіти доріженьку аж до милої двора.

Волинь, 1 грудня 1889 р.

Ж А Л Ь.

«Ой, жалю мій, жалю!..»

I.

В господі панства Турковських чималий рух сьогодні. Осе тільки за для обідньої години трохи втихомирилося, хоч і не зовсім,—у сусідній кімнаті чистять підлогу, і через те там панує чималий шарварок. Та й у тій кімнаті, де пани обідають, теж нелад: сюди знесені де які стільці, старі навіски та різні дріб'язки. Потрави подаються нашвидко, аби як, бо слуги не мають часу, то за прибиранням, то за іншими клопотами. Пан сидить трохи понурий, однак нічого не каже, не свариться за те безладдя, бо знає, що тепер справді не час вигадувати вигадок: адже сьогодні у них «вечер»,—має бути великий збір гостей, та ще яких гостей! Вже ж треба господиням господау причепурити.

Пані та обидві панночки, дочки, зовсім мало вважають на обід; та не який там той обід: собі картофльова юшечка та якась там печеня, не конечно дбано за той обід. Воно-то в кухні порання чимало сьогодні: печуть, варять, смажать, та все то не на обід, а на вечерю. Ох, та вечеря ще завдасть клоподу господині! Пані схоплюється не раз посеред обіду та біжить у пекарню довідатися до чого.

— Ах, коли б мені не зіпсувались тістечка! Що я тоді робитиму?—клопочеться пані.

— Ну, що ж, пошлеш купити,—відрікає пан бай-дуже.

— Ет, тії куповані вже всім обридли! Ні, краще піду, нагляну, а то там справді попсиують.

— Та ти б уже перше скінчила обід, чи що.

— А, що там обід!—і пані зникла.

— Хоч би ти, Софійко, помогла мамі справлятися, а то вона зовсім з ніг збилася сьогодні,—каже пан старшій дочці.

— Ох, татку, я сама тепер не маю часу! Та й що там я можу допомогти? Я на тому зовсім не знаюся!

Але панночка, говорячи се, не зовсім правду казала, бо перше всього не через те не хотіла вона йти до кухні, що не мала часу (час+би ще знайшовся), але хто ж може вимагати від вродливої, тендітної панночки, щоб вона перед таким вечором ішла смалити своє личенько та рученята в пекарні? Одначе й не зовсім неправду сказала, бо справді не мала вільного часу: не розмірковувала ж іще одної дуже пильної справи: досі не зважила, яку сукню має надіти увечері, чи блакитну, чи кремову? Блакитна сукня дуже зграбненько пошита і, здається, йї до лиця, але кремова по свіжішій моді зроблена, і Софії здається, що вона має в тій сукні «поетичніший» вигляд.

— Надю! Чи пішов Павлусь до столярні довідатися про канапку?—спитала Софія в молодшої сестри.

— Адже бачиш, що Павлуса нема за столом...

— Чом се її не несуть! От іще й не поспіє вона сьогодні на вечір. І що, було, раніш казати її зробити?

— Та чого ж ти так журишся?—розважав Софію батько,—ще до вечора далеко.

— До вечора далеко! то що-ж? Власне й треба, щоб її раніш принесли, а то ще так буде, що канапку в одні двері нестимуть, а гості в другі йтимуть! Та що вже там!.. Пізно розпочали теє все, то пізно й буде.

— А я б на твоєму місці уже б мовчала,—обізва-

лася Надя:—через твою канапку (потрібна вона дуже!) тепер у хаті холоднеча така, що аж руки подубіли; мама казала, що мало дров купила, бо дуже багато грошей стратили на тую канапку!

— От тобі й маєш!—покликнула Софія,—а як же буде сьогодні? Гості теж будуть мерзнути, чи що?

— Ну, вже ж для гостей напалять!—відказав пан Турковський.

— А завтра будемо зубами цокотіти!—вкинула прикро Надя.

Хто зна до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. Вглядівши матір, Надя замовкла, не змінила однак зухвалого виразу лиця. Софія, ображена, закусила губку і зсунула темні брови, встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра.

— Іде, іде!—і Софія побігла братові назустріч.— Ну, що? як? Що вони тобі казали? Готова? Принесуть? Швидко?

— Та пожди, пожди! не даєш і слова сказати! Мамо! дайте мені, на милість, їсти!—говорив, роздягаючись, молодий хлопець.

— Ах, який бо ти, Павлусю!—защебетала знов Софія,—кажи бо вже скоріш: готова?

— Та... не знаю... Я її не бачив,—відказав Павлусь, уже сидючи за столом і з великим смаком заїдаючи картофльову юшечку трохи застиглу.

— От тобі й маєш: «Не знаю!» Добре сказано! По що ж ти ходів, коли так?—приступила до нього Софія.

— Та стій бо! Я прийшов,—хазяїна не було вдома.

— Ну а ти й пішов?!—перебила Софія.

— Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся. Прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка? Він мені сказав, що забувся, про яку я канапку говорю...

— Як забув? Се що таке?!

— Ну, так він сказав. Потім сказав, що згадав,

яка то канапка, тільки не знає, чи вона готова. Потім пішов, подивився, вийшов і сказав мені: «У половині восьмої увечері вам принесуть канапку».

— А багато ж там треба кінчати?—спитала мати.

— Та я не знаю.

— То чом же ти не спитав у нього?

— Що ж там я мав питати, він-же сказав: «принесуть», ну, то чого ж! Мамо, нема ще юшки?

— Нема.

— Мамо, ну, що ж то буде? А як вони не принесуть у половині восьмої?—розпачливо питала в матері Софія.—Тії майстри завжди тільки дурять...— Їй в голосі брєніла досада, навіть сльози.

— Та чого ж, справді, Софійко, в таку безнадійність вдаєшся? А може й не одурять, — розважала дочку пані Турковська.— От іди лишень вбиратися, бо вже пора,—поки се та те, а воно й не дуже рано.

— Ох, нерано!—зідхнула Софія.

— Та йди вже, йди!—мовила мати. Софія пішла.

— А мені пора одягатись?—спитала Надя.

— Тобі?.. та... як хочеш. Або пожди, ще поспієш!

От пішла б допомгла Марії фортеп'яно витирати, а то вона не дуже тямить, то щоб чого не зіпсувала.

Надя з великою неохотою пішла до салону. За кілька хвилин було чути, як вона била по клавішах і тріпала стиркою по струнах фортеп'яна.

Софія тим часом уже вбиралась у своїй кімнаті. Вона стояла перед великим свічадом і кінчала причісування: золотисті кучері були вже вриховані, майстерньо-зальотно підшпилені над чолом і притримані гребінцем діядемою; кілька кучерів на плечі недбало спускалось. Ох, всі ті кучері завдали панні Софії немало роботи! Ще й тепер вона не зовсім певна, чи так вони лежать, як-би слід. Вона граціозно схиляє своє кругленьке, свіже личико, поетично-невинний усміх грає на рожевих устах, блакитні очиді трошки скоса, трошки немов здивовано, наївно дивляться в свічадо. Так, так, сії кучерики над чолом бездоганні.

Софія ще раз дивиться в свічадо, очиді блиснули вогнем утіхи, і вона тихо відступила від дзеркала, не змінюючи пози і виразу лиця. В сю хвилину увійшла Надя, швидко, скоса поглянула на сестру й почала мовчки собі вбиратись.

А Софія все поралась; вона поклала велику увагу на свою туалету сьогодні. Адже цього вечора має бути у них сам князь, господар того дому, що ним управляє її батько. Чи не варто подумати о собі?

От Софія вже вбрана. Знов стоїть вона перед свічадом, поправляючи на собі зграбненьку кремову сукню. «Як то багато значить, коли сукня зроблена у доброї модистки, не то що у якої-небудь нещасної швачки, або, крий Боже, вдома!» — думає Софія. Софія не дуже висока, ще б трошки, і її можна було б назвати навіть низькою, — тим вона тримається завжди просто і ходить на високих корках. Вона не зовсім рада з свого зросту, — їй хотілось би бути трохи вище. Зате вона дуже зграбна, а своїми рученятками навіть дуже втішається, дарма, що Надя називає їх котлетками.

От обидві сестри виходять з своєї кімнати, щоб показатись матері. Вони стоять поруч: на старшій сукня штучна, ясної барви, старанно добрана до лиця; на меншій убрання не конечне свіже, якоїсь міньонної барви, либонь перешите з маминої сукні, та й пошите не дуже зграбно: трохи коротке (се дуже дражнить Надю!) і якогось дитячого крою; не видно, щоб те убрання шилось у дорогої модистки.

Пані Турковська, вглядівши дочок, підійшла зараз до Софії й почала її оглядати з поважним видом і критичним, дуже пильним поглядом.

— Ти б, Софійко, наділа на шию рожеву шнелюку: треба, щоб у твоєму убранні було щось рожеве, а то трохи вже одностайно виходить. Пожди: я тобі ще принесу нову брошку... Так буде добре. Ти сьогодні гарненько причесана, тільки, Надю, принеси лишень гребінця! — І пані Турковська почала поправляти на чолі Софії дрібно фризовану гривку.

Потім, оглянувши Софію ще раз, вона поглянула на Надю.

— Нічого собі. Добре. От тільки—нащо то завжди настрембичувати теє волосся? Наче така вже доросла особа! До чого то дівчині в тринадцять літ такі куафюри?!

— Мені, здається, вже чотирнадцять! — мовила Надя ображено.

— Ну, нічого, нічого там сперечатись. Іди причешись гладенько.

Надя пішла надувшись.

— Слухай-но, Софійко: як тобі здається моя наколка? Не спортила її швачка?

— Ні, нічого: і вона вам, мамочко, дуже до лиця!

— Ну, що там вже мені добирати до лиця! Я так тільки питаю, чи варто купувати у тому магазині.

Пані скінчила свою туалетку.

— Слухай, Софійко,—обізвалась пані Турковська знов до дочки,—я піду в свою хату, та трошки там поприбираю; а то ті панії завжди ходять по всіх хатах. Я б тобі радила трохи і в твоїй прибрати. Поклич Марію.

— Добре.

Софія увійшла в свою хату. Наді вже не було там. Давши трохи лад, Софія сіла й замислилась: «Який-то буде сей вечір? Мама казала, що князь обіцяв прийти... Кажуть, він старий той князь... А яка в нього карета гарна! Я бачила, як він їхав раз улицею... Він дуже багатий. Татко казав, що в нього oprіч будинку єсть ще й маєток десь там... Багатий!.. О, добре бути багатим!»... Софія глибоко задумалась. Вона навіть не чула, як принесли канапку.

Канапка вже стояла в салоні,—новісінька, модного фасону, обита рожевим атласом. Отже Надя, що була на той час у салоні, власне ще хотіла випробувати пруткість пружин,—сиділа на канапці і гойдалася, здіймаючи руки та весело всміхаючись.

Як-раз у ту хвилину увійшла Софія, глянула і руками сплеснула.

— Ну, скажіть, на милість Бога, що се ще таке?— покликнула вона до Наді,—тільки-що принесли канапку, а вона вже й розсілася!

— Чого ж ти розкричалася? Що я зроблю твоїй канапці? Золота вона, чи що?

— Золота, чи ні, а псувати нової речі я не позволю?

— Заспокойся, прошу тебе! От, не бачила твоєї канапки! Думаєш, як уже твоя канапка...

— Авже ж моя, звичайно, не твоя.

— Ну, добре, добре, втішайся собі нею, а я на неї й дивитись не хочу!

І Надя розгнівана вийшла з салону, гримнувши дверима.

Софія зісталась сама і любувалася новою канапкою. Незабаром почувся перший дзвінок, і почали сходитися та з'їздитися гості. Софія розмовляла з гостями, але між веселою розмовою у неї все снувалася думка: «А що ж то князя нема?»

Пані Турковська була зовсім заклопотана. Вона метушилась по цілій господі: то в салон зайде поговорити з гостями, то в кухню забіжить: просто зовсім зморилась. Добре, що Софійка вміє забавити гостей, а то вже прийшлося б розірватись. Пан Турковський щось не має таланту бавити гостей: повагом собі переходжає по салоні, або сяде й поведе якусь поважну розмову з одним гостем, а за інших забуде. Зате ж Софійка звивається, мов ластівка, і з паннами пощечече, і з панями чемненько поговорить, і паничам щось закине. Дуже їй весело сьогодні, вона любить велике товариство. Чому се тільки той князь не їде? Пора б уже!..

Гостей все більше та більше прибува, а князя як нема, так нема. Се почало непокоїти навіть і паню Турковську. Адже тоді пані висміють, бо всі знають, що князь мав прийти. Правда, аристократи пізно приїжджають, але ж і для аристократа вже пора б!...

Аж ось залунав дзвоник... Так, се він прибув, князь!

Князь повагом увійшов до салону. Він був чоловік вже немолодого віку, але ще бадьорий, обличчя мав досить приємне, довге сивувате волосся зачісував так зручно, що його не здавалось дуже мало. Був невеликого зросту, ціла його постать була дуже аристократична, рухи зграбні й поважні.

Господар і господиня пішли назустріч князеві. Господар надто низько вклонився князеві, господиня теж надто ввічливо повітала його. Князя попроварили до салону і рекомендували де-кого з гостей (звичайно не всіх!); меншої дочки теж не рекомендували (нащо там ще з дітьми докучати князеві?). Тільки Софію підвели до нього.

— Наша дочка...

— Дуже приємно!

«Вона досить миленька!»—подумав князь.

Софія знов повернулася до пань, а князя почав бавити господар. Князь сидів на чільному місці, але йому було видко звідти рожеву канапку і на ній Софію. Софія щось іще більше оживилась. Її очі сіяли, обличчя злегка зашарилось. Вона то легенько сиділа на канапці, то зривалася з неї і миготіла по-між гуртом панночок. «Чистий метеличок»,—подумав князь; очі його все звертались до постаті Софії. Нарешті, якось увільнившись від господаря, він почав поступати на той куток, де стояла нова канапка. Софія власне сиділа на ній і розмовляла з якоюсь пачею, градіозно відкинувшись на спинку канапки і склавши ручки. Її постать в ясній сукні гарно відбивала на рожевому атласі. «Далебі, вона премиленька!»—знову подумав князь.

Власне тепер та пані, що розмовляла з Софією, встала, і князь постарався зайняти її місце.

Князь повів з Софією розмову: він зняв річ про міські зимові забави, концерти, театри і таке інше. Далі річ зійшла на музику (се тема досить звичайна

в розмовах з панночками). Князь просив Софію заспівати що-небудь; вона довго відмагалася, далі згодилась.

Софія попросила якусь негарну панну проводити на фортеп'яні, далі заспівала французький романс «Si tu m'aimais!»,¹ досить чисто вимовляючи слова. Голос її не був дуже сильний, але, як то говориться, «для дому» дуже приємний; в її співі не було якогось великого виразу (та й сам романс не дуже вимагав того), але виспівала вона свою п'єску досить миленько. Під час того співу обличчя мало вираз невинний, але трощечки зальотний, вона разів зо два скоса поглянула на князя.

При перших нотах романсу князь усміхнувся і подумав: «А, і сюди залетіло теє «si tu m'aimais!» О, князь чував той романс не раз! Чув і в концертах від модних сопранів, чув його і в елегантних товариствах... Отже прийшлося почути ще й тут. «Однак вона гарненько співає, справді нічого собі! Чиста пташечка!»...—думав князь, не зводячи з Софії очей.

— Дуже дякую! Ви вчинили мені правдиву втіху вашим співом. Vous chantez et enchantez!²—мовив князь по скінченню того співу.

Софія тільки злегка усміхнулась на відповідь, скромно спустивши очиді. Князь просив іще співати, але Софія не схотіла, відмовившись утомою. Вона відійшла від піаніна і сіла знов на канапці. Князь сів біля неї знов, та щось уже й не відходив.

Пані Турковська з великою втіхою поглядала на ту пару. Проходячи біля дочки, вона кинула на неї уважний погляд, Софія відмовила їй тріумфаторським поглядом.—«О, вона у мене розумна дитина!»—подумала пані Турковська.

Раз, було, князь поглянув на годинник: дванадцята

---

¹ «Якби ти мене кохав!» початок старого французького романсу. Р.

² Ви співаєте та чаруете!—Французькою мовою маємо тут гру слів. Р.

година. «Чи не піти вже додому?»—подумав, однак зостався.

Незабаром покликано було гостей до вечері. Князеві прийшлося сидіти поруч із Софією. Він їв небагато і мало звертав уваги на кулінарні заходи господині, але зате молодій господині, своїй сусідці, увагу немалогу оказував. Пані Турковська не була в претензії на князя. «Справа налажується добре!»—думала вона.

Через який час після вечері гості почали розходитися. Прощаючись, князь обіцяв відвідувати часами Турковських, «їх милу сім'ю». Нічого й казати, що сім'я та відповідала дуже радо на милу обіцянку.

Ледве зачинилися двері за останніми гостями, як Софія припала на канапку і, усміхаючись, замислилася.

— А що, мамочко, добре ми з канапкою поведились сього вечора?—питала вона у матері, лукаво поглядаючи.

— О, ти у мене розумниця!—відмовляла пані Турковська, теж усміхаючись.—Ну, що ж тобі князь там говорив?—запитала вона.

— Що?.. Нічого... Так, всякі речі!—відповіла Софія.

Пані Турковська любо поглянула на неї.

— Ну, добраніч, моя дитино! Ти певно дуже втомилась?—і мати надто щиро поцілувала свою лобу доню.

Заснувши, Софія потопала в золотих снах.

II.

Від того дня, коли відбувся вечір, Софія стала дуже прихильна до канапки. Навіть що-дня стирала порошок із неї, ще й надто старанно, такою роботою вона перше ніколи не займалась. Хто б то з її знайомих міг собі в'явити панну Софію та зо стиркою в руках? Правда, не з брудною, але все ж таки з стиркою! Ну, та ніхто ж того й не бачив, як тій тендітні

рученнята звивалися біля канапки, обмітаючи порох. От і тепер стоїть вона коло неї з стирочкою; стоїть Софія і дивиться на свою канапку: вона ніяк не може надивитися на свою милу, зграбненьку канапочку.

У тому спогляданні застала Софію Надя, увійшовши в салон.

— Що ж то, знов до роботи берешся?—спитала вона в сестри не без іронії в голосі.

Взагалі від тої пори, як канапка стала в хаті, сестри зробились якось менше прихильні одна до другої. Надя майже завжди оберталась до сестри з якимсь посміхом, а та відповідала їй гордо, або з прикрістю. Так само й тепер Софія відповідала на те запитання не дуже мирним тоном:

— А що ж? Хіба й мені так, як тобі, треба сісти та скласти ручки? Адже сьогодні теж будуть гості, то, здається мені, не пошкодило б, якби й ви взяли стирочку, та хоч би з того піяніна трошки пил змели!

— Змітай сама, коли вже тобі так до сподоби тая робота! А мені непотрібна ні тая робота, ні тії гості!—і з тим словом Надя вийшла з хати.

Софія мало звернула уваги на тії слова, її тільки вразив тон, з яким Надя вимовила те слово: гості.

— Що вона собі думає? Завжди, як має князь прибути, то вона мені якісь штуки строїть? Що я їй винна?.. Ну, та дарма!..

Софія скінчила роботу, старанно сховала стирочку, потім вернулась і сіла на канапці. Вона так любила сидіти на тій рожевій канапочці і потопати у рожевих мріях. Тут їй ніхто не заважав марити доскоchu. Сливе по цілих днях вона сиділа там і тільки які-небудь гості перебивали її мрії, й найчастіше то був князь.

— Він досить приємний той князь. По всьому видно, що аристократ: і манери, і вирази, і поведіння, все те в нього так тонко, аристократично виходить. Тільки, що не дуже молодий, але які ті молоді, що я

бачила: ні один з них не вмів так гречно розмови повести, так до ладу все сказати, як той князь... Що то, як чоловік багатий: якимось зовсім інший вигляд має, навіть рухи немов якісь вільніші... от як у князя... Сьогодні мама спитала мене: чи хотіла б я бути багатою? Я думаю!..

Сі розмаїті мрії перебив князь. Софія з усміхом встала до нього на вітання. Той прихід її не здивував зовсім і не збентежив. Князь бував у них майже щодня і часами сидів досить довго, надто в останні дні: не раз було кілька годин пробує у них. Але сьогодні князь був якийсь немов збентежений, та й було таки чого, сьогодні не для звичайних відвідин прибув він в господу панства Турковських, ні! Сей день мав рішити всю його прийдешність. Так, князь наважив зробити освідчення панні Софії. Не обійшлося тут без вагання: все ж таке одруження походить на *mésalliance*,¹ рід Турковських не належить до аристократії. Але ж князь почував, що життя без Софії стало для нього неможливим, і думка одружитися з нею запанувала над ним безповоротно. «Що ж, вона хоч і не іменитого роду, але чесною сім'ю. Турковська,—дуже миленька фамілія. Та така врода, як у Софії, може скрасити всяку фамілію, вона вроджена бути княгинею!.. Але як то вона прийме мою освідчення? Вона така молодесенька... правда,—без віна, але все ж!.. Ну, та якимось-то воно буде! Il faut bien courir le risque!»²

З такими думками увійшов князь у господу Турковських. Серце його дуже билось, але він повів справу, як належить чоловікові поважного віку і високого роду: говорив тихо, з великим шануванням, але голосом чоловіка певного в собі. Скінчивши свою річ, він схилив голову і ждав відповіді.

— Я згоджуюсь,—тихо забрехала та жадана від-

---

¹ Соціально нерівний шлюб. Р.

² Треба рішуче ризикувати. Р.

повідь. Щасливий князь не зважився глянути в очі Софії і... добре зробив!

Незабаром він попрощався і пішов додому, не тямлячись від втіхи.

Софія залишилась сама... коли се раптом увійшла, майже вбігла в салон пані Турковська.

— Ну, що? що тобі князь казав?

— Освідчився. Просив сповістити його, коли має бути весілля.

Про те, як Софія прийняла те освідчення, не було й речі. Сама Софія навіть не згадала про те, а пані Турковська не вважала потрібним питати. Мати з дочкою без слів порозумілися.

За годину сім'я Турковських сиділа за столом і радилася. Пан Турковський був дуже втішений; він казав, що се за-для його дочки «блискуча партія», пані, як видно, теж була такої думки. Софія сиділа гордо і посеред розмови давала зрозуміти, що скоріше вона робить ласку князеві, ніж він їй. Одначе видно було по її обличчі, що вона почувала себе щасливою.

— От так-то; наша Софійка буде княгинею. Хто б сподівався!—мовив пан Турковський.

— Я завжди сподівалась для неї не аби-якої партії. Хоч звичайно: князь Борис такий чоловік... Так як же ти думаєш: коли ми зможемо справити весілля? Треба б уже щось певне сказати князеві,—питала пані Турковська.

— Ну, що ж: я думаю нема чого довго уводити. Князь певне віна не вимагатиме...

— Я думаю!—вкинула Софія.

— Запевне!—додала Турковська, — а все ж треба де-що справити, спорядити.

— Мені здається, що можна не завдавати собі великого клопоту з виправою. Ще буду мати час до справляння строїв. Може по весіллі поїдемо за границю, то там далеко краще зможемо купити,—говорила Софія, а думками вже літала по великих заграничних містах і потопала в прийдешніх розкошах. О,

се були крилаті мрії: тільки князь приймав у їх невеличке місце...

— Коли ще тая подорож буде, а ти вже купувати строї збираєшся!—мовила Надя, що сиділа увесь час немов трохи сердита.

— Чого коли? Се від мене залежить!—відповіла Софія.

Надя не відказала на се нічого. Вона при матері не сміла змагатися з сестрою, бо знала, що мати завжди стане в обороні Софії. А вона б знала, що сказати, якби можна... «І чого та Софія йде за того старого?.. Не знаю, він такий противний! Нащо тато запросив його тоді на вечір?..» І багато таких думок снувалось у Надиній голові. Вона з першого разу щось не влюбила князя, а трохи ще й те додало досади, що її не рекомендували князеві разом із Софією, та й потім він майже не звертав на неї уваги.

Тим часом нарада була скінчена. Зважено було, шлюб має відбутися через два тижні, і князя сповістили про те.

Цілих два тижні князь що-дня заносив або засилав дарунки різні, і ті коштовні дарунки надто тішили Софію. Вона була і весела, і задумана, довгенько просиджувала на своїй канапці, думаючи та розважаючи. Канапка стала для неї другом, і вона наважилася не розставатися з нею: її одну мала взяти Софія з батьківської хати, більш ніяких речей не брала: нащо вони! матиме всього доволі, чого забажає.

От і шлюбний день! Умовлено було не справляти дуже бучного весілля, але все ж гостей було скликано чимало. Не справляти ж весілля коханої дочки—зовсім буденно! Та й з ким же шлюб бере,—хай бачать всі!

Софія була дуже гарна в шовковій шлюбній сукні. Вона походжала по-між панночками-товаришками, говорила з ними ввічливо, але мимо того почувалося щось інше в її поведінню. Їй здавалося, що для неї починається якесь інше життя, і що вона чужа сьому

околові. Вона думкою буяла вже по тому новому розкішному світі, потопає в нових розкошах та забавах і раз-по-раз усміхалася. Де-які з панночок стиха говорили: «Радіє, радіє! Тішитися, не тямиться: а молодій слід би поважнішою бути, до того ж по шлюбі молоді мають виїхати за границю, і вона розстанеться з родиною, може, надовго». Софія тих розмов не чула і з ясним чолом походжала по рідній оселі.

В домі панував шарварок. Збирали речі Софіїні, вкладали. Пані Турковська була заклопотана і хитко звивалась біля Софіїних речей. Але по салоні вона походжала спишна і розповідала паням знайомим про те, що Софія має зараз по весіллі поїхати «за границю». Пан Турковський ходив собі, як завжди, повагом по салоні і розпочинав поважні розмови з ким-небудь з гостей. Тільки сьогодні у тих розмовах частіше споминався князь і його статки.

Аж ось приїхав князь і рушили до церкви. Софія сидить в екіпажі і радісним поглядом дивиться на місто, вона проїжджає давно відомими улицями, але тепер їй здається, що ті уллиці мають святочний вигляд, будинки, магазини, усе те сьогодні немов якесь трохи інше. Навіть сонце світить так любо, немов приязно усміхається їй на вітання. І Софії так легко, так весело на душі... А от і церква, навстежи відчинені двері і видно велику юрбу народу, що стовпилась там. Софія виходить з екіпажу і йде в церкву, назустріч їй лунає спів: «Гряди, гряди!..» Як багато народу зібралось, скільки знайомих і незнайомих, і всі вони прийшли на неї дивитися. При сій думці очі Софії грають гордим втішним огнем. Софія не хоче вгадувати, яке враження робить жених. «Вони не дивляться на нього, вони дивляться на мене!» І Софія сляє від втіхи, стоячи під вінцем. От уже й скінчена відправа... Софія княгиня, — її поздравляють, вона на всі боки киває головою, щаслива, стурбована. Чи-ж гарна вона, чи ж не «ясна» вона?

Після шлюбу в господі гостям подали по чашці

шоколаду, і вони почали розходитись. В господі повстала заметня, розмова була уривчаста, про збори, про подорож, про речі, потрібні для подорожі. Нема часу до лірики, коли б не спізнитись на поїзд. Половина гостей подалась випроводжати Софію з князем на дворець залізниці. Панство Турковські теж поїхали.

Поїзд уже стояв. Хутко влагодили справу подорожі. Молоді подались до вагону. За хвилину Софія вже стояла у вікні вагону першої класи і, прощаючись, махала шлюбним букетом...

III.

Князь і княгиня вернулися з шлюбної подорожі. Софія відпочивала після втіх заграничних і поки-що мало виходила з дому. От вона сьогодні лежить у розкішному *pegligé* і недбало шиє якесь тендітне шиттячко. Князь сидить біля неї на фотелі з якоюсь не зовсім розрізаною книжкою в руках, але не читає: і князь, і Софія забули про те читання, — вони розмовляють.

— Ну, що ж, *Sophie*, я думаю час би нам вже деякі візити поробити?

Звичайно, що можна б на сих днях почати виїзди. Я туалети маю, — ти знаєш, — що-найсвіжіші. Як же ти думаєш, до кого нам подобніше найперше поїхати?

— А я думаю, що слід би до тітки найперше: вона ж моя найближча родичка і може образитись, коли її обминемо. А потім треба до баронеси поїхати, конечно треба. Вона поважна пані і має зв'язки в світі, не слід нехтувати знайомістю з нею.

— Та я ж нічого не кажу, чом же й не поїхати, — мовила Софія байдужим тоном, але її так непокоїли тії візити, найгірше візит до баронеси. Вона вже не раз чула про ту баронесу, про її свідомість, про достотне знання всіх звичаїв панських; казали, що ба-

---

¹ Ранішче вбрання. Р.

ронеса—«справжня аристократка», яких тепер і по-між правдивим панством небагато.

— Так, так, пора тобі вже вступити в світ...— промовив князь і замислився. Його теж непокоїла думка: як прийме світ його Sophie? Все-ж на неї трохи скрива дивляться в товаристві. Sophie вродлива, зграбна, навіть едукована¹ не гірш від інших пань, але все ж... ніби чогось бракує.

— До тітки можемо навіть сьогодні поїхати,— провадив далі князь,—ще не пізно.

— Е, ні вже, сьогодні я не можу: поки вберуся, поки що, то буде пізно—краще вже завтра. А сьогодні я хочу докінчити осе саше,—і Софія показала свою роботу з тоненьких та блакитних стрічечок.

— Як завтра, то й завтра, як хочеш,—згодився князь.

Візити поробили на другий день. Потім одного дня князь сам, без Софії, поїхав до баронеси: власне хотів він дізнатись, яке враження справила Софія на баронесу; з того можна було бачити, як прийме її світ.

Баронеса прийняла князя привітно, вона була його давня знайома, знала, який має вплив на нього, і се їй було приємно.

— Bonjour!² Я дуже рада, що ви зібрались так хутко мене вдруге відвідати,—мовила вона, вітаючи князя.

— Що ж, я завжди радий бачитися з вами якнайчастіше. Ви знаєте, яку повагу...

— Так, так! але я думала, що ви тепер роз'їздитесь по баях та по забавах з молодого жінкою, а про старих друзів забудете...

— О, ні! як можна!.. Звісно, треба буде Sophie показати світ. Вона така ще несвідома дитина... Скажіть по-щирості, як вам здалася моя Sophie?

---

¹ Від франц. слова education,—освіта, виховання. Р.

² Добридень. Р.

— Вона дуже мила особа... дуже мила... Тільки... вам слід зайнятись нею... Так, так,—слід зайнятись. Така моя думка.

Потім, побачивши, що князь, похиливши голову, замислився, вона додала:

— Вибачайте, що я з вами так говорю *sans gêne*, але, я думаю, ви не образитесь за мою щирість, я кажу вам се по праву давньої дружби...

— Звичайно, звичайно, баронесо, і я вам дуже вдячен за ту щирість, приймаю за честь!

Далі розмова звернулася на інші теми. Незабаром князь почав прощатись. На відході баронеса мовила йому ще раз:

— Так, так,—я б радила вам зайнятись вашою Sophie.

Ідучи додому, князь міркував над тими словами: «Треба зайнятись добре Sophie»... Вона правду каже. Sophie багато де-чого бракує. Звісно, з часом то все прийде, але все ж треба, щоб вона як можна скоріше привикла до світових звичаїв. Треба її частіше в люди вивозити».

З такими думками князь увійшов до своєї господи. Він обвів критичним поглядом свій салон, в думці рівняючи його до салону баронеси. «Так, у нас багато де-чого слід би змінити... Наприклад, постанова в нашому салоні: все нове, добране старанно, але все чогось немов бракує... Щось немоз не до ладу; нема тієї *distinction*,¹ як то в інших... як-би от у баронеси».

Справді, в салоні щось немов не так було, як-би повинно. Не видно там було пильної руки господині, не видно було різних *petits riens*,² що додають такої зграбности кімнаті і так оживляють її. Була ще там одна річ, — спинившись на ній, погляд князя прибрав якийсь чудний вираз, — ся річ була рожева софка. «Нащо Sophie поставила її тут? Вона тут

---

¹ Відмінности. Р.

² Дрібничок. Р.

зовсім не до ладу. Правда, з нею зв'язані такі милі спогади...»—Князь усміхнувся і погляд його на хвилину злагіднів, але не надовго. «А все ж вона тут не на своєму місці. Ну нехай би Sophie поставила її у себе в будуарі, чи що,—се інша річ, там вона може б і краси додала... але тут!..»—і князь наважив усунути канапку з салону. В розмовах з дружиною він часто звертав річ на теє.

— Слухай, Sophie, — мовив одного разу він, — я давно мав тобі се казати: мені здається, що краще було б, якби канапку де-інде постановити.

— От як?—мовила Софія.

Не думай, моя люба, що я хочу тобі щось неприємного сказати. Ти знаєш, як я сам люблю сю канапочку: вога мені нагадує найщасливіші хвилини мого життя. Але тут вона не підходить до всієї постанови, і буде вражати чуже байдуже око. Якби вона стояла в твоєму будуарі, в тому милому рожевому кубелечку...

— Ну, що ж, коли ти вже так хочеш...

— Та ні, може, тобі се прикро...

— Ні, що ж, може воно й справді так буде краще. Нехай вона стоїть в будуарі.

Софія згодилась на се скоріше, ніж князь думав, і на другий день канапка вже стояла в «рожевому кубелечку», де могли її бачити тільки близькі знайомі Софії. Там вона справді додавала краси і вигоди. Князеві траплялось бачити часом досить милі картини.

Одного ранку сиділа Софія на канапці в білому *negligé froc-froc*,¹ сиділа так легко, граціозно, як той весняний метеличок... зовсім як колись. На устах і тепер був колишній чарівний усміх, і погляд той самий, що колись,—та звертався він не до князя... Біля канапки на фотелі сидів молодий гарний панич і провадив якісь дотепні речі. Його розмова, його постава, його погляд,—все нагадувало князя в той колишній

---

¹ Раніше вбрання, що шелестить. Р

незабутній вечір. Князь увійшов у будуар, глянув і трохи насупивсь; либонь він подумав, що канапці доладніше було стояти в салоні... Та що ж! так завжди в світі ведеться, не замикають же свої жінки, — хіба він турок?

— Се ти, Борисе?—обернулась до нього Софія,— знаєш, м-г Анатоль приніс мені запрошення від княгині Карабазі. У неї має відбутися невеличкий спектакль. На добродійні цілі... здається, на користь якогось приюту?..

— Так, на користь приюту робочих дітей, княгине, -- додав м-г Анатоль.

— Отож княгиня запрошує мене до участі в сьому ділі. Сподіваюсь же, з твоєї сторони не буде перешкод?

— Запевне, коли се тебе так забавляє,—твоя воля,—говорив князь, усміхаючись, хоч він і не дуже був з того догодний, бо княгиню Карабазі він не вважав за особу *de la bonne société*,¹ вона була якогось непевного орієнтального роду.

— Після спектакля мають бути живі картини. Так, здається, ви казали?—знов звернулась Софія до панича.

— Так, княгине.

— Де ж власне має все те відбутися?—питав князь.

— В домі самої княгині Карабазі. Се буде зовсім приватна, домова забава,—мовив панич, потім запитав Софію:—Так я можу сказати княгині, що ви погоджуєтесь.

— Так, я згоджуюсь.

Панич попрощався і вийшов. Ледве-що він вийшов, Софія встала і подалась до дверей в іншу кімнату.

Куди ти?—спитав князь.

— Піду вбиратись. Мені треба сьогодні в різних магазинах бути, вибрати матерії, та потім треба до модистки заїхати, то-що.

---

¹ З порядного товариства. Р.

— Що ж, то може для спектакля маєш справляти костюми?

— А так! Ох, матиму я з ними клопоту досить, найгірше з тим турецьким костюмом,—хто його зна, що й робити! Треба хіба в перський магазин заїхати.

— З яким турецьким костюмом?

— То ж має бути жива картина «одаліски».¹

— А ти хіба і в живій картині будеш?

— Отож власне!... Се повинно бути дуже цікаво—живі картини! Яка-то ще буде картина окрім «одалісок»...? Треба буде заїхати до княгині розпитати про все, та порадитися про ті костюми. Ох, коли б не спізнитись!—і Софія швиденько вибігла з кімнати.

— Яка вона весела? Як їй теє все цікаво!—подував князь. Далі сів на фотелі і замислився. Ох, мав він над чим думати: його справи грошеві з якого часу були не в найліпшому стані. Збирався він навіть і з Софією про се поговорити, та все якось часу не виходило. Та що її тим смутити? Вона молода, прагне втіхи, забав, нащо її журити? Що то мені казав Турковський недавно? Якись непорозуміння, якись поплутані рахунки з комірниками моїх домів... Я щось добре не розібрав. Треба буде навідатись до нього. Та нехай потім, тепер щось не хочеться. Добре, що Sophie забавилась тими костюмами, може сьогодні не прийдеться нікуди їхати з нею... Добре було б. Щось мене сьогодні знов тая астма бере...

І заспокоївшись, що ніхто йому не перешкодить, князь сів, щоб на дозвіллі розібрати численні рахунки своїх вірителів. Пильна, сутужна робота. Князь так поринув у тому хаосі рахунків, що не чув, як слуга світло приніс, як дзвонила Софія, він відривався від своєї роботи тільки тоді, коли приступи астми змушували його, потім знов брав перо і ще пильніше брався до роботи.

---

¹ Одаліска—турецька назва білої рабині, що стає у близькі стосунки до свого господаря. Р.

За роботою застала його Софія.

— Чом не збираєшся їхати, Борисе? вже час!— промовила вона, торкнувши його за плече.

— Що? Куди їхати?— спитав непритомно князь, дивлячись на неї затуманеним поглядом.

— Як куди? В оперу! Ти забув, чи що?

— Ні, ні, не забув, правда, ми мали їхати в оперу. А що... що там сьогодні?

— Боже правий! «Джіоконда»! Сьогодні ж перший виступ знаменитого тенора, що то про його було стільки мови у баронеси... Та що се з тобою робиться? Якийсь ти... Може тобі не хочеться їхати зо мною, то м-г Анатоль обіцяв мене провести, якщо тобі ніколи.

— Ні, мені нічого! Чого ж би я мав не хотіти? То я так, щось замислився, я зараз...

За півгодини князь уже слухав знаменитого тенора, але серед чудових італійських арій князева думка зненацька відлітала далеко. «А що то буде завтра?»—думалось князеві.— «Боже! термін векселя Зільберштайна?»

IV.

— Слухай, Sophie! Я тобі давно збираюсь про се сказати, та все якось...

— А що там таке? Ти маєш такий чудний, таємничий вираз!—і Софія при тих словах усміхнулась.

— Та не то, щоб таємниця якась, а все ж...

— Та кажи, що там вже таке!

— Бачиш: нам прийдеться може ощадніше жити.

— А то чому?—запитала Софія, здивовано підвівши брівки.

— Наші грошові справи того вимагають.

— Хіба вони так уже надто погано стоять тії справи?

— Поки-що, то ще не надто погано, але нам слід ощадніше жити, принаймні хоч який час.

Софія здвигнула плечима і почала дивитись у просторинь.

— Я, здається, і так живу ощадніше, ніж багато інших з нашого стану, але ж не можна, хотівши бувати в світі і приймати у себе товариство, вбиратись *comme une bourgeoisie*¹ і утримати свій салон *comme une mansarde!*...² Я думаю, ви б сами не хотіли, щоб я замкнулась дома, немов та черниця.

— Та ні,—хто ж тобі про се говорить? Я зовсім не проти тебе самої се говорив...

— А коли так, то що ж власне я можу у сих «справах» порадити?

Князь не знав, що їй відповісти на таке запитання, і сидів якийсь час мовчки. Далі він знову несміло зняв річ:

— Я хотів тільки сказати, що нам би пора...

— Їхать до баронеси,—перебила Софія,—сподіваюсь—«ощадність» не перешкодить нам у сьому?

— Але ж, Sophie...

— Я думаю, нашу розмову ми можемо і потім докінчити, а тепер я піду вбиратись, бо й так пізно.

Але князь більше не важився кінчати цієї розмови. Софія теж не верталась до неї і князь шукав поради між своїми рахунками. Тим часом справи все гіршали, де-далі вірителі почали навідуватись частенько.

«Що тут робити? Що робити?» в розпуді питав сам себе князь, ходячи шпарко туди й сюди по кімнаті. «Ні, так не можна! Я мушу їхати до Турковського на раду,—він чоловік свідомий, він мусить мені порадити хоч би за-для своєї дочки! Не може бути, щоб з моїх домів не було мені користи. Я їду до нього!»—і князь подався, було, до дверей, але йому назустріч входив слуга і зараз же подав якийсь лист князеві.

¹ Немов буржуазка. П'.

² Немов монсарда (квартира чи кімната високо під самим дахом). Р.

— Поклади на столі,—мовив князь, не глянувши на той лист.

— Ясний пане! Якійсь хлопець привіс сього листа і казав, що пан Турковський просив як-найскоріше доручити листа ясному панові.

— Добре, можеш собі йти!

Слуга вийшов. Князь сів і почав пильно читати, зсунувши брови. На лиці видно було дивування, далі неспокій, сливе жах.

Турковський просив у листі вибачення, що не прибув сам до князя, аби розмовляти з ним особисто. Потім він доносив князеві, що полишає службу через те, що літа й здоров'я не дозволяють йому клопотатись такими трудними справами. Далі до листа додані були рахунки плати комірної, яку зміг зібрати Турковський; взагалі плати вийшло дуже мало, але Турковський поясняв се тим, що деякі з комірників давно поплатили, з другими знов вийшли якісь «непорозуміння», до того ремонт потребував немало грошей. Вкінці Турковський додав, що виїжджає в село недавно куплене,—як то відомо князеві,—пильні справи того вимагають. Однак пан Турковський сподівався, що матиме ще не раз втіху побачення з князем, хоч до літа се навряд чи буде можливим.

Дочитавши листа, князь устав і міцно задзвонив. Слуга миттю з'явився на порозі.

— Де той, що листа приніс?—запитав князь.

— Він пішов, ясний пане, казав, що відповіді не треба.

— Ти сам занесеш панові Турковському листа.

— Ясний пане, — перебив несміло слуга, — той хлопець казав, що пана Турковського нема...

— Знаю! Іди собі!—відмовив гнівно князь, і слуга зник.

Князь кинувся на фотель і впав у тяжку задуму.

Далі встав і відчинив вікно. Астма душила його. Останнього часу надто часто вона приступала до нього. Розпука і гнів робили приступ ще тяжчим.

— Стара лисиця той Турковський! А я? Де мої очі були?!... Ах, що робити? Що робити?

— Ясний пане! Зільберштайн і Флітергольд просять побачитися з ясним паном!

— Хай пождуть!—ледве мовив князь, не обертаючись до слуги.

Через хвилину слуга знов увійшов.

— Розовський і Мошицький бажають на одну хвилину побачитися з ясним паном.

— Князь обернувся і хотів поступити до дверей, але не міг і в знесилі впав на фотель.

— Клич... пані!...—здавленим голосом вимовив.

Софія стурбована вбігла в кімнату. Схопила за руку князя, раптом зблідла і затремтіла.

— Лікаря!—скрикнула.

Але вже лікар не приніс ніякої потіхи. Софія—стала вдовою!

Раптова смерть чоловіка вразила її. Так хутко, так несподівано вдовою зостатись! Вона стояла, дивилась неприємно і мов би хотіла щось пригадати, щось зрозуміти. «Як се? Що се? Що се буде?»—питав її безпорадний погляд. Раптом погляд її знов упав на мертвого чоловіка, вона затремтіла, неначе від жаху, закрила руками лице і зомліла. Слуги кинулись до неї, подаючи поміч, і потім довго розмовляли між собою і дивувались з горя молодій княгині.

Софію занесли в будуар ледве притомну і положили на канапці. Перша її думка, як прийшла вона до тямку, була: «Ах, що буде зо мною?...»

Похорони князя були тихі, не дуже бучні. В світі мало говорили про його смерть, далеко більш говорилось про несподівану руїну його маєтку: «*Se pauvre comte s'était donc ruiné!*»¹—говорили одні. «Хто б міг сподіватись?»—казали другі. «*Ainsi va le monde!*»²—

---

¹ А бідолашний князь збанкрутував! Р.

² Такий вже світ! Р.

додавали інші, а врешті хутко се ні для кого не було більш цікавим.

V.

Софія сиділа на канапці в чорній жалібній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав сумтковому убранню,—на лиці скоріш дивування видко було, ані-ж смуток. «Що ж буде далі?»...—говорив її погляд.

— Вибачайте, ясна пані!—мовила, увійшовши, служниця—єдина, що зосталась при Софії,—вибачайте, там якісь панове бажають бачити ясну паню.

— Я не приймаю нікого.

— Вони кажуть, що конечне мусять бачитись. Кажали, що готові цілий день ждати.

— Ах, як се нудно! Ну, добре, я вийду.

В салоні її дожидало троє людей. Елегантний салоник певне ніколи не бачив таких гостей. Обличчя тих людей були виразно орієнтального типу: їх чорні, гострі очі пильно оглядали всі речі в кімнаті і немов міряли саму кімнату. Вони стояли тихо і тільки часами мінялись уривчастими швидкими фразами.

— Ну, і довго нам ще ждати?—запитали вони у служниці, кинувши на неї погляд повний презирства.

— Ясна пані зараз вийдуть.

Вони якось дивно переглянулись при слові «ясна пані», однак не сказали нічого. В ту хвилину вступила Софія. Глянувши на тих людей, Софія змінилась на виду: вона відразу догадалась, що то вірителі.

— Чим можу служити?—спитала вона їх трохи непевним голосом.

— Сподіваюсь, що пані відомо, які стосунки мав з нами покійний князь?—замість відповіді спитав Софію один з вірителів.

— Так, я знаю. Але... ті справи...

— Ми власне прийшли, щоб скінчити з тими справами.

— Але я не знаю достотне тих стосунків, скільки того довгу... і взагалі...

— Ну, ми будемо зараз те показувати!—і з тими словами один з вірителів витяг з кишені спору пачку вексельових рахунків; потім, бачучи, що Софія не зважається і взятись до тієї папущі, додав:—«А от і загальна сума всіх довгів».

Софія глянула на ту «загальну суму» і в очах її блиснула розпука.

— Коли ж я повинна сеє сплатити?—спитала.

— Зараз!—відказали в один голос вірителі.

— Але ж... се неможливо! Я не можу сплатити вам такої суми зараз!—тремтячим голосом вимовила Софія.

— То ми будемо описувати ваш дім,—спокійно відмовили вірителі. Потім вони перекинулись між собою кількома незрозумілими словами і вийшли з хати, не глянувши на скам'янілу Софію.

Софія стояла нерухомо, безвладно опустивши руки, обличчя її мало вираз дитячої безпорадності. Але зненацька її в очах прокинувся якийсь промінь надії. «Так, він певне може допомогти мені! Він мусить допомогти!» Вона швиденько написала кілька слів на клаптику паперу, хутенько вбралась і поїхала сама на телеграф; спершу вона нікого, нічого не бачила навкруги себе, і власні думки снувались без ладу в голові, але потім під впливом ясного, свіжого зимового ранку і тієї веселої, гучної юрби, що снувалась бадьоро улицями, думки її стали спокійніші. «Так, так, напевне татко визволить з цієї напасти!»—думала вона і дивилась перед себе з надією.

Вернувшись від телеграфу додому, вона застала вже там вірителів, що походжали по всіх кімнатах певною, вільною походкою і наглядали, як описують всі речі. Софію се вразило страшенно. «Вже! Так хутко!... Боже! Куди ж я подінусь!»—вона хутко з жахом вибігла знов на улицу. Вона ішла, бігла, сама не знала куди. «Що робити? Поки-то прийде відповідь таткова, а тут!... Ні, треба кудись іти, когось порадитись! Кого ж? Хіба піти до тітки? Ні,—вона завжди

була непривітна до мене, — не піду... до кого ж я вдамся?» Софія спинилась... «Піду до баронеси!» — несподівало зважила вона. Софія сама не знала, звідки прийшло їй те на думку і чого власне має вона там шукати поради, але не час було розважати над тим. Хутко прийшла додому баронеси, раптово, поривчасто подзвонила і спитала чи дома баронеса і чи приймає. Слуга пішов і вернувся з відповіддю, що баронеса нікого не приймає. Одначе Софія мовивши, що конечне мусить бачити баронесу, швидко подалась у кімнати. Не заставши нікого в салоні, вона вступила до будуару.

Баронеса була сама в будуарі. Вона сиділа перед коминком на великому, вигідному фотелі; се вона собі дозволяла тільки без сторонніх людей, знати ж було, що вона нікого не ждала. Сиділа вона, відкинувшись на спинку фотеля, але постать її була випростана (горбитись вона не звикла). Вбрана вона була тепло і закутана була не в менш теплі шалі, хоча в кімнаті і так було тепло, а перед коминком навіть гаряче. Очі її дивились на огонь, на гордому, колись гарному обличчі панувала сувора задума. Від тих дум брови зсунулись, очі дивились надто поважно, а вид здавався ще старішим.

Зненацька увійшла Софія. Баронеса здригнулась і прикро споглянула на Софію.

— Ах, ви так несподівано увійшли! — мовила, розтягаючи слова, то ж було знаком прикрого настрою.

— Вибачайте, баронесо! — озвалась до неї Софія збентежена. — Я ніколи б не відважилась турбувати вас, але тепер... в таку хвилину...

— Чим можу служити? — запитала знов так само баронеса.

— Ви знаєте мої нещасні обставини!... Чи сподівалась я, що се так може далеко зайти... Ах, се так несподівано!..

— Почасти, я думаю, се могло бути сподівано. Певне ж для вас не були таємницею справи небіж-

чика вашого мужа: *il n'était pas un richard.*¹ Велика шкода, що так сталося, але треба було б завчасу подумати о тім. *Il fallût être un peu économes.*²

— Ох, так!.. тоді!.. хто ж знає... Тепер нещастя, така руїна... все описують!..—і Софія слізьми умилася.

Баронеса насупилась і почала дивитися в другий бік. *«Voilà une scène bien bête!»*³—думала вона.

— Заспокійтесь, немає чого так надто десперувати,—вдалась вона знов до Софії,—хоч справді не знаю чим би могла вам порадити.

Софія трохи стихилась від холодного тону баронеси.

— Я думаю, ви, баронесо, яко давній друг князіві, і при тому ваші зв'язки в світі...

— Що ж, се тут не допоможе! Я не знаю, що б вам сказати... Хіба вже при таких обставинах, *si votre situation est si extrême,*⁴ вам прийдемо може подумати о місці...

— О якому місці?—запитала Софія.

— О якому-небудь обов'язку, наприклад, місце гувернантки...

— Я? за гувернантку?—перепитала Софія наче непритомно, мов не розуміла значення речей баронеси.

— Так, за гувернантку. Врешті, ви може й справді не в стані бути нею,— *votre education n'est pas si faite.*⁵ Адже ж ви певне не можете давати лекцій музики? Ви учились музики?

— Я вчилась тільки співу!.. Та ні, се неможливо, я про се не могу навіть думати!—сказала Софія, вставши стурбована, сливе ображена,—не могу, та й не хотіла б!

— Ну, в таким разі, коли ви не можете бути за гувернантку,—провадила далі баронеса байдужим голо-

---

¹ Він не був багач. Р.

² Треба було бути трохи економніш. Р.

³ Ото безглузда сцена. Р.

⁴ Якщо вам до скрути прийшлося. Р.

⁵ Ви не дуже освічені. Р.

сом, не зважаючи на турботу Софії,—то в такому разі вам прийдеться хіба шукати місця компаньйонки, се не потребує великої едукації. Та от, наприклад, — я їду хутко на води за границю і власне бажала би мати при собі яку особу *pour la compagnie*.¹ При ваших крайніх обставинах...

— Так, мої обставини лихі, але врешті не такі вже крайні. Я послала телеграму до батька і хутко збираюся їхати сама.

— А, коли так!..—баронеса теж встала з фотеля,—бувайте здорові—і вона подала руку Софії, що рушила до неї прощатись.

— Одначе радила б вам подумати...—додала баронеса, коли Софія вже зовсім відходила.

— Спасибі! *Adieu!*² Сьогодні я їду до батька!—і Софія вийшла з будуару.

VI.

Пан і пані Турковські сиділи собі сами в своїй сільській господі. В ділову домі було тихо і якось самотньо, бо й не було в ньому нікого, окрім старих, навіть Наді не було, вона зісталась в місті в інституті.

Обоє старі сиділи мовчки, пані плела панчохи, пан читав якусь газету.

— Слухай-но,—щось ніби заїхало до двору!—зенацька обізвалась пані до чоловіка.

— Хто ж би то?—пан Турковський встав і хотів вийти подивитись.

Коли се постать жіноча швидко вбігла в хату і кинулась до пані Турковської.

— Софійко! Се ти?—скрикнули разом батько й мати,—так несподівано!

— Ах, мамочко!—і Софія заридала, припавши на плече матері.

---

¹ За компаньйонку. *P.*

² До побачення. *P.*

— Що тобі, моя Софійко? — заспокійся, на Бога!

— Ви одержали мою телеграму? — спитала Софія трохи заспокоївшись, — ви знаєте моє лихо?

— Знаємо, знаємо, але що ж мали робити? Чим же ми могли тобі порадити? — Далі, трохи згодом, мати додала: — А що ж ти думаєш тепер робити?

Софія з дивом глянула на матір.

— Що ж? я не знаю!..

— Ну, потім вже про те подумаєм, тепер ти, Софійко, либонь втомилася з дороги, відпочинь!

— Софія пішла з матір'ю в другу хату. Хата нагадала Софії власну її хату, що вона жила панною. І свічадо те саме і постанова.

— А де ж Надя й Павлусь? — згадала Софія.

— Вона в місті, в інституті, а Павлусь в гімназії! Де ж їх тут тримати? Яку можуть вони досягнути освіти і кар'єру в сій глушині? Се тільки для нас старих добре. Нам уже що! — аби спокій!

Слово «глушина» вразило Софію прикро.

Пані Турковська пішла наглянути, як і куди будуть зносити речі Софії.

— А тобі я радила б заснути трохи: ти така здрожена та зжурена, — мовила вона дочці, відходячи.

Софія не думала спати чягати. Приступила до вікна і стала дивитись. Вікно виходило в садок, садок був невеличкий, але в ньому було кілька старих дерев, що стояли, сумно схиливши віти під тяжким навісом снігу. За садком видко було чийсь хатину стареньку, снігові намети підходили їй аж по-під віконечка. Далі видко було вулицю і громадську криницю з журавлем високим. По той бік вулиці стояла церковця з зеленим дахом, і навколо неї мріли крізь туман зимовий похилі хрести на сільському цвинтарі. На вулиці не було ніякого руху, тільки часом яка молодиця прийде по воду до криниці, тихо, риплячи, нахилиться журавель, потім знов випростається, і знов вулиця самотня. В близьких хатах ще не світилось, хоч надворі вже смеркало.

«Правдива глушина!» подумала Софія, відступила від вікна і вийшла геть з хати...

Скільки жила Софія на селі, то більш не задивлялась на той краєвид.

— Слухай, Софійко,—мовила їй мати через кілька днів,—одначе, як ти думаєш далі бути?

Тепер се питання не здивувало Софії.

— Не знаю! треба щось думати,—відповіла,—звісно, що тут я нічого не діждусь.

— Хто його зна!—вкинув пан Турковський,—і лихо знало того князя, що він так хутко вмер! Ну, хоч він і старий був, а все ж міг би ще жити. І де він свої гроші подів? Здається ж, мав і доми, і маєтки.

— Та що вже там!—з досадою мовила Софія,—тому нічого не порадиш. Треба—що мені тепер почати, бо що ж: от я прожила тиждень, проживу ще тиждень, а далі що?

— Та що ж, Софійко,—відмовив знов Турковський,—тобі треба вдруге заміж вийти, та й годі! Ще ж не нажилась за князем, то може наживешся за графом! Ти ще молода, не вік же тобі zostаватись удовою.

— Заміж! Цікаво, за кого б то я тут могла вийти заміж?

— Ну, за кого! звісно, так хутко не може ніхто знайтись, але поживеш, пождеш...

— Ждати! Та й що ж я діждуся? Я здається усіх тут у вас бачила, кого могла побачити.

На тім розмова кінчилась. Софія пішла у свою кімнату, сіла й задумалась. Не в перший раз була між ними така розмова. «Мама правду каже: я мушу думати щось, бо тут жити я не можу,—з самої нудьги можна пропасти! Сумно, глухо!.. Татко каже: заміж. Але хто ж справді тут єсть? Хіба той відставний майор, що то приходить до татка, і кожний раз такого диму з тютюну напустить на всю хату, що я аж млію? Або той акцизник, що тільки й мови у нього про собаки та про горілку? Фе! аж брідко!.. А з

путніх людей хто ж мене тут знайде? Та й де б він тут узався!»...

Тут увійшла мати і торкнула Софію за плече.

— Софійко, там пан Шпачинський приїхав. Може, вийдеш.

— Ні! Пощо маю виходити? Що я з ним говоритиму? Про карти, про коні, чи про ярмарки?..

— Але що ж ти всіх дураєшся? Не можна так,— що ж з того буде, як ти будеш ховатися від усіх?

— А що ж з того, як буду виходити?

— Ну, все ж роздивився на людей. Сама нарікаєш, говориш: нудьга, глушина!

— Хіба-ж неправда?.. Що ж мені ваші люди можуть?

— Бачиш, 'Софійко, якщо не хочеш вік бути вдовою, то треба щось думати. Удруге трудно сподіватися такої партії, як покійний князь,—тепер і аристократи дивляться за віном, а твій титул тут небагато допоможе.

— Та що ж? — невже мені за якого-небудь Шпачинського йти?.. Волила б уже згинуту у сій глушині. От подумаєш—партія!

Пані Турковська подалась до дверей.

— То не вийдеш?—спитала.

— Ні!

Пані Турковська вийшла до гостя сама.

Софія почала турботно ходити по хаті. «Ні, мушу сама собі ради шукати!» розважила вона: «Перш усього треба вирватися з сїєї глушини,—що, справді? Якої долі я можу тут сподіватися? Треба в ширший світ, там, може, знов у люди вийду. А ні, то хоч знатиму, що не заниділа я у Ведмежому Куті (от іще назва), не поховала себе живою!»...

Увечері за чаєм Софія мала зважливий вираз лица. Знати, що вона мала щось на думці, і от-от хотіла вимовити його.

— Знаєте що, тату?—обізвалась вона зненацька,— я хутко поїду від вас.

— Що ти кажеш? Куди?—запитали батько й мати в один голос.

— Знов у місто. Що ж я тут робитиму? Нічого я тут не діждусь, а тільки зануджуся марне. Я тільки вам тут заважаю.

— Ну, се пусте!.. тільки вже, коли ти думаєш, що тут марне час уводиш, то звичайно... Але що ж ти робитимеш у місті? Де ти подінешся?

— Де? Коли вже інакше не можна, то мушу стати десь на службу.

— Ти, на службу? Подумай, що ти кажеш!

— Ну, а що ж, що ж маю робити? У місті я хоч можу мати надію на ліпше, там хоч людей бачитиму, світ, нудьги тутешньої збудуся! Та й невже я навіки йду в службу? і я ж вільна, яку хочу, службу вибрати.

— Ба, уважай сама — ти вже не дитина... Тільки, як же так їхати? Треба б щось певного знати, бо де ж так відразу можна службу знайти?

— О, я об тім не журюся! Мене одна баронеса запрошувала за компаньйонку до себе, ще тоді, як мала до вас їхати. Аби моя хіть!

— Хіба ти хочеш їхати до неї?

— Я мушу їхати до неї.

Батько й мати не затримували довго дочки. Другого ж таки дня Софія почала збиратись, а за три дні була вже в місті. Першого дня вона вдалася до баронеси.

— А, се ви!..—мовила на вітання баронеса і ледве примітний посміх чувся в тих словах.

— Так. Я роздумалась, порадилася з родиною і зважила, що можу прийняти ваші прохання.

— Се добре, бо я от хутко виїжджаю за границю. Якби ви трохи спізналися, то б не застали мене. Якщо ви стаєте в мене, то збирайтесь у дорогу.

— Я готова.

— Коли можете переїхати до мене?

— Хоч зараз.

— То переїздіть. Тоді поговоримо про всі умови. Поможете мені збиратися.

— Добре. Я зараз переїду.

От Софія і в баронеси. На службі!.. Відразу му- сить взятись до роботи: треба вкладати речі баро- неси, — хутко виїздити. Софія пішла до будуару, аби взяти де-які речі потрібні в дорозі. Ступивши на поріг, вона спинилася нагло і відкинулася ці- лою постаттю, немов угляділа щось дивне чи страшне.

— Боже, моя канапка!.. — скрикнула вона стиха, але спотвореним голосом.

Так, у кутку в будуарі стояла її рожева канапка. Софія стала і з жалем дивилась на тую канапку... Коли се з другої хати почувся голос баронеси.

Софія кинулась, хутко пройшла по будуарі, і, зід- нувши, взялась до роботи. Знайшла несесер¹ баронесин і почала вкладати у нього різні «найпотрібніші» дрі- б'язки. З нервовим поспіхом поралася вона, хутко справилась і, віддавши несесер служниці, пішла в свою кімнату. Там вона заломила руки і заридала: «Ах яка се мука, бачити свою колишню найдорожчу річ те пер!.. Як сей будуар схожий до мого... Ох, ко- ли б вже скоріше виїхати звідси, чи що!..» Софія мусіла знов іти вкладатись. За роботою вона в думці боролася з своїм жалем: «Ну, що ж, поїду за гра- ницю, нічого сього бачити не буду. Може ж мені там ще й добре буде. Все ж буду людей бачити, не буде часу журитися... А, може, там і доля знай- деться»...

За день, за два все було влагоджено, і рушили в дорогу.

«Богу дякувати! Хоч далі від сього міста...» — думала Софія: «Хоч мене жаль той гризти не буде!» Шкода, — жаль не зістався у рідному місті.

---

¹ Торбинка чи скринька з приладдям для жіночого туа- лету. Р.

VII.

Швидко, швидко летить поїзд! Красні краєвиди, мов у сні змінюються. Високі гори, квітчасті долини, швидкі річки, — все так швидко повстає і зникає немов у тій казці, що то від помаху чарівної хусточки вставали й гинули гори та долини. Далі почалися великі, темні дуги. Стрункі високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний танок. Он веселеє коло молодих сосонок, — як чудово грає між ними багряний промінь західнього сонця!

Софія стоїть у вагоні першої класи і дивиться у вікно так пильно, насупивши брови. Її не чарують розкішні картини, будять вони в серці жаль пекучий! «Тут я проїздила тоді!» пригадує вона; «князь казав мені: «як будеш проїздити вдруге сею стороною, то пригадуй містини знайомі»... Пригадую, пригадую!»...

— Sophie, зачиніть вікно, — протяг! — обізвалася баронеса, лежучи в другому кутку вагона, — поки доїду до тих вод, то зовсім розхорюся!

Софія закусила губу і ще більше насупилася, однак причинила вікно. Стала знов і дивилася та поринала в спогадах.

— Sophie, подайте несесер! — знов баронеса озвалася.

Софія не чула того. «Тут я згубила тоді свою обручку. Я так за нею журилась, а князь казав: не журись, не варт, крашу куплю. У Відні купив мені обручку; ох, де вона тепер? Нема, та на що б здалася!...»

— Подайте мені несесер! — гукнула баронеса. — Що се з вами сьогодні робиться? Нічого не чуєте!.. Чи мушу сама встати?

Софія мовчки подала баронесі жадану річ і подалася знов до вікна.

— Годі вже вам там стояти. Збирайте краще всі речі, щоб чого не забулись, бо хутко нам треба буде виходити. Чуєте?

— Зараз! — і Софія почала раптово збирати те

складати різні дріб'язки, що порозкидала баронеса навколо себе.

Став поїзд. Усі рушили до двірця. Софія вела баронесу під руку, бо та казала, що їй голова морочиться після їзди. У другій руці Софія несла несесер та коробку з капелюхом, носильщики несли за ними силу коробочок, пакуночків і всякої всячини. «Ах, мій Боже! Лізе, як той слимак!» думала Софія, ведучи свою пані. Їй було сором, і вона не сміла звести очей на юрбу людей подорожніх.

В дамській кімнаті баронеса безвладно опустила ся на канапу.

— Дайте мені спирту! — мовила вона до Софії слабим голосом.

Софія кинулась до несесеру, подивилась там, потім пошукала в саквоязі і там не знайшла спирту. Вона стурбовано глянула на баронесу.

— Вибачайте, при нас нема спирту! — мовила тихо.

— А де ж? — запитала баронеса голосніше і трохи вже прикро.

— Я вложила його в скриню, — ще тихше відповіла Софія.

— Сього тільки не доставало!.. І про що ви думаєте? Скажіть мені, нащо у вас голова на плечах? *C'est une affreuse négligeance!*¹ Принесіть води.

Несучи воду, Софія глянула убік і побачила двох панночок, що дивилися просто на неї, одна усміхаючись, а друга журливо. Софія зачервонілась, і сльози стали їй в очах.

— Ідіть, влагодьте, щоб ми могли швидче їхати до готелю, — мовила баронеса, не глянувши на неї.

Софія пішла. Їй уперше приходилось клопотатися подорожніми справами, однак якось-то влагодила все і рушили до готелю. В готелі баронеса лягла в ліжку, а Софії казала вийняти зараз же все зо скрині і знайти спирт. Була то справа досить довга.

---

¹ Це жаклива недбайливість. Р.

— Тепер можете йти. Поставте спирт біля мене. Вкрийте мене ліпше, тут холодно. Ах, як ви се незручно робите! Добре вже. Не забудьте ж: ми завтра рано далі їдем,—щоб не спізнитись. Щоб усе було на місці.

Софія пішла в свою хату, але спати ще не лягала. Після всіх турбот вона не могла хутко заснути. Сіла до столу і почала писати листа.

Дорога мамо!

Правду кажучи, нічого писати тепера, бо ми ще не доїхали до тих вод. Але я хочу поділитися з вами своїм жалем. Мені здається, що гірше, як мені тепер, то вже не може бути. Здумайте собі: я ще не пробула й півмісяця в баронеси, а скільки прикрости завдала вона мені! Боже, що ж то буде далі!.. Сьогодні я цілу дорогу стояла край вікна, дивилась та спогадувала колишні часи. Чи давно те було? Мені здається, що та шлюбна подорож давно-давно минула, але я пам'ятаю кожну дрібницю з того часу. Цілий день я рвала собі серце тими спогадами: тільки-що заспокоюсь трохи, зараз якась дрібниця збудить знов мої спогади, і так мені жаль стане! Ох, здається краще було б, якби я була теж все навіки забула!.. Баронеса вередує без перестанку. Сьогодні мені на цілий дворець сорому наробила: привселюдно пекла мене за якийсь нікчемний спирт. Ще мені тії спирти та оцти, та елексири! Все то вона, бачте, свою вдачу показує: має *des nerfs dérangés!*¹ А гризти та капризувати нерви не заважають. Здається, могла б подумати, що не тільки вона має нерви. Вона так зо мною обходиться, наче б я зроду була її слуга: те подай, те принеси, того не забудь! Як я з тим клопотом справляюсь—і сама не знаю! Сьогодні мусіла із її пакунками носитись, і карету наймати, і в готелі розкладатись,—не знаю, де в мене сили на те

---

¹ Має розладнені нерви. Р.

все стало. Втомлена, замучена, я ще мусіла їй той спирт зо дна скрині добувати. Боже, чи я коли думала, що та сквасніла стара кокетка буде надо мною вередувати? Не могу я з сим примиритись і буду старатись, як можна скоріше вирватись з цієї бридкої служби. Побачу, як мені пощастить на водах, може, там краще буде, там повинно бути весело: на заграничних водах повинно бути весело, там не буває нудно. Потім ми поїдемо в Париж. Я вже готова багато витерпіти, аби тільки побачити Париж! Ви знаєте, що мені так і не прийшлося бути в Парижі; я так жалувала! Аж ось коли побачу його! Не сподівалась... Тільки й потіша мене надія, що недовго буду у баронеси, що може вернеться до мене доля. Сьогодні маю нерви роздражнені і через те мені все видається сумніше. Побачу, як далі буде. Писатиму вам про все, що буде зо мною. Пишіть і ви до мене частіше. Не забувайте вашу бідну дочку

Софію.

VIII.

Подорож скінчена. Баронеса та Софія зажили на який час досить спокійно (надто спокійно!—думала Софія). Справа з лікарями скінчилась, курація пішла звичайним ходом.

— Ma chère amie! ¹—сказала баронеса до Софії зараз по візиті лікаря, що таки частенько навідував її, — прошу вас, пам'ятайте про мої ліки, порошки та води. Ви чули, як говорив лікар, коли й що треба заживати. Я власне кажу, щоб ви пам'ятали. Je suis si distraite maintenant! ² а тим часом найменше занедбання може багато зашкодити моєму здоров'ю.

«То сама б уже й дбала про нього!»—подумала Софія.

— Чи бажаєте зараз іти до купелі?—спитала вона баронесу.

---

¹ Моя дорога! Р.

² Я така неуважна тепер! Р.

— Не бажаю, а мушу. Я завжди в одну пору ходитиму до купелі. Прошу пам'ятати сеє. Ідїть приготуйте все, що треба.

За годину Софія і баронеса вийшли до купелі стежкою парку, що був насаджений навколо готелю для слабих, де жила баронеса. Софія вела баронесу під руку, а в другій мала кошик з речами, потрібними при купелі. Се був той самий несесер, що завдав Софії вже немало прикрости, тим вона його дуже ненавиділа; до того ще він мав такий неестетичний вигляд: був замалий, через те в ньому ледве зміщались простирада і випиралися, ясно біліючи на темному, трохи злинялому оксамиті того несесеру. Але баронеса любила його і не могла обійтись без нього, дарма, що він немодного фасону і злинялої барви. Либонь то був який *souvenir*!¹

— Як ви хутко йдете!—обізвалась баронеса.

«Ще й то хутко!» подумала Софія: «Ах, а тут мені ще сей проклятий кіш! Чи є що смішніше від мене в сю хвилину?.. Чом я хоч вуала не наділа,— так і вийшла на сміх людський!» Вона спинилась і силкувалась поправити як-небудь одною рукою «тег нещасливе простирадо».

— Ну, що ж ви зовсім стали? *Est-ce que je dois être gâtée?*²

— Ви ж казали тихше йти.

— Йти, але не стояти!

Софія мовчки подалась далі.

Ось вони стали перед понурою нудною будовою, де були купелі.

— *Sophie*, поки я буду купатись, підіть, купіть мені тієї води, що лікар сьогодні казав. Та глядіть, не баріться, бо нема гірше, як отут ждати.

— Добре, — відповіла Софія, а тим часом подумала: «От ще нова потіха! Ще тую воду волочитиму! Не досить простирала!»

---

¹ Пам'ятка. Р.

² Невже-ж я мушу тут спектись?

Заклад мінеральних вод був не дуже далеко, йти було недовго, але не конче приємно, — спека була чимала.

«Ах, яка се мука! — стогнала Софія в думці: — Ще ж се тільки початок мого лиха! Ще три місяці матиму сюю приємність!»

Вернулася вона з водами ще завчасу і мала ще довгенько ждати на баронесу. Вона сіла на лавці під якимсь кущиком, що посаджений був ніби для застінку. Навколо скрізь був жовтий сипкий пісок і всі рослини були тонкі та хворі, немов їх якась гірка туга зсушила. З купелевої будови насувались душні хмарини чорного диму і з ними доносилися пах якихсь ліків та есенцій, пах властивий усім будинкам для слабих.

Стежкою раз-у-раз приходили пані, а найбільше панії в туалетах поранніх, досить штучних, хто б сказав, навіть надто штучних, але на порядних водах завжди так ведеться, бо по-між люди йти опудалом не подобає й слабим.

— Софія накидала оком на кожну пані. «Ото вридилась! Видно, що слаба! А ся!.. І чого таким їздити на води? Та якби моя воля, я б зроду на таку нудоту не поїхала! Якби воля, — та тоді б може ся нудота не була б така нудна! Он люди бавляться, вбираються, мають собі втіху... А я!.. Он пані, — боже мій, зранку як ушнурувалась! А сукня, а капелюх! Матінко! Он пані, як і я, в жалобі, — але ж і фасон... Однак як се нудно — ждати! Як гаряче! А тут іще сей дим!»...

Софія встала і пішла стежкою, прямуючи до курсалі. Вона йшла, не вважаючи куди. Зненацька з курсалі залунали згуки фортеп'яна. «А, хтось грає, — піду, послухаю, все ж музика», подумала Софія і пішла до курсалі. Увійшовши, сіла собі на фотелю перед столом, недалеко від фортеп'яна. При фортеп'яні сиділа пані поважного віку, вбрана якимось чудно, з претензією, але без смаку, при ній сиділа молоденька панночка в простенькому убранні. То була

княгиня з Росії і княжна, дочка її. Вони грали увертюру з «Норми» в чотири руки; грали вправно, старанно, дотримували такту, але музика виходила так, немов хто стукав раз-у-раз по камінню; надто камінна гра була у пані княгині, що грала басову партію. В залі була ще одна особа, власне вона звернула на себе увагу Софії. То була особа немолода і якась «глихом пририта», так подумав би кожний, хто б глянув на неї. Вона ходила по залі з кутка в кутку, автоматичною розбитою походою, похитувалася наперед при кожному ступні, голова її, схилена набік, теж похитувалася журливо, на лиці був розлитий глибокий, безнадійний смуток, тонкі губи студені скорбно, очі з тремтливими віями спущені в землю. Часами вона зводила погляд затуманений, повний туги-нудьги, потім знов спускала погляд, і все ходила, ходила... Вбрана вона була в чорній сукні бог-зна колишньої моди і в чорній старосвітській мантильці, все те убрання розфучливо обвисало на тій маленькій похилій постаті. Сухі, малі руки стига шарпали край мантильки. Софія дивилася на ту постать і не могла відвести очей від неї. «Що вона думає?» гадала Софія: «Що вона може думати? Чи вона що спогадує? Чи за ким журиться? Я знаю, хто вона,—вона певне компаньйонка сеї княгині, знати по ній, що стара компаньйонка... Ні за ким вона не журиться, а за собою, над своєю долею пропащою... Яка у неї сукня! Боже, колишня вона? А се обличчя теж було колись моделе і може навіть гарне!.. У неї блакитні очі, тонкі риси лица, волосся русьве... так як у мене... Постать—може й постать була коли зграбна... Чого вона похитується? Боже, який у неї погляд!.. Нещасна. Хто вона: пані, стара панна? Панського, чи простого роду?.. Так колись, тепер вона ніщо, вона стара компаньйонка... Яке слово! Що може бути гірше—зватися старою компаньйонкою!.. Софія думала і все дивилася на ту бідну похилу постать, але стара компаньйонка не зважала на ті погляди; вона, здається, нічого перед собою не бачила, вона була затоплена

у тяжкі, журливі думки, чи мрії, чи спогади, хто зна, як звалися ті гадки, але знати було, що гадки тії тяжко невеселі... Вона все ходила, ходила... На фортеп'яні взяли останній гучний акорд. Княжна ще хотіла заграсти *Casta diva*, але княгиня встала і поглянула на компаньйонку, тая стрепенулась і раптом збудилася від своїх думок, на лиці з'явився вираз тупої покірності. Вона зрозуміла мовчазне бажання княгині, підійшла до столика, взяла парасоль, шаль і несесер («такий, як у нас», подумала Софія), подала княгині палицю, княжні капелюшок, потім всі троє подались геть з курсалі; позаду всіх компаньйонка несла шаль і несесер. Софія глянула ще раз услід тій похилій постаті, потім встала і собі вийшла з курсалі. Ідучи стежкою до купелевого будинку, вона все думала-гадала. «Стара компаньйонка, стара компаньйонка!» бренило їй в думці: «Боже, яка гірка доля! Отак зостарітись, заснитити у ярмі... чи то життя? Як вона дійшла до такого стану?.. Ба, що ж! Чи я коли думала, що мені судиться бути компаньйонкою? Отже може... Ох, може й «старою компаньйонкою» судиться бути!... О, ні: се надто, надто страшно, сього не буде, я не допущуся до сього!.. Але, що ж, хто знає?.. Невже, невже і я отак змарнію у кормизі? О, краще мала б утопитись!..»

За думками-гадками не зогляділась, як дійшла до будинку, де вже на неї ждала баронеса.

— Ах, Sophie! Де ви запропастились?!

— Була в курсалі,—тихо відповіла Софія.

— Саме час!—і баронеса гнівно здвигнула плечима.—Води купили?

— Купила.

— Дайте мені, я повинна тепер одну пляшку випити.

Баронеса випила воду, що подала їй Софія.

— Тепер треба проходжуватись. Дайте мені руку. Деж ви йдете? Там вогко в затінку, вчора був дощ. Ідїть он великою стежкою.

Велика стежка теж була піскувата, по ній стояли такі самі лавки, як біля купелів, і такі самі кущі росли. Людей ходило мало.—«Хоч то добре!» думала Софія. От слуга везе паню в кріслі на колесах, он старенький пан іде на милицях; он молода недолуга панна на одній милиці. Все тихий сумний гурт недужих, що проходжуються поневолі.

Баронеса спинилась і на лавку сіла.

— Дайте другу пляшку. А потім підем додому.

Пішли додому. На людніших стежках, ближче до готелю, Софії знов стало ніяково, бо до простирал, що все-таки ніяк не хотіли вклатитися як слід, ще прилучились дві пляшки і стреміли чорними горлами по обидва боки несесеру.

Баронеса прийшла до хати, впала на канапу і мало не зомліла, тільки при допомозі спирту та різних оцтів прийшла до пам'ятку. Потім встала і спитала, чи прийшли газети.

— Прийшли. Ось Figaro,¹—ви питали за нього. Може обідати бажаєте?

— Мені не можна так скоро після води обідати. Та я й не хочу.

«Я просто гину з голоду!» подумала Софія.

— Прочитайте мені що-небудь тим часом,—сказала баронеса.

— Що ж? Може ось в «Revue des deux mondes...»²

— Ах, там певне знов яка-небудь нудота! Ще може, не дай Господи, який переклад з російського! От уже перекладів тих ніколи не читаю—досить тієї нудоти і вдома. Французи повинні бути французами, а вони напустили на себе якусь філософію. Навіть Золя такий роман написав, що я від нього й не сподівалась,—я не могла до кінця дочитати, такий нудний! І сюжети у них такі низькі, вище буржуазії не

¹ «Фігаро»—назва французької газети, що існує й досі; літерально: «посередник у справах». Р.;

² Огляд двох світів (європейського й американського),—так само назва французької газети, що існує й тепер. Р.

йдуть. Нічого в теперішніх романах нема: ні *esprit*, ні *grandeur*!¹ Візьміть *Figaro*. Політики не треба,—я її не розумію, та й не хочу розуміти! Такі якісь там слова: шовіністи, опортуністи, та хоч би й легітимісти... крайня права, крайня ліва... Знайдіть там у *Figar'*і хроніку балів, се тепер тільки й можна читати з приємністю, *c'est là où je recopais l'esprit français*.²

Почалось читання хроніки. Якийсь аристократичний бал описувано там з тим *esprit français*, що ним так тішилася баронеса. Кожній пані сказано комплімент, одначе так, щоб і другі не образилися. Софія читала і впивала в себе тонку отруту заздрощів та гіркого жалю. Її голос часами тремтів і французька вимова не конечне чисто виходила.

— Ах, *Sophie*! — перебила її баронеса, — як же можна так вимовляти слово *gaupon*?! Перечитайте остатню фразу ще раз, бо я навіть як слід не розібрала.

Софія перечитує: *M-me la baronne C. avait une robe couleur gaupon du soleil*...³ тут Софія спинилась і замислилась: «Що ж то за сукня була? Що за барва: *gaupon du soleil* — соняшний промінь... певне щось надзвичайне! злотисто-рожеве!»

— Що ж ви, *Sophie*? Дали!

...*C'était une toilette vraiment harmonieuse. M-me la comtesse K. était toute en velour noir semé des étoiles dorées. C'était comme si la déesse de la nuit*...⁴ Ах, як се чудово: чорний оксамит і зорі, зорі!.. Однак треба читати, а то ясновельможна вже кривиться!

...*C'était comme si la déesse de la nuit elle-même*...

— Ах, як се поетично! Правда, *Sophie*? Ну, що там далі?

---

¹ Ні розуму, ні величності! Р.

² У цьому я пізнаю французьку дотепність. Р.

³ Баронеса С. мала вбрання кольору соняшного проміння... Р.

⁴ Туалет був справді гармонійний. Графіня К. була в чорному оксамиті з розсипаними по ньому золотими зірками. Вона була зовсім ніби богиня ночі. Р.

... Il y avait une grande richesse dans des couleurs grises: gris perle, gris tourterelle...¹ Я мала колись чужу сіру сукню і як-раз gris tourterelle... я її купила у Відні тоді, коли...

— Sophie, що се з вами сьогодні? Ви ще ніколи так бридко не читали.

— Мене голова болить.

— Давно б сказали, а то тільки мені нерви дражните таким читанням.

Тут увійшов слуга.

— Ясновельможна пані,—пан Турів.

— Проти.

Увійшов високий пан, надто чепурний, з надто ввічливою міною, гречно вклонився баронесі, а на Софію поглянув не без цікавості.

— Bonjour! Я дуже рада. Як се ви сюди заїхали?!.. Sophie, можете собі йти.

Софія вийшла вражена до живого.

— Що то за пані?—питав гість,—дуже інтерна особа.

— Се моя dame de compagnie, вдова по князеві Борисові, я її взяла par charité.²

— І що ж? Задоволені?

— Ні-ні... Так уже мушу терпіти, теж par charité. Все то, знаєте, щось собі гадає, що вона й досі княгиня. Клопіт з нею... Сама вона не з високого роду.

— А! такі завжди високо несуться...

Софія тим часом в нестямі ходила по своїй хаті. Вона була глибоко, тяжко ображена, серце їй стукотіло, густа краска покривала вид. «Мов покоївку прогнала з хати, при чужому чоловікові! Боже, який сором! Та чим вона краща від мене? Хіба я не була княгинею? Я й тепер княгиня! Сього ніхто не може відібрати від мене!..»

Софія сіла кінець стола і затулила вид руками,

¹ Яке багатство відтінків сірого кольору: сірий перлистий, сірий попелястий... Р.

² З милосердя. Р.

потім раптом зірвалась, упала на ліжку і голосно розпучливо заридала: «Ох, я нещасна, нещасна!..»

ІХ.

— Sophie, котра година?

— Третя!

Баронеса жажнулась.

— Боже! а я ще не пила порошків! Що ж се таке? Хіба ж ви не знаєте, що я повинна завжди пити їх о другій годині?

— То може тепер дати?

— Тепер, тепер... Тепер я не спитаюсь у вас і сама вип'ю. Що ж тепер? А через годину знов? Які ж ліки підуть на користь, коли їх пити як попало?

— Якби ви мені сказали!

— Voilà se qui me plaît!¹ «Якби ви мені сказали!» А ваша голова де була, ви що думали? Завжди ви поринаєте в якихсь мріях, фантазіях! Ще не доставало, щоб я вам нагадувала про всяку дрібницю! Та скажіть, на ласку божу, навіщо б мені здалась компаньйонка така, що я їй мушу все нагадувати? Якщо ви не бажаєте сповняти свої повинності, то сповістіть мене о тім, будьте ласкаві.

Софія стоїть мовчазна, бліда, нерухома. В серці їй кипить образа і досада. От-от горде, гостре слово злетить з її уст... «А потім що?» раптом блиснула їй думка: «Що? Вернутись до батька у Ведмежий Кут? За покоївку найняти? Чи збожеволіти?»

— Pardou, madame!²—мовила вона, схиливши голову й спустивши очі в землю,—се остатній раз таке занедбання, я буду завжди пам'ятати... мене так боліла голова... вибачайте!

— Голова боліла...—вкинула баронеса, але вже лагідніше, бо їй сподобалась покірність Софіїна,—на сей раз уже нічого, але щоб сього більше не було,

¹ Це мені модобається! Р.

² Пробачте, пані! Р.

бо я тепер, ви знаєте, слаба, j'ai des nerfs horriblement dérangés.¹

«Ой вже мені тії nerfs!» подумала Софія втопивши лютий погляд в землю.

— Принесіть мені порошки й теплу шаль.

Софія пішла.

«От сьогодні трошки холодніше», думала Софія: «люди радіють, а тая вже мерзне. Така руїна, просто розсипається від старости, а все їй ліки потрібні та купелі... Чи вона думає, що люди безсмертні? Живе на світі, тільки чужий вік заїдає!»

Софія принесла шаль і вкрила баронесу. Загорнувшись в шаль, сіла баронеса на вольтерівське крісло і суворо, мовчки задивилась у вікно. Надворі сіявся дрібненький дощик і безнадійні сиві хмари все небо застиляли. В таку неgodу завжди баронеса була «в лихім гуморі»,—сі хмари, сій дощик либонь нагадували їй власну безнадійну старість і будили багато спогадів минулого; спогадів баронеса не любила. В такі днини їй не можна було нічим загодити. Софія не зважилась, а може й не схотіла озватися до баронеси словом, сіла край вікна на стільчику і теж замислилась: «От і дощ іде... Нудота! а все ж немов не так досадно. От учора була райська днина, а тут сиди дома та кисни при ясновельможній пані. Вона віджила своє, тепер скніє та возиться з ліками тими бридкими. Спитала я в неї вчора, чи не хоче піти в парк на музику,—вона скривила кислу міну і спитала: «По що?» Забуває, що не всі такі руїни, як вона. Не йти ж мені самій на музику! Можна б тута де з ким познайомитись і було б з ким ходити, але де мені про се думати!..»

— Sophie, чи є у нас яка книжка?

— Нема.

Книжка була, але Софії хотілось хоч у бібліотеку піти, дарма, що дощик ішов, щоб хоч на яку

---

¹ Я маю роздратовані нерви. P.

годину здихатись баронеси. Їй хотілося хоч трохи походити по волі, не тягнути за собою «старої рунни»—так вона завжди звала в думці баронесу.

— То підіть у бібліотеку. А може краще післати слугу?

— Ні, я сама можу, дощ невеличкий. Що кажете взяти: французьку чи німецьку книжку?

— Запевне французьку. Візьміть «Les aventures des trois parisiennes».¹

«Дивись ти! все їй тії *aventures* потрібні, пора б уже й про смертний час подумати».

Софія хутенько зібралась, узяла парасолик і пішла в бібліотеку. Вона йшла не дуже хутко, хоч дощ таки добрий сівся, а парасолик у неї був малесенький, легенький. Вона була рада побути хоч малу часину на волі і їй шкода було, що ніхто не зустрівся на дорозі, бо всі слабії сиділи вдома за-для дощу, а здорові люди були усі при біліярді, за картами, в бібліотеці або в курсалі.

Ось вона в бібліотеці. Не питаючись книжки, сіла вона край стола: там були розкидані різні газети та журнали, вона взяла й собі газету, яка попалась під руку, і почала читати її. Однак мало, більше розглядалась по хаті, скося позираючи з-під газети. Людей було дуже багато, за столом не стало місця для всіх і де-хто читав стоячи. Місце, де сіла Софія, перш було зайняте, сидів там якийсь панич, але як тільки приступила Софія до столу, панич схопився і почав читати стоячи. Софія стиха промовила: «дякую», і сіла. Читаючи, раз-по-раз кидала погляд на панича. «Яка в нього аристократична постать, певне він справжній панич»... думала вона: «не з німців певне,— чорнявий, блідий, кароокий... і знов така ввічливість... он з тих ніхто ані рушив з місця!» і Софія з погордою глянула на трьох старкуватих та гладких німців, що сиділи близько неї та читали «*Deutsche allgemeine*

---

¹ «Пригоди трьох парижанок». Р.

Zeitung». ¹ Читали вони мовчки, з великою увагою, насупившись, і тільки від часу до часу котрий з них пересував газету товаришеві і, показуючи грубим пальцем який-небудь уступ, мовляв ображено або втішно: *sieh 'mal!*... ²

Софія читала і не розуміла читаного, перечитала двічі, тричі і знов не зрозуміла, погляд самохіть звертався до панича. «Хто він такий? Може француз?—так вони ж не їздять на німецькі води. Італієць може? Але ж його волосся хутній каштанове, ніж чорне. Але що не німець і не руський—се певно».

Замислена Софія не завважила, як газета впала їй з рук. Панич побачив се, кинувся, здійняв газету і подав її Софії, вона раптом спаленіла і ледве промовила: «дякую!» Панич уклонився і відступив знову до вікна. За хвилину він взяв свою шапку і палку, вклонився усьому товариству і подався геть з бібліотеки. Софії здалося, що, вклоняючись, панич глянув на неї карими очима. Ледве зачинились двері за паничем, Софія раптом згадала, що година либонь вже пізня і час додому. Вона хутенько приступила до пані бібліотечарки і спитала,—замість «*Les aventures des trois parisiennes*»—«*Les aventures des trois parisiens*». ³ В бібліотеці була і така книжка. Софія взяла книжку, не дивлячись, і хутко вийшла з хати. Ідучи парком, вона придивлялась поперед себе і кидала поглядом в бічні алеї, немов сподівалася побачити когось: не було нікого. Тихою ходою йшла вона додому, схиливши голову й спустивши очі в землю. От уже й сіра будова, готель той; Софія йде на довгу веранду, зрідка повиту диким виноградом, ось вона береться за клямку до дверей, в ту хвилину погляд її звернувся ще раз кудись у далечінь, вона зідхнула і зникла в темних дверях сірого будинку.

¹ «Німецька газета для всіх». Р.

² Подивись-но!.. Р.

³ «Пригоди трьох парижан». Р.

Баронеса була темніша від ночі.

Мовчки взяла книжку від Софії, розгорнула — і сплеснула руками.

— Mon Dieu! ¹ Sophie! що з вами сьогодні? Я ж вам казала: «Les aventures des trois parisiennes!» Розумієте: parisiennes!! vous êtes impossible, madame! C'est une négligeance... ²

Софія апатично дивилась набік у вікно. «Починається казань! знов!»...

X.

«Остатній концерт знаменитої співачки Зембріх». Се оголошення прочитала Софія, йдучи одного ранку по мінеральні води. «Ох, якби хоч на сей концерт піти! Невже я отак цілісіньке літо провидію, нічого не побачивши й не чувши? Спробую сьогодні попроситись у ясновельможної, може з того що й буде. Побачимо».

Софія цілий день збиралася просити баронеси, але все ніяк не зважувалась, та вже по обіді, як почала наближатись концертна година, її обгорнула відвага розпуки і вона озвалась до баронеси:

— Madame, я хотіла вас просити, чи не можна б мені піти сьогодні в концерт?

— Що? Куди?—спитала баронеса з дивом, немов то були якісь нечувані в світі слова. Але Софія наважила не звертати уваги на «тії тони», їй пізно було вертатись назад.

— Я прошу, чи не позволите мені піти на концерт Зембріх, се остатній концерт, я б так хотіла...

— Дивно! З ким же ви думаєте піти?

— Якби можна, я пішла б... (А, справді, з ким я піду?)—Тут одна пані збирається йти...

— Яка пані?

— Тут одна... Я з нею в бібліотеці пізналась.

---

¹ Боже мій! P.

² Парижанок!! ви неможливі, пані! Це недбайливість... P.

— Яка таємнича знайомість... Сей концерт пізно має скінчитись?

— Я думаю, в одинадцятій, не пізніше.

— А як же будуть мої води, порошки?

— Я все приготую, воно буде тут, коло вас, я хутко вернусь.

— Ну, вже раніш кінця концерту не вернетесь...— тон баронеси де-далі все холоднів, Софія вже почала жалкувати на себе, що завела ту розмову.

— Ясновельможна пані, — пан Турбов! — озвався зненацька слуга, ставши в дверях.

Баронесі вид прояснів.

— Проти, проти.—Ви, Sophie, можете йти.

Софія стояла; не знала, чи має радіти, чи ні, бо куди ж власне має йти?

— Можете йти, туди, на той концерт... — мовила без уваги баронеса, не дивлячись на Софію.

Софія миттю вийшла з кімнати. Стала в себе в хаті й замислилась: «Що ж я вберу на себе? Ах, що ж! знов ту саму жалобну сукню! Нема що довго й збиратись»... Справді, що збори були не довгі. Он Софія вже сходить широкими сходами в парк. Зійшла, стала на стежці і знов замислилась: «Одначе, справді, з ким же я піду? Невже сама? Та так же, сама. Що ж маю робити—на те я *came de compagnie*. Не zostаватись же мені вдома. Піду... одначе все таки се дуже прикро... Ні, таки піду. То ж мене тут ніхто не знає!» І Софія подалась хуткою ходою стемнілою стежкою до курсалі. Там вона купила швиденько білета, спішила, бо чути вже було музику, либонь концерт вже почався. Он вона і в концертній залі, зала невеличка, та людей чимало, навіть дуже багато: вичепурені пані, виглясовані панове, видцяцькані діти. Софія поглянула на свою чорну просту сукню. Дві пані, сусідки, заглянулись на неї і стиха перемовились між собою. Софія теж подивилась на їхні сукні, що ряхтіли та бренили від модних *passmanteries*, — її обгорнув жаль...

— Вибачайте, пані!—озвався хтось до неї стиха.

Софія кинулась... Се був той самий панич, що вона бачила сього ранку в бібліотеці. Він подавав їй хусточку, що вона поклала край себе на порожній стілець. Софія усміхнулась і взяла хусточку. Панич сів край неї на своє місце, але не сказав більш нічого. На естраді співали якогось дуэта, дуєт був довгий, нудний, але вельми чулий, та Софія того не завважила, бо не слухала дуєта. Далі була якась оркестрова штука, потім арія з Тангайзера, — Софія слухала теє байдуже. Коли виходить на естраду співачка, сама Зембріх і співа—«Si tu m'aimais!» Софія зблідла. Се її вразило. Блискавкою світнули їй в думці спогади з минулого блискучого життя. От вона в батьківській хаті літає «метеличком»... «Si tu m'aimais!»... Ох, се ж вона колись його співала. Той спів причарував і князя, і його багатство, і всі розкоші... От вона в «рожевім кубелечку», весела, безжурна... Коли се було? Ох, давно, давно! Ні, торік ще... Спогади зникли, якийсь туман застелив очі, Софія низько похилилась і затулила очі хусточкою.

— Вибачайте, пані, мені здається, що вам недобре? Може води?—озвався голос панича сусіда.

— Ох, ні, спасибі. Се так, нічого... сей романс... нічого, нічого, вже пройшло.

— Се вже остатній нумер. Ох, ні, ще має бути серенада. Ви зостаєтесь?

— Ні, я піду. Тут так душно і... сей концерт такий довгий... — Софія встала.

— Чи позволите, пані, провести вас? — питає панич.

— Ах, за-для мене ви маєте кидати концерт!

— Я щось не маю охоти слухати тієї серенади. Якщо ви позволите...

— Я буду вам дуже вдячна, якщо для вас...

— О, пані!..

Софія з паничем вийшли в парк. Ніч була надзвичайно ясна, тиха. Деревя, удень такі нещасні та

хорі, тепер здавалися зграбні та стрункі, мов постаті русалок. Тонкі граціозні тіні тремтіли сіткою на блакитно-білій стежці. Вітер зідхав у кущах так похололиво, таємничо. Дерева шепотіли кохані речі темним верховіттям. Здалека лунало срібне, палке, тужливе щебетання соловейка.

Софія йшла тихою ходою поруч з паничем. Її не заспокоїла тая тиха, тепла, немов чогось прагнуча ніч. Софії роїлись думки-гадки та мрії, але вже не ті, що погляд їй сльозами застиляли там, у концертовій залі. Що вона думала, про що гадала, сама вона не могла-б того сказати. Мовчки йшла вона поруч з паничем, усміхалася, прислухалася до співу соловейка. *Si tu m'aimais!* — вчувалося їй улюбим щебетанні й не було їй прикро... *Si tu m'aimais!*

— Що ж? Як вам тепер?—запитав панич.

— О, добре, зовсім добре!

— Вибачайте,—може се прикре запитання,— для чого носите жалобу?

— Я вдова,—тихо відказала Софія.

Панич глянув на неї, як їй здалось, якимось надзвичайно, вона спустила очі і зідхнула.

Розмова порвалася,—якимось не велася вона тієї ночі. Кроки Софії та панича ставали що-раз тихше,—чим ближче додому, все тихше. То ж той дім був темницею, а тепер Софія чула, що темниця та здається ще тіснішою. Дарма! Софія усміхалась та слухала соловейка...

— Ох, знов сей готель, знов сля темниця.

— До побачення!—мовив панич, вступивши в довгі сїни.

— До побачення! Дуже дякую панові, що провели мене і зреклись для мене серенади.

— Ах, пані!—тільки промовив панич і зник.

Софія глянула йому услід і постояла ще кілька хвиль у сїнях. У неї в голові був все той рух і тон, з якими панич вимовив тее: «ах, пані!» З тих двох коротеньких слівцець повстала ціла плетениця мрій.

«Як дивно, надзвичайно тремтів Йому голос... Невже сі проводи—тільки так, марне залицання, та й годі?.. Йому цікаво, по кім ношу я жалобу... Як він глянув тоді! О, не може бути, щоб»... зненацька Софія кинулась. В нічній тиші виразно загуло з міської башти: бов!.. се північ. Раптом зникли всі блискучі мрії. Софія провела рукою по чолі і подалась до своєї хати; тихо скрадаючись, минула вона двері до хати баронеси і пішла просто до себе. Там стала перед свічадом і стала розбиратися. Раптом забрив гострий, дражнений дзвінок, то баронеса кликала Софію. Софія знала добре той дзвінок, він вразив її, аж кров кинулася їй до обличчя, але вона навіть ані рушила, щоб іти до нього. «Не дїжде вона, щоб я бігла на її дзвінки», і Софія гордо підвела вгору чоло. Дзвінок озвався ще раз, ще гостріше, ніж перше. Софія стояла. За кілька хвилин прийшла служниця від баронеси.

— Ясновельможна пані просить вас до себе.

— Зараз,—відповіла Софія і пішла, мусіла іти.

Баронеса лежала на ліжку, коло неї на столику стояла свічка під абажуром, далі лежала кинута часопис. Коли Софія увійшла, баронеса на неї не глянула, тільки ворухнула віями і підвела брови. Софія мовчки стала біля столика, баронеса таки не дивилась на неї, мов і в хаті її не було. Далі Софія озвався.

— Я прийшла...

— А, так, ви прийшли. Справді не сподівалася бачити вас сього вечора, однак маю ту честь.

— Я думала,—ви спите, боялась вам перешкодити.

— Чим? Здається з мого дзвонка могли пізнати, що не сплю.

— Я не чула, — відповіла Софія тихо, спустивши очі!

— Не чули!..—протягла баронеса,—будьте ласкаві, скажіть, котра тепер година?

— Перша,—відповіла Софія ще тихше.

— Пізно тепер кінчаються концерти. Дивно.

Софії погляд запалав при тих словах: «Що вона думає сказати своїм: «дивно»? Яке має право говорити такі слова і таким тоном?!»

Баронеса помовчала, потім знов озвалася:

— Сього вечора я допевнилася, що концерти і сповнення обов'язку не можуть разом ужитись. Що-небудь одно.

— Але ж ви самі дозволили...

— Я сама, так, і що ж з того?

Софія не знала, що на те відповісти.

— Що з того питаю? Я дозволила сама, і тепер жалую. Ви мені казали, що прийдете — не прийшли, казали, що зайдете до мене — не зайшли. Я ждала вас, не гасила світла, нудилась, читала при свічці, а се все, як ви те знаєте, шкодить моєму здоров'ю. Ще кілька таких вечорів...

— Се остатній, будьте певні.

Баронеса глянула з дивом на Софію і подумала: «Як вона сказала се? ще якісь обиди строїть! са те рлаїт!»¹ однак сказала тільки:

— Дай то Боже! можете йти.

Софія пішла, та не в свою хату, а на веранду. Тільки-що мала вона дуже прикру сцену, якби перше, вона б досі вже плакала, але тепер... тепер їй се не діяло, вона думала про інше, їй світили інші мрії, інші надії. «Яка чудова ніч!» думала вона: «і тут бувають гарні ночі!» Вона всміхнулась, звернула погляд з тихою мрією на широку алею, що мов річка лисніла при місячному сяйві. З тремтливої темряви лунав соловйовий спів. Софія знов усміхнулась, либонь щось пригадала. «Si tu m'aimais!»...

Зблід місяць, притих соловейко, а Софія все на веранді, сиділа у мріях та дивилась на ту алею, що ледве рожевіла від ранньої зорі.

---

¹ Це ж лі подобається! Р.

XI.

От швидко й сезону кінець. «Слава тобі Господи!» думала Софія, йдучи по мінеральні води: «скінчиться та дурна курація, не буду вже тут скніти!» Так, вона раділа, дуже раділа, одначе... зненацька Софія засмутилась і похилила голову, їй таки жаль звідси їхати, чогось-когось жаль. Стояла в задумі та й не завважила, як несесер упав їй з рук додолу. Вона стояла і писала парасоликом по піску, журливо підвівши брівки.

«Ох!» скрикнула вона раптом, — перед нею стояв панич Станислав (вона знала вже його ймення з готельового списку), він подавав їй несесера. Вона збентежено взяла той несесер і зідхнула.

— Я здається злякав вас? Вибачайте ласкаво! — мовив панич.

— О, ні, нічого, я так щось... не сподівалась. Дякую.

— О, пані!.. Але де ж ви йдете?

— Я... так, на проходку. Софія не призналась би зроду, що йде за покупом для баронеси.

— Чи позволите собі товаришити? — спитав Станислав.

— Чому ж ні, се може остатній раз ми з вами стріваємся... — мовила Софія, а в голосі бренив смуток.

— Як? Чого в остатній раз?

— То ж хутко сезону кінець, я виїду звідси.

— Куди? в Росію?

— Ні, перше поїду в Париж.

— Ах, я теж збираюсь їхати в Париж! Може як-раз ще побачимось.

Промінь блиснув у погляді Софії.

— А, коли так, то певне, навіть напевне.

— Де буде ваша домівка в Парижі.

— Та я ще сама не знаю... се буде залежати... Софія замовкла.

— Я б вам радив зостановитись при вулиці Rivoli.

— Не знаю ще,—як виїде.

— А хутко від'їжджаєте?

— Так от може за тиждень.

Я теж за тиждень збираюся виїздити. Дуже радий був би служити вам, чим можу, при подорожі, якщо позволите.

— Я дуже вам вдячна, ви так гречні.

— О, пані!... — але тут несподіваний випадок не дав паничеві докінчити гречної фрази: якимсь несесер зачепився за куш, вибився з рук, упав додолу і по стежці покотились п'яшки з води мінеральної та дрібні гроші. При помочі Станислава Софія швидко збрала теж у несесер, але вже добрий настрій зовсім зник після того випадку. Софія згадала, що баронеса давно її жде і певне досі тяжко люта. Вона завважила, що проминула заклад мінеральних вод, що вже третя година,—час, коли баронеса обідає.

— Ох, час мені додому!—швиденько мовила вона.

— Вже додому? Як мені шкода, пані...

— Вже пізно. Прощайте.

— Прощайте!—переказав Станислав з докором.

— Ну, до побачення!—Софія подала йому руку і зашарилась.

— Ну, до побачення—тут або там, в Парижі!—Панич мідно стиснув ручку Софії. Софія усміхнулась і не знайшла, що відповісти.

Забігши в аптеку, вона хутко прийшла додому.

— Enfin!¹—зустріла її баронеса.

— Я забарилась там мусіла ждати; не було свіжих вод.

— Не було? Гаразд!—баронеса дивилась проникливо Софії в вічі.—Ну, та вже, що з вами споритись, не хочу перед виїздом собі нерви дражнити, ранішні поїзди потребують багато сили.

Софія в диві глянула на баронесу. «Що вона каже? Який виїзд? Які ранішні поїзди?»

---

¹ Знов! Р.

— Ах, правда, я вам не сказала,—я завтра їду звідси ранішнім поїздом. З усіх купелів жадної користі, тільки шкода. Так от: щоб назавтра на ранішній поїзд всі речі були влагоджені і рахунки оплачені.

— На ранішній поїзд? Адже, здається, поїзд паризький відходить вночі?

— Я не їду в Париж.

Софія не стямилась,—се було надто несподівано й тяжко. Зібравшись на сили, вона спитала: «А куди ж поїдем?»

— В моє село, в Самарську губернію. Там на степах я може поправлюсь, питиму кумис...

«Господи, Боже!.. Ні, се вже надто!» Софія вибігла з хати, не вважаючи на баронесу.

«Яка вона подла! Яка вона черства егоїстка!» думала Софія, шпарко ходячи в себе по хаті та вмиваючись гіркими слізьми: «І як вона могла мені кинути се так просто, раптом? Та се ж однако, що сказати людині: завтра тебе втоплять,—приготуйся!.. Дивно мені, де тільки беруться в мене сили, щоб терпіти оте все!.. Ох, коли б він знав, яка я нещасна!»

Увійшла служниця-німка.

— Ясновельможна пані питає, чи ви вже вкладаєте речі.

Софія нагло спинилась посеред хати, обличчя в сльозах, погляд лютий, палкий: «Скажіть вашій пані, що я їй...»

— Was befehlen Sie, gnädige Frau?¹—спитала здивована німка.

— Скажіть пані,—сказала Софія спокійніше по-німецьки,—що хутко буде все готове, нехай не турбується.

— Ще ясна пані казала, щоб ви купили п'ять пляшок мінеральної води на дорогу.

---

¹ Що маєте наказати, шановна пані? Р.

— Добре.

Служниця пішла. Софія тремтячими руками почала вкладати речі. Сльози туманили їй очі, серце тремтіло від гніву й досади. «Хоч би написати до мами, чи що!.. Ой, чи маю я час?! Та й навіщо? Вона не зрозуміє мого лиха, моєї гіркої біди!..»

Софія заходилась від сліз. Серед плачу, ридання та клопотів провела вона цілу ніч без сну. Однак на ранок було все готове.

Ранком наші пані виїздили в Росію. Баронеса була закутана, «немов на Сибір вибралась», мовляла Софія, бо день був сірий, сльота страшenna. Софія закрила вид щільним вуалем, бо мала змарнілий вид і червоні заплакані очі. Панича вона сьогодні не бачила, та навіть не сміла бажати побачити його. Їй було смутно, гірко, тяжко, вона була «лихом пририта». Хто їй міг бачити її обличчя в той час, то певне сказав би, що й вона «немов на Сибір від'їжджала».

XII.

«Дорога мамо!

Здумайте тільки, як я прожила сей час: цілих два місяці в страшенній глушині, в Самарській губернії, де, окрім диких мужиків, ні душі нема...» — Так писала Софія до матері, вернувшись з села в місто.

Вже смеркло, в хаті робилося що-раз темніше, а Софія сиділа і ретельно писала. В місті їй було трохи вільніше, отож могла вибрати час до писання. Так,—було вільніше, але чи краще? В місті все дражнило її спогадами, на що не подивиться — такий її жаль обгортає!.. Тепер баронеса має гості, Софія знає усіх тих гостей, і вони її добре знають... Знали колись! А тепер? О, які вони всі підлі, нікчемні люди!

Софія сиділа замислена, підвівши руку з пером над листом та сумно задивившись в просторінь. Юрба прикрих думок заважала їй писати.

— Ясна пані просять вас до себе, — зненацька хтось промовив.

Софія кинулась і озирнулась: на дверях стояла служниця баронеси.

— Гості ще є?—запитала Софія.

— Тільки сама княгиня Карабазі.

На ту звістку Софія трохи скривилася, не сказала однак нічого і подалась до салону.

В салоні сиділа баронеса з княгинею Карабазі. Не можна було сказати, що княгиня була гарна, але що вона вміла здаватись гарною,—се признав би кожний. Убрана вона була гарно, але ексцентрично: в чорній сукні з яро-червоним убранням. Через ту сукню обличчя княгині було біліше, ніж звичайно бувало. Очі мала блискучі і чудні: з першого погляду вони здавались дуже великі, але потім далеко менші. Брови та вії були дуже чорні, непевно чорні. Безперечно княгиня Карабазі була аристократкою, але при її рухах та французькій вимові баронеса якось прижмурувала очі. Однак баронеса дуже привітно розмовляла з княгинею, вони вели шпарку, цікаву розмову, коли Софія увійшла в хату. Софія стиха вклонилася княгині, але та тільки подивилась на неї, прижмуривши очі. Софія спаленіла на хвилину, але потім прийняла гордовито-байдужий вираз і підійшла до баронеси.

— Ви мене кликали?—запитала коротко.

— Mais oui!—відповіла баронеса,—сьогодні перше представлення Сари Бернар,—княгиня мене оповістила,—я буду сього вечора в театрі, так ви збираєтесь, та скоріш, бо ви мені потрібні.

— Добре, я зараз,—мовила Софія і вийшла повагом з хати, не глянувши на княгиню; ступивши за поріг, вона раптом затремтіла,—вона почула, що княгиня питала у баронеси тихо, але досить виразно:

— Що се за особа приходила? Я ще в вас її не бачила ніколи.

Софія не чула відповіді баронеси, але почула, як

залунав згодом вульгарний сміх княгині. Кров ударила Софії в голову, тремтячи, хитаючись, ледве дійшла вона до своєї хати. Увійшовши в хату, з грюком кинула дверима за собою. Стала серед хати, до болю заломила руки, потім раптово стисла собі чоло і, ридючи, вголос промовляла: «Як вона сміла? Як вона сміла так образити мене? Вона мене не пізнала—вона!.. Пройдисвітка! Хто її в люди вивів, нехай згадає! Чи не підлещувалась колись до мене? Чи не звивалась гадючкою? Я дурна жалувала, що нею всі нехтували,—так їй і треба було, пройдисвітці! Я ж її за вуха з грязі витягла, в люди вивела!.. О, тепер вона вгору пішла, де ж — моя ясновельможна волисть їй другом бути! Ясній пані либонь нецікаво знати, яким способом забагатіла колишня «рагвеніе»! Та й то сказати: п'ятак пара! либонь мають спільних секретів чимало!..» Софія погордливо крізь сльози засміялась, далі гукнула: «Та нехай вони згинуть обидві! Я маю плакати через їх? Не діждуть!» Софія тупнула і ще гірше заридала. Коли тут зненацька кинулась їй в очі її власна постать, відбита в свічаді, що висіло проти неї на стіні. В свічаді відбивалися заплакані очі, розтріпане волосся, лютий непристойний погляд і щоки червоні від сліз та гніву. «Гарна ж я буду в театрі!» подумала Софія, скоріш кинулась умиватись, причісуватись, далі кинулась, добула свої перстені та браслети, що вже давно лежали під замком, видобула всі свої оздоби, які зістались їй від колишніх розкошів, вибрала з тих оздоб що-найкращі і взяла на себе. Глянула в свічадо: «Ох, яка я ще й досі червона!» раптово схопила пуделечко з пудрою: «ну, тепер, здається, вже нічого!» Хотіла вже йти, але вернулася ще раз, дістала оздобний, штучний гребінець і всадила собі у волосся. Стояла, обертаючи голову перед свічадом, аби краще бачити красу куафюри, коли се залунав проникливий дзвінок з кімнати баронеси. Не хочючи дражнити собі нервів, Софія пішла зараз на той дзвінок до кімнати баронеси.

Баронеса стояла серед хати, а далі при ній стояла на колінах швачка та упинала їй на сукні оксамитну драперію. Софія прийшла і стала в дверях, не знаючи, що має тут робити.

— Чого ж ви так стоїте? — озвалась до неї баронеса.

— А що-ж мені робити?

— Як що? Помагати мені вбиратись. Подайте корсаж, дістаньте шкатулку з бриліянтами, знайдіть бінокль, улагодьте несесер, та не забудьте лорнетки! та швидче! — Пождіть, пождіть!

Софія спинилась: «Чого ще їй треба?»

— *Sophie!* до чого-то стільки уборів? Цілий ювелірний магазин! Де ви їх набрали? Браслети, перстені, гребені, брошки *et que sais se encore!*¹ Що ви собі думаєте? Ви забуваєте себе і свій стан. *Otez moi vite toute ces grelottes là!*² Я не хочу, щоб на нашу ложу всі пальцями показували. І як можна так пудритися!?

Софія, не дослухавши тієї тиради, вибігла в свою хату, там люто почала зривати з себе всі покраси, але потім схаменулась і залишила при собі один перстень, брошку й гребінець.

Як Софія з баронесою прибула до театру, там вже була сила людей, як то кажуть: ніде й голкою ткнути. Тільки де-які ложі були ще тим часом не зайняті. В баронесиній ложі сиділа вже княгиня Карабазі з двома паничами.

— А, ви вже тут? — мовила баронеса весело до княгині, далі почала скидати ротонду, шапочку і незчисленні хустки, хусточки, шарфи, шарфики, кидаючи все те безуважно на руки Софії. Софія склала те все в *degière loge* і потім вернулась до баронеси. Баронеса обернулась і стиха сказала: — Ви б, *Sophie*, пішли собі в *degière loge*,³ вам тут сидіти не прихо-

¹ І не знаю чого ще! Р.

² Здімійте мені швидко всі ці брязкітки! Р.

³ До задньої ложі. Р.

диться, в театрі є люди, що знали вас et qu'en dira-t-on?¹

Софія спалахнула і хутко вийшла в *derrière loge*.

«Так, мені тепер стидно показуватись між люди!.. Що ж, вона правду каже!.. А може вона боїться мати біля себе молоду компаньйонку?» зненацька подумала Софія; ся думка заспокоїла її і вона налагодилася слухати,—хоч не бачивши,—гру знаменитої артистки. Вона слухала, а в думці все зринали спогади, і сльози не раз туманили її погляд.

В антрактах у ложу заходили паничі, хто до княгині, хто до баронеси; проходячи через *derrière loge*, де-хто з них кидав побіжний погляд на Софію, вона ж сиділа гордо здійнявши голову, так, мов її зовсім не обходили ні паничі, ані їхні погляди. Коли се прийшов у ложу молоденький графчик, братанець баронеси, біленький, тоненький і либонь напудрений. Проходячи близько Софії, він усміхнувся і привітненько, зальотно кивнув головою. Софію скребнув по душі той уклін. Паничика того вона бачила не раз у баронеси, він завжди вклонявся їй, а часом ще й зачіпав своєю пустою розмовою, але обходився без належної поваги «як з компаньйонкою».

Панич покрутився коло баронеси, сказав комплімент княгині,—вона не мала часу звернути на нього увагу,—потім вернувся до Софії, став біля одвірка і задивився на неї, вона зсунула брови і спустила очі в землю. Панич усміхнувся.

— Здорові!—обізвавсь,— чи мене не пізнаєте?

— Не вважаю потрібним!—відаказала Софія, не дивлячись на нього.

— О, дружба,—се ти!

— Між нами зроду жадної дружби не було!

— Ах, за що така неласка? Чим можу заслужити прощення?..

— Ідїть геть!—в нестямі, глухо крикнула Софія,

---

¹ І що вони скажуть? Р.

схопившись і блиснувши на нього палким поглядом.

Сього панич не сподівався, несамовитий вид Софіїн злякав його і він миттю зник. Софія впала знов на своє місце і затулила обличчя руками.

На сцені кінчався п'ятий акт. По театрі лунали істеричні крики. Княгиня Карабазі теж примусила себе до істерики, кавалери заходились біля неї, баронеса хотіла кликнути Софію, щоб подала несесер, але раптом з *degrè de loge* почувся страшний крик правдивої істерики. То плакала Софія, але не гра геніяльної артистки, не п'ятий акт роздираючої драми викликали її ридання, ні! Софія не чула того нічого. В риданні тому вибухнула вся образа, весь жаль, що гнітив цілий день душу Софії. Софія ридала тяжко, невгамовно... аж тут раптом замовкла, мов голос їй порвався. Вона почула над собою бляшаний голос баронеси: *Sophie! pas des bêtises!*¹ Далі баронеса мовила до одного з паничів:

— От доказ того, як геніяльно грає Сара Бернар, що навіть, не бачивши її, падають в істерику!

XIII.

Другого дня Софія сиділа в себе в хаті і кінчала вчора початий лист.

— Вибачайте, пані, може я вам перешкодила?— озвався чийсь голос несмілий.

Софія обернулась.

— А, се ви, пані Кошицька! Ходіть, ходіть. Ні, ви мені не перешкодили, я ще поспію з листом.

Особа, названа панею Кошицькою, тихенько, на пальцях підійшла до Софії. Вона була людина середнього віку, убрана убого, але дуже чистенько, волосся мала причісане простенько, гладенько, але старанно, трималась вона так, наче хотіла займати як можна менше місця в світовім просторі, тільки вже

¹ Без жадних дурниць! Р.

на тому малесенькому місці мати певну повагу. Вона тримала в руках якийсь шиття.

— Чи ясна пані ще при гостях? — спитала вона стиха.

— Так. А вам що?

— Я, бачте, забулася, як то ясна пані казала: чи тут треба зробити шлярочку з головкою, чи лиштовочку наложити?

— Та, що там! Хіба не все одно, — ну наложіть лиштовку, — сказала Софія без уваги.

— А може-ж ясна пані хоче, щоб то руркувалося, то може б краще з головкою?

— Ну нехай буде й з головкою, — і Софія в задумі дивилась на швачку. Кошицька спустила очі і ждала дальшої поради, далі здвигнула плечима ледве примітно і подалась до дверей. Софія взялась знов до пера, потім апатичним рухом кинула його на стіл і підвела голову.

— Пані Кошицька! — недбало промовила вона.

Швачка глянула трохи здивовано, поступила однак ближче до Софії і ждала, що та казатиме. Софія ще раз глянула на ту сіреньку постать і подумала: «Нащо я кличу її?.. Оттак, — все-таки людина, хоч словом перемовлюся! Обридло вже так сидіти»... Софія глянула на швачку приязніше.

— Пані Кошицька, чи вам не скучно? — спитала несподівано.

— Що, пані, кажете? — спитала швачка.

— Невже вам не скучно?

— А чого ж мені має бути скучно? Слава Богу, маю роботи досить.

— Роботи досить, — сідайте, пані Кошицька, — роботи досить... а от мені, то дуже нудно, — і Софія, мов сонна, прижмурила очі.

— Бог знає що! І чого ж таки вам нудитись, пані? Богу дякувати, маєте таке місце..

— Вже мені теє місце!

— Та ви такі молоді, вродливі.

— А, пожалься Боже!

— Ну, і завжди ж—тут такий дім...

— А! то мені!

— Що-дня товариство, гості.

— Ой! — і Софія погордливо махнула рукою. — Коли б ви тільки знали їх, які то люди! Боже, що то за люди!

— Ох, все то люди!—проказала швачка з якимсь надзвичайним виразом.

— Ні, ви їх не знаєте! От, наприклад, вчора в театрі... та ні, я не можу про се й говорити! Або он тая, що вчора приходила, ота пройдисвітка, княгиня Карабазі, я її добре знаю, я ж бо її в люди витягла, а тепер,—подумайте!—вона «не пізнає мене!» Спитала в баронеси: «Хто се така?» Звісно, к тоді й виду не показала перед нею, що була вражена, але потім я довго плакала. Чи стоїть же ота змія?.. Але що ж? Я не камінна, я не можу мовчки терпіти поневірки такої!

— Та бійтеся Бога, пані, яка там поневірка? Може то вам так здалось?

— Що здалось? Хіба я не чула? А тії міні, а погляди!..

— Та що ж, які там погляди! Звісно—княгиня.

Софія раптом спаленіла.

— Княгиня? Ото мені! Я така сама княгиня, як і вона! Я не забула, як вона у мене пороги оббивала. Княгиня!

— Ох, пані: то давно було, що то споминати?

— Чому ж не споминати? Хто ж може своє життя забути? О, я знаю,—наша ясновельможна пані хотіла-б, щоб я забула про все та стала низенькою слугою її мосці! Але ні, таки того не буде! Зовсім я не думаю заснидіти навіки в компаньйонках!

— Ох, пані, гріх вам так казати. Я б раділа, коли б мені трапилось таке місце, як у вас. Та, що казати, я дякую богові, що маю собі певний шматок хліба.

— Шматок хліба! Невже у вас завжди тільки й бажання було, аби шматок хліба мати?

— Що то, пані, згадувати, хто чого хотів!—мовила швачка якось дивно, ніби смутно, ніби прикро.

— Невже ви тепер не маєте жадних пориваннів?— допитувалася Софія.

— Ей, які там поривання!.. Воно, правду сказати, пані, не маю я часу про ті поривання думати.

«Нужденна ти натура!» подумала Софія і замовкла. «І нащо я їй теє все провадила? Чи вона може мене зрозуміти? Оттак, на безлюдді з ким попало говориш! Чисте безлюддя тут, дарма, що людей тих вештається чимало!»

Обидві замовкли. Софія замислено поглядала на свій недописаний лист, швачка дивилась на неї та всміхалась, ніби журливо, ніби насмішливо. Потім швачка обізвалась:

— Так як же, пані, зробити з тією шлярочкою?

— З якою?

— Ось подивіться!—і швачка показала свою роботу.

Софія подивилась затуманеним поглядом.

— Далебі, не знаю,—проказала тихо, мов не тямлячи сама, що говорить,—не знаю... як-небудь...

Швачка подивилась на неї, покивала головою, вклонилась і вийшла з хати. Софія того не бачила, бо сиділа тяжко замислена. Розмова ся розстроювала їй в серці незагоєну рану. Софія пригадувала вчорашній прикрий вечір: «Ох, то ж то, що не година, то образа... та чи тільки ж сей вечір?! А цілий сей рік? Як тільки можна було прожити такий страшений рік?»... Софія раптом устала, схопилася за голову і промовила, сливе простогнала: «Ні, далі так вестися не може... не може! Годі!»

XIV.

Софія сиділа в будуарі баронеси. Тяжко було їй на серці, як сиділа в тому будуарі: там стояла її рожева канапка, вона будила спогади, сказав би,

наймиліші, та чи ж були для Софії милі спогади тепер? На канапці розляглася баронеса, а вона, Софія, сидить скраю на стільці і має осе зараз читати тій своїй пані якусь нудоту, либонь якийсь Voyage. А колись?.. торік? Чи могла ж Софія тоді здумати, що руїна якась лежатиме на тій рожевій канапочці, та ще й вередуватиме, як пані? О, якби то баронеса могла читати Софії в серці—вона б жажнулася. Але баронеса не знає нічого, та їй і не цікава психологія її компаньйонки. Правда, баронеса помічає, що та компаньйонка робиться де-далі якась дражнена, але дарма: стоїть тільки показати їй свою владу і «ті примхи минуться хутко!»

— Читайте, Sophie!—наказала голосно баронеса. Софія чула, що не зможе читати, бо нерви їй аж тремтіли.

— Вибачайте, я сьогодні не можу читати, трохи охрипла.

— Не помічаю того. Lisez donc!¹

Софія схопила книжку, розгорнула її раптово, не читаючи, дивилась на букви, що мішались їй в очах, мов у тумані.

— Sophie! Mais lisez donc!²

— Я не пам'ятаю, де ми вчора спинились.

— Charित्रe quatrieme.

Софія заломила пальці під книжкою, аж вони хруснули, далі почала непевним голосом: «C'était un matin superbe. La brise matinale ridait légèrement la surface de la mer, qui réluisait en or fondu sous les ragons ardeuts du soleil tropical...»³

— Вельможна пані! Лист від княгині Карабазі. Просять відповіді,—служниця перебила тими словами прикре читання і подала баронесі записку. Баронеса

---

¹ Читайте ж! Р.

² Але ж читайте! Р.

³ Ранок був чудовий. Від ранкового вітреця переливалось легкими жмурками море, що блищало, ніби розтоплене золото, під пскучим промінням тропічного сонця... Р.

почала читати, її розсерджене обличчя стало випогоджуватись, либонь щось приємне читала. Далі вона підвела голову і сказала до служниці:

— Кажі, хай подають карету.

Служниця хутко вийшла. Баронеса встала з канапки і мовила до Софії:

— Ходіть, допоможете мені вбиратись. Ви зо мною не їдете... Дайте шаль... Так, добре...—Баронеса хутко збралась і поїхала.

Софія знов вернулась у будуар. Стала на порозі і, суворо стиснувши брови, роздивлялась по хаті, будуар був ясний, розкішний, вигідний. «От, проклята! розкошує!» подумала Софія, потім підійшла до стола, що стояв біля канапки. На столі було чимало порцелянових ляльок, штучних вазочок, кошпичків та різних тих *petits riens*, що в них так дуже кохалася баронеса і — колись — Софія! Скраю стояла величенька бронзова група: Венера та Адоніс. Софії погляд запалав: «Се моя група! Вона купила сю річ на тому руйновищі, а тепер поставила мені перед очима, аби я дивилась та гинула з жалю! О, як се підло!» Софія хитаючись приступила до канапки і впала на неї в знесиллі. Лежачи, вона все думала, думала, а погляд її палкий, непритомний блукав. «Боже, яка ся баронеса нікчемна, безжалісна людина... а я ж вдалась до неї, як до щирого друга мого чоловіка, у мене ж нікого не було, окрім неї,—о, лихо моє!—нікого... Я думала, вона обійдеться зо мною, як друг, не потопить, не загубить мене, а вона!.. О, коли б я була знала, то краще б я!.. але що ж би я зробила? куди ж я мала кинутись? Вона знала се добре і скористала з того: обернула мене в свою покоївку, ні, ще гірше, в свою невільницю! Коли б вона хотіла, то могла б поставити інакше в своєму домі, а якби вона обходилась прихильніше, то й другі б інакше мене поважали, і тоді... тоді хто знає, як би могло бути! Але вона не зробила сього, ні, вона що-хвилини знущається надо мною, вона у всьому стає мені на

перешкоді, вона губить мене, дихати не дає. Отам на водах: той Станислав... хто зна, що б з того вийшло: концерт, проводи, остання розмова наша... так, хто знає... Так, вона усе знищила: моє щастя, мої надії, мою долю! Вона багата, розкошує, а я? вона мучить, пече своїми розкошами! Чи я ж на те росла! Чи того сподівалася? — бути підданою сієї гадини! о, се не людина, самий злий дух!.. Боже! що мені робити? що почати? куди кинутись? я пішла до сього нелюда за-для шматка хліба, але ж сей хліб мені в горлі став! Шматок хліба, кинутий, як собаці, з погордсю! А скільки за нього приймаю знущання! Ні, краще пропасти, ніж такий хліб їсти!... Чого ж мені ще ждати? Я досить ждала. Як я могла думати, що виб'юся в люди, сидячи у сієї відьми? Та вона не то що не помагає знайти кращу долю, вона мене ще в ярмо запрягає, на посміх людський виставляє! І приймати сю наругу, їсти сей хліб ганебний? Ні, годі! я не можу обернутися в покірну машину, як ота швачка, і затлумити в собі всі поривання, або як ота стара компаньйонка, що там на водах... Та, Боже мій, краще не жити, ніж доживати вік такою безсловесною рабиною, таким нещасним попиначем, безнадійним послугачем, як ота безталанниця! А однак мені зостається або се, або... або що? Погибель? Та що ж — краще загинути, ніж так жити! краще загинути, краще загинути!... промовляла Софія в якомусь палу, вона кидалась несамовито на канапці; погляд палав, брови були зсунуті, ридання кипіло в грудях, але вона плакати не могла. Гіркий, гострий жаль приймав їй серце.

Зненацька з'явилась на порозі баронеса. Угледівши Софію на канапці, стала, наче вкопана, і руками сплеснула.

— Dieu! que vois se! ¹ Sophie! Що се таке? Осе-то так! тільки сього бракувало! Тільки я за поріг, а моя

---

¹ Боже! що з вами! Р.

пані вже на моїй канапці, та ще й з ногами! З комфортом, нема що казати!

При першому вигуку Софія схопилась. Вона слухала ту гризню мовчки, тільки губи їй тремтіли. Стояла мовчазна, похмура і блідла, що-раз то все гірше. Часами судорожно кидалась від якого надто доразливого слова. В знесиллі прихилилась до стінки коло стола. Голова їй морочилась, вона світа перед очима не бачила. Безтямно взяла зі столу групу Адо-ніса і Венери і нервно крутила її в руках.

— Що ви собі справді думаете?—вигукнула баронеса, розлютившись.—Останнього часу ви стали собі дозволяти страшенні імпертиненції: огризаєтесь що не слово, забуваєте свої обов'язки, сидите цілий день у себе в хаті—не додзвонитися вас! Ви мені сорому завдаєте! Вчора, перед книжницею, як ви до мене озвались: «Ви мене кликали?» що за слова? *est ce qu'on ne peut dire plus poliment?*¹ Ви гадаєте, що ви мені рівня? Де ж, наприклад,—компаньйонка падає в істерику, а пані мусить біля неї заходитись! чистий сміх! Ні, годі, я б хотіла, щоб ви залишили свої панські, княжі примхи раз назавжди. Чувате? Що ж ви мовчите? стоїте, як стовп? Ви глуха, чи німа? кажіть! відповідайте! *parlez donc...*² Та дайте спокій моїй статуетці!—Статуетка ще більш заходила Софії в руках. Баронеса ще гірш розлютувалась.

— Чувате! поставте,—гукнула вона хриплим, спотвореним голосом:—чувате! що я кажу? Поставте статуетку! Що за міщанська звичайка вічно крутить щось у руках?

— Чого ви до мене причепились? Відчепіться!—мовила Софія уривчасто, глухо.

— Ах, ти ж, хамка нікчемна!—вереснула баронеса,—ти смієш мені так говорити?!—і, стиснувши кулаки, вона підступала до Софії, кричучи:—Я тобі, кажу, покинь, покинь мою річ!

¹ Хіба не можна сказати ввічливіше? Р.

² Кажіть нарешті. Р.

При сих словах Софія раптом кинулась і в нестямі розмахнувшись, кинула бронзову групу в голову баронесі.

Голосно, гостро скрикнула баронеса і впала додолу мертва, вся в крові.

На той несвітський крик миттю прибігли слуги баронеси. Вбігши, вони на хвилину спинилися, з острахом схилившись над баронесою, потім всі кинулись на Софію, що стояла нерухомо, не змінивши постави.

— Що сталось? Що ви тут зробили?—крикнув лакей,—беріть її! Вона забила паню!

Софія скрикнула і з жахом закрила лице руками. Чийсь лужі руки вхопили її. В ту хвилину в думці їй блиснуло: «От тепер я вже зовсім пропала! зовсім!»

ПІЗНО.

Дзигар ударив раз і замовк... Сумно одбивався сей гук в серці жінки, що сиділа за столом над розкритою книжкою. Вона вже давно сидить над книжкою, але не читає, погляд її дивиться в просторінь, на змарнілому обличчі смуток і покірне ждання, чорне убрання і гладко причесане волосся, чорне, з чималою сивизною, надають жінці чернечий вигляд. Коли б хто порівняв її тепер з тим великим портретом, що висить тут же в салоні на стіні, то навряд чи догадався б, що ота пишна красуня в бальовій сукні з погордливим усміхом на коральових усах, з буйними кучерями над мармуровим чолом і ся пов'яла, зжурена жінка—одна й та сама особа. Сама жінка давно вже привикла дивитись на той портрет об'єктивно, мов на картину або портрет незнайомої особи. Тільки все ж не могла вона привикнути до того тону, з яким її чоловік говорить перед гостями: «Як би ви думали, чий се портрет?» і, натішившись ваганням гостей, вимовляв: «Се моя жінка! ха-ха!» Сей короткий сміх просто вражав край серце його жінки.

І згадує вона, як бувало її перший чоловік говорив ті самі слова: «Здумайте собі, се моя жінка!» але то говорилося так, що кожний бачив, як безмірно вище стояв оригінал від портрета в думці того, хто вимовляв ті слова. Бідний той перший чоловік, як він її любив,—ні, він ледве смів любити її, він молився на неї. Вона тепер часто спогадує той погляд, з яким він стежив за нею, коли вона бувало летить в танці, сіяючи очима і діамантами. Тільки тепер

вона розуміє тую старанно ховану тугу, що часом все ж таки пробивалась в тих глибоких очах. Бідний чоловік! *C'est une bonne pâte!*¹ от найбільша хвала, якої він вдостоювався від своєї блискучої дружини. Вона дозволяла йому любити себе і вважала се за велику ласку. Коли він умер, вона була ще гарна,—*une femme de trente ans*²,—настільки гарна, що могла зчарувати молодого доцента, свого теперішнього чоловіка.

О, сей уже не був *bonne pâte!* Врешті жінка йому не давала ніякого прізвища, вона не розуміла його природи, спочатку він любив її—вона була ще гарна—і тоді немов хотів добрати усіх способів, щоб вона не була гарною, йому хотілось, щоб вона укупі з ним сиділа над політичною економією, робила переклади для нього, вона ніколи не могла зрозуміти, навіщо йому се, коли найшлося би багато далеко кращих перекладачів, аби він захотів. Балів і танців він не любив, але він не заважав їй ходити на них, тільки, бувало, з великим юмором розказував, як його жінка «блистає!» Ох, той юмор,—сей чоловік ради юмору і рідної матері не пожалував би. Сей чоловік не стежив за нею сумними очима, поки вона танцювала до білого світу, ні, він просто сидів дома за книжкою або у товариша за розмовою і стрівав її словами: «А! ти вже вернулась? Хіба вже пізно?»—«Моя жінка вільна розпоряджувати своїм часом, як хоче»,—говорив він бувало, і широко прикладав се правило до самого себе. Жінка що-раз раніше верталася з балів, а потім зовсім перестала їздити на них. Потроху вона перейняла чорне убрання і гладке чесання волосся від чоловікової сестри, молодой панночки, про яку, бувало, чоловік каже, що вона ідеал жінки, але ся зміна допомогла тільки тому, що пан перестав пізнавати свою жінку в тому великому портреті, що висів на стіні. Чоловік її мав чималий вплив межі молоддю.

---

¹ Він добре збудований. Р.

² Жінка тридцяти років. Р.

Не раз було каже, вертаючись пізно додому: «Пізненько! ну, нічого, треба ж просвіщати молоде покоління, дарма, що аж горло болить, стільки я його дер сьогодні,—чей же красномовність не марно пропаде!»

Пані професорка (чоловік її вже став справжнім професором) надумала урядити у себе журфікси для молоді... Але то вийшли справжні «журфікси» і довго служили темою для дотепів пана професора: «Се було в ті часи, коли моя пані була Аспазією». Се значило, коли були журфікси. Нема що й казати, що се тривало не довго. Одного разу жінка попросила чоловіка сказати, які книжки треба читати для того, щоб набути відомостей по політичній економії,—він засміявся і одповів: «Перше всього треба які-небудь книжки читати, окрім романів Рура... а врешті прочитай капітал Маркса по-німецьки, коли хочеш...» Такі і подібні фрази перекидалися в думці бідної жінки в той час, як сиділа вона над розкритою книжкою, при тому як живе ставало перед нею обличчя її чоловіка з тонким усміхом на устах і з безжалісним юмором в іскристих карих очах... Дзигар пробив уже й два і три, а чоловік не вертався. Врешті, коли стрілка от-от мала торкнутись до чотирьох, задзвенів дзвоник і жінка хутко побігла одчиняти двері, не ждучи слуги.

— Боже, як пізно,—сказала вона чоловікові з нижнім докором,—ну, як таки можна так нищити своє здоров'я...—і довго вона говорила йому на сю тему. Чоловік дослухав, потім позіхнув і сказав: «все осе дуже чуло сказано, але не до речі, а от перше слово було до діла,—справді вже пізно—ergo, я йду спати, добраніч!» і, гречно вклонившись, пан професор подався у свій кабінет.

ШКОЛА.

(Волинські образки).

Довго збиралась я одвідати мою товаришку, що була учителькою в церковно-приходській школі, аж врешті вибралась. Ну, та й день же я вибрала! Не встигла я од'їхати й верству від міста Луцька (село, де жила моя товаришка, було верстов за 20 від Луцька), як вчистив страшенний дощ, так під ним я доїхала до самого села, мов крізь сито бачила хати і греблю з вербами, та вже тільки на майдані віддав мені трохи просвіток і я побачила ясніше церкву, попівський великий будинок, а трохи далі від нього маленьку хату з ганочком і з шкільним дзвінком біля ганочку. «Осе ж і школа!» сказав мій візник: «та тільки як ви до неї доберетесь». Справді, перед самою школою була велика калюжа, немов який бруд. Я дивилась на неї з недовір'ям і вибирала місце, куди-б ступити так, щоб не зав'язнути на першому ж кроці. Тим часом моя товаришка побачила мене у вікно і вибігла на ганок з голосним вітанням: «А, ось і ти! нарешті! Та що се ти, видно злякалась моєї Венеції? Нема чого робить, друже мій, скачи в воду». Я мусіла послухать її ради і одважно скочила по щиколодки в воду, врешті се не було великою одвагою, бо вже й так я промокла гаразд, то небагато зосталось довершити. Увійшовши в хату, після перших вітаннів взаємних, я стягла з себе мокре убрання і хотіла повісити його на стіну, коли се моя товаришка спинила мене: «Куди ти? воно тобі все вибілиться, та ще мокре воно, то й не одчистиш». Нема

чого робить, чіпляю я його на стілець, а сама хочу сідати на другий. «Не сідай!» крикнула товаришка. Я з дивом оглянулася на неї. «Сей стілець має тільки три ноги». — «А де ж цілий?» спитала я. «На цілому висить твоє убрання, а більш стільців нема. Сідай на моєму ліжку, я присуну стола та й будемо чай пить».

Умостила якось, хутко й чай був готовий; поки товаришка поралась з ним, я розглядала її домівку, та врешті не було чого там довго й розглядати. Голі стіни, полушана стеля і ще більш полушана груба, біля груби осліпчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл, — на сей час він був присунутий до ліжка, — скриня та відомі вже стільці, та от і все.

— Ну, — ражу я товарищці, — осе ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш.

— Шкода, не побачиш, запізно приїхала.

— Як се? Та ж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться.

— Не буде екзаменів.

— Чому?

— Бятюшка не хоче. Я була виготовила одну групу способніших хлопців, та діло стало за законом Божим, се ж батьщина справа, він тяг-тяг до самого великодня, а тепер каже: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти». От, так-то в нас! А ти ж думала як?

— Та вже ж думала, що не так. Ну, нічого робить, треба хоч так подивитись на школу.

— Нехай вже завтра, тепер темно.

— Гаразд. Однак, слухай, чого ти тут сидиш, чом не поїдеш додому, коли тобі нічого тут робити?

— Та от ще треба гроші з батьюшки викрутити.

І вона почала мені розповідати довгу процедуру «викручування» учительських грошей, як спочатку

їх піп «стягає» з громади, громада одмагається, кажучи, що вони не всі посилають дітей до школи і що врешті й грошей нема. Проте сяк-так гроші стягаються, і батюшка ховає їх у себе. Тут уже починається «викручування». Учителька йде до батюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться.

— Ну, як таки можна!—казала я товарищі,— і чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку, немов ти у нього «на водку» просиш?

— А що ж ти з ним зробиш? Від нього ж се залежить.

— То ти б скаржилась на нього!

— Кому?

— Ну, там громаді, чи посередникові.

— Та громаді про се байдуже, а з посередника мала користь, я рада, як він мене не чіпає. Ото одного разу приїхав, то тільки ще напався на мене, і як би ти думала, за що?—За те, що я в церкві зимою в смушевій шапочці стою.—«Се, каже, ображає релігійне почуття селян!» Що я з ним буду говорити? Та врешті ще тутешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, при тім досить добродушний. Я його унуків учу і за те обід у нього маю.

— Як? тільки обід?

— Тільки! то по-твоєму—тільки, а по-нашому навіть. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала навіть. Ні, ще мій піп, слава тобі Господи, з ним можна владитись. Скупенький трохи... до того ж приход небагатий.

— Ну, однак, он в якій кам'яниці живе.

— Та що ж кам'яниця, коли у ній порожньо!

— Може, може.

Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, при чому вікно треба було замкнути подуш-

кою, бо одна шибка була вибита. Другого дня рано, вставши і умившись замість мила яйцем (мила не було, а гроші на нього ще треба було «викручувати»), я пішла подивитись на шкільну кімнату. Як тільки я перейшла сіни, ще мокрі після вчорашньої зливи, і одчинила двері в шкільну кімнату, на мене вдарило холодною вільгістю, мов з льоху.—Шкільна кімната була немощена, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як хата учительки, посеред неї ряди шкільних лавок, в кутку чорна дошка з слідами крейди, в кінці хати стіл, за ним стілець, а над стільцем прибита на стіні межі двома тьмяними вікнами чимала географічна карта стара і немов закурена.

— Що то, твої ученики вчать географії? — спитала я, дивлячись на ту карту.

— Куди там географії! Вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи.

— Чому так?

— Та де ж, коли вони часом тільки в Пилипівку починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять, то-що.

— Проте ж єсть у вас якась програма?

— Та що ж, от щоб вивчились читати, писати без великих помилок, головно в букві Ъ, та лічби трохи, а то ще той спів чимало часу займає.

— Який спів? ти їх співати вчиш?—спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тієї пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчити.

— Та вчу, церковного співу, воно б то й не дуже трудно, співи вибираємо найпростіші, та все ж навчити, хоч би й «Господи помилуй» хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ не легка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого й казати. Ну, однак ходім, що ти тут ще сподіваєшся побачить?

Але я стояла серед хати і прислухалась,—за стіною чутно було якийсь гомін.

— Що то таке? спитала я.

— А, то певне люди зібрались, се тут зборня, в ній же і сторож мешкає, а за стіною моєї хати холодня. Я тобі кажу, що тута часом наслухаєшся!..

— А тепер же ніхто часом не сидить у тій холодній?

— Ні, тепер весна, весною рідко сажають, — робота саме в полі, то люди відпрошуються, щоб уже, як мають сажати, то пізніше, аж коли нагальна робота скінчиться, або як свята довші набіжать...

Гомін за стіною міцнішав, видно розмова провадилась далеко не мирна. Гомін глухо віддавався у вільготному повітрі школи; робилось якось прикро. Ми вернулися в хату учительки.

— А де ж ваші шкільні книжки?—питала я.

— От тут,—відповіла товаришка, показуючи на малу шафку біля груби.

— Можна подивитись?

— Та можна, можна, хоч, знаєш, там є і заборонені!

Я дивилась на неї і не знала, чи мені їй вірити, чи ні. Вона засміялась.

— Так, так, заборонені, от побачиш! Ти ж, сподіваюсь, не донесеш на мене «по начальству»?!

Я все-таки не розуміла. Вона одімкнула шафку і почала показувати: ось «библиотека для читання вне классов».

Взяла я наугад якусь книжку, читаю: Житие св. Симеона Столпника. Становлю, беру другу: Житие св. Григория... Ще одну витягаю, з другого кінця полиці, знов: Житие преподобного...

— Та що се у тебе все такий «душеспасительний» вибір?—питаю.

— Що ж робить, на те у нас церковно-приходська школа, які книжки нам присилають, такі мусимо читать. А ось тут наші учебники,—і вона показала на середню полицю.

Там стояли: молитовник, «краткий катехизис», закон Божий, «задачник», арифметика та кілька тоненьких букварів, я забула ймення їх авторів—все якісь невідомі.

— А ось і заборонене! — сказала врешті товаришка, усміхаючись і показуючи на низ шафки, де лежала купка книжок і стояла чимала порожня сулія.

Я подивилась на книжки: «Родное Слово» Ушинського, читанки Паульсона, кілька виданнів «Посредника»...

— Що ти, жартуєш зо мною? — крикнула я з дива.

— Та ні, які там жарти? Се справді книжки «изъятые из школьных библиотек».

— Та тут же єсть книжки «одобренные Комитетом Грамотности»!

— Мало що! «Комитет Грамотности» для нас не указ,— вона говорила се, не сміючись, а скоріш смутно; прийшлося повірити.

— А се ж тобі навіщо? — питала я, показуючи на сулію.

Товаришка знов засміялась:— А се учительський спадок! Теж, коли хочеш, заборонене. Мій попередник тримав у сій сулії горілку, ну, а в мене вона, звісно, порожня стоїть, та може ще кому знадобиться колись... Однак, дивлячись на осю сулію, я згадала мого батюшку і те, що вже час мені йти обідати до нього. І ти ж зо мною?

— Та ні, як же я...

— Ну нема чого, моя люба, мусиш іти, бо у мене нема нічого. Та ти не думай, мій батюшка любить гості приймати, він ще й радий буде. Ходім.

Рада-нерада, мусіла я йти. Спинаючись по-під тином, щоб не попасти в поналивані вчора калюжі, пішли ми до пологового двору. Двір був великий, порослий травою, на ньому хліви, комори, різні господарські прибудинки, поруч з двором великий старий садок з рясними деревами оточував ту саму велику кам'яницю, що я бачила їхавши. Високим ганком

пішли ми в ту кам'яницю. В першій же хаті побачила попа з дочкою і двома онуками, що вже сиділи за накритим столом. Товаришка познайомила мене і нас запросили до гурту. Сідаючи, я все поглядала навколо по хаті. Трудно було зважити, чи то була вбога, чи багата господа. Товаришка моя правду казала, що кам'яниця попова порожня, але ж їй дуже багато треба було, щоб стати повною. Була то стара будова,— давній кляштор католицький (церква теж колись належала до нього), з товстими стінами, глибокими вікнами, з високим склепінням замість стелі, холодний, просторий, досить темний. Голоси і кроки лунали в тих хатах, як у церкві, і здавалось, що тут господарі не щип і його сім'я, а оті темні уніятські образи та дерев'яні ангели, що дивились на нас із стін, непривітно всміхаючись, або суворо насупившись. Ті образи й ангели були винесені з церкви, коли вона з уніятської обернута була в православну (такі обертання були не першина для неї). Батюшка, що, подібно як і церква, був колись уніятським попом, прийняв вигнанців до своєї хати, і вони пристали до неї більш ніж сам господар,— маленький, сухенький дідусь, він зовсім губився у своїй величній оселі. В ній врешті все якось губилось: і постанова, і килими, і мисники, і скрині, увесь той скарб попівський, що в іншій хаті робило-би враження заможности, і люди. Ні розмова, ні товариство наше не були там на місці. Мені стало легше, коли ми врешті по обіді вийшли в садок, де вже не було ні католицьких стін, ні уніятських образів.

Походжаючи стежкою, по-між кущами порічок та агрусу, товаришка моя помалу завела річ про те, що от уже весна, учіння скінчене і час би вже їй їхати додому.

— Ну, що ж, поїдьте, — сказав батюшка благодушно.

— Та ви ж знаєте, батюшко, що я не можу поїхати, і навіть знаєте, через що...

— Ні, звідки ж я знаю?—промовив батюшка все так же невинно,—коней в селі не можете найняти?

— Та ні, батюшко, що там коні! Звісно що,—грошей нема, а коні знайшлися б.

— А, он ви що! Господи, який тепер світ настав! що за користолюбіє в молодих людей! Чи так же було в наші часи? Гай, гай, панничко!—і він засміявся тихим старечим сміхом.

Його бесідницю, видно, сміх не брав, навпаки, вона ледве здержувала досаду.

— Справді,—провадив батюшка, пересміявшись,—нащо вам ті гроші, та й ще всі разом? Ви людина молода. От пождіть, будете іти заміж, справлятимете посаг, отут-то вам грошики і згодяться. Правда ж?—звернувся він несподівано до мене.

Я мусила вступити в розмову:—Коли-то ще те буде, а от тепер шкода, що ми не можемо поїхати разом з нею до міста. В мене й коні замовлені, та що ж, видно, прийдеться самій їхати додому. То як сказати, твоїй матері?—звернулась я до товаришки,—коли ти будеш дома?

— Не знаю,—відповіла вона коротко.

— Ну, годі, годі, не журіться,—почав батюшка, раптом змінивши тон,—чи ви вже справді думаете, що я такий жила? Ось приходьте сього вечора, то ми з вами обрахуємось, а завтра й поїдете, коли ваша хіть.

Далі розмова змінилась, а незабаром ми собі пішли додому. Увечері товаришка пішла «рахувати». Довго я ждала її, врешті прийшла вона, ні весела, ні смутна.

— Ну, що? оддав?—питаю.

— Та... оддав, половину! нема, каже, всіх, не зібрав. Що ти з ним зробиш?

— Ти ж йому віриш?

— Де там!

— Що ж ти, поїдеш, чи будеш «викручувати» твої гроші до кінця?

— Та ні, поїду, обридло вже, може потім як-

небудь виправлю. Годі вже про се говорити. Увірилось!.. І вона почала вкладати свої речі, щоб завтра виїхати.

Другого дня ми рушили, попрощавшись з школою і з селом, куди ні мені, ні їй більш не судилось вертатись.—Порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового учителя.

«МІСТО СМУТКУ».

(Сілуети).

«Де тая границя, що відділяє нормальне від ненормального».

Наукове питання.

Одного разу трапилось мені бути у великому закладі для божевільних. Всякий, хто бував у таких закладах, знає те почуття страху, жалости безконечної і, сором сказати, цікавості, що обгортає сторонню людину при вході в сю велику *verkehrte Welt*.¹ У мене до сього прилучалось іще почуття якоїсь особливої симпатії до декотрих слабих і через те цікавість моя була тим живіша. Де-які образи сих безталанних не покидали мене цілу ніч, часто, погасивши електричне світло і лігши на широку софу в докторському кабінеті, що служив мені спальнею, я довго дивилась на смуги місячного світла на помості і на високих білих стінах, і в них мріялись мені фантастичні образи бреду, мені здавалось, що тут само повітря населено галюцинаціями і що вони літають тут, як іскри невидимого багаття, як луна невидимих інструментів. У вікно моє вривались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед глибокої ночі, вони лунали таким жахом, таким розпачем, який тільки може поміститись в людських грудях, і так дивно сплітались вони з місячним світлом і моїми примарами. Часто і тепер у такі самі ночі моя думка пролітає велику просто-

---

¹ Світ навиворіт. *P.*

рінь, проникає крізь товсті, високі камінні стіни «міста смутку», схиляється в головах ліжка молодой чорноокой дівчини, що з автоматичністю розпачу качає головою по подушці, чорне розпушене волосся безладною сіткою покриває її плечі і груди, чорні очі горять нелюдською тугою, голос брентить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз-по-раз одну струну: «Марія, Марія, дівчина чиста, лілія біла..., зламана, сплямлена ваша лілія, elle était pure et belle comme un cygne et fraîche comme la rosée...»¹ Я беру її за руку і, сама не знаю чого, питаю: «Êtes-vous souffrante?...» «Oh, comme je souffre»,²—брентить її голос,— «нема, нема вашої Марії, les démons l'ont souillée, la vierge Marie est morte...»³ Марія, Марія, лілія біла... Я дивлюсь вільготним поглядом на її сухі очі... А ось чується мені уривчастий жіночий голос: «Се... се... о ви не знаєте! Правда ж, до чистої мети треба йти чистою дорогою? А коли хто йде брудною?... О, ви не знаєте! Ви думаєте, я божевільна? Ага, мій чоловік, ви питаєте? Мій чоловік гандляр... він знається на гандлю, о, знається... ні, ви цього не розумієте... Тонка, похожа на хибку тінь жінка іронічно усміхається, а широко розкриті очі швидко бігають з смертельною тривокою... Ось проходить передо мною молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима, де так ясно блищать і зливаються в один промінь талан і божевілья, чарівні музикальні строфи ллються з її уст, так і віє од них гірським повітрям, гірською волею; раптом вони обриваються смутно-сатиричним жартом, повним божевільного юмору і сміхом, похожим на плач! «Так завжди,—згадуються мені її слова,— поезія, поривання ins blau, зражені надії, і... і нещасне кохання, а потім все кінчається тут, у добрім товаристві»... і знов лунає сміх, а з ним єднається

¹ Вона була чиста й прекрасна як лебідь і свіжа як роса. Р.

² «Ви страждаєте?» «О, як я страждаю». Р.

³ Нечисті її споганили, дівчина Марія мертва. Р.

прикрим акомпаніментом цинічний регіт підстаркуватої жінки з кокетливими жестами, їх обох заглушають гуки розбитого фортеп'яно; то грає божевільна композиторка, у неї лице подібне до візантійської ікони, очі дивляться поважно і суворо в одну точку, вона грає Grande Polonaise...¹ Ось її величність королева ласкаво подає мені роблені власноручно квітки, їх багато лежить у неї на столі поруч з самодільною короною. Се невеликий дарунок, але його робили королевські руки. «Як підете туди між мій народ, розкажіть, якою ви бачили його королеву»,—тут її величність показала трагічним жестом на свої стоптани черевики і потерту сукню,—«ось чого дочекалась наймилостивіша з королев від свого народу! Скажіть, що я не пам'ятаю зла, а тільки требую свого права».—Я низько вклоняюсь перед її величністю і з щирою повагою приймаю високий подарунок. Чим же гірша моя королева від інших, коронованих особ?.. Я чую на своїй щоді поділу ідіотки. «Ах ви-ж, моя любя!»—гукає вона і з веселим голосним сміхом подає мені свою забавку: пилку хліба. «Нате, будете гратись, оттак як я, се дуже весело!» Мені вчуваються чийсь дикі співи, одноставні і уперті, як вітер в комені, ввижається танцюриста постать веселого маніяка; він легким кроком пробігає, щось ловить у повітрі і гукає: «О, який я щасливий, я навіть не бажаю нікому зла, бо я щасливий, як само щастя!»... Ось сумний і здивований голос «Генія християнства»: «В євангелії сказано, що час визволення давно настав, а однак... Я вільно поклала на себе терновий вінець, щоб викупити гріхи світа, я знаю за що гину, але за що ж мучаться сі безталанні?.. Де ж край стражданням?»... Лице Генія християнства темніє і очі спускаються вділ. А передо мною вже пересуваються бліді, невиразні тіні, вони глухо стогнуть, притулившись до стіни або до плеча

---

¹ «Великий польонез», польський танець. Р.

монашки—сестри милосердя, ридають, кинувшись долі, або сидять мовчазні, нерухомі, обхопивши голову руками в німій і глухій тузі;—вони вже не на сьому світі живуть. І здається мені, що я, мов Данте, опинилась nella città dolente...¹ Такі образи мріються мені в смугах місячного світла.

Але один сілуєт пригадується мені частіше не вночі, а власне чогось удень, коли сонце так ясно світить, коли люди говорять так голосно, все здається таким виразним і нормальним.

Одного разу я стояла в парку «сумного міста» і дивилась, як гурт хворих робив гімнастику на широкій площині під соснами. Вони робили все, що їм показував учитель, покійрно і навіть охоче, з поважним, діловим виразом лиця. Один молодий чоловік, утомившись стрибанням через козла, одійшов набік і почав надягати на себе сюртук, скинутий, було, для легкості рухів. Сюртук був почеплений на тій сосні, під якою я стояла, так що панич опинився зовсім близько до мене; я і не думала відходити геть, за скільки днів я вже привикла до мешканців сумного міста, до того ж сей не раз стрівався зо мною в парку і я бачила, як він годинами стояв оддалік і дивився смутним і добрим поглядом на дітей, що грали в крокет; діти його не боялись, бо він був «спокійний». Панич одягся, але не відходив, а шукав чогось під деревом, я оступилась і побачила долі його шапку, вона була прикрита моєю сукнею; я здійняла шапку і подала паничеві; він не одразу надів її, перше вклонився і промовив: «Спасибі, панно!» Потім несмілим голосом додав: «Ви позволите сісти під сим деревом, а то там мало затінку».

— Будьте ласкаві, — відповіла я. Він сів долі і прислонився до стовбура. «Втомились?»—спитала я,

---

¹ В місті скорботи.—Данте Аліг'єрі (1265—1321) найбільший поет Італії і один з геніяльніших поетів всесвітньої літератури, автор «славної поеми-трилогії «Divina Commedia» Вожеественна Комедія). Р.

користуючись виключним правом сього виключного міста зачіпати розмовою незнайомих людей. «Так, трошки, се нічого, се добре—гімнастика. Я люблю, що у нас такий демократизм,— всі рівні, і королі і прості божевільні... (він засміявся)— ви ж знаєте, що тут у нас великі люди живуть!»— «Ні, не знаю»,— відповіла я,— «я тут недавно і не надовго».

— А-а.... ну так от, у нас є королі, артисти, великі злочинці, великі інквізитори, а я теж не останнього рангу особа;— Його скромний вид сперечався з Його останніми словами.

— А хто ж ви?—спитала я.

— О, я тут найстарший божевільний.

Я глянула на нього і не знала, що казати, на хвилину мені навіть здалось, що він жартує зо мною. Але він тут же додав дуже поважно: «А окрім того я професор нової психіатрії... Поганий тепер сезон, спека, студенти не хочуть займатись, але професорам так не можна, професор повинен двигати науку»,— він дивився в просторінь і, здавалось, зовсім забув про мене, далі витяг з кишені чверточку паперу й олівце і почав щось писати у себе на коліні шпарко, не одриваючись. Потім підвів голову, глянув угору і всміхнувся мені: «От і готово!»— і чогось почервонів. «Що ж се ви написали?» спитала я. «Конспект лекцій на завтра: от візьміть, коли хочете, ви ж певне теж студентка?»— «Чого ви так думаєте?» сказала я, ухиляючись від прямої відповіді.— «Ви ходите в окулярах»,— відповів він просто, дивлячись на моє *pinse-peз*. «Таке студентство можна сховати в кишеню»,— сказала я і справді сховала *pinse-peз*. «Ну, то сховайте і моє професорство»,— сказав він, сміючись і подаючи мені списаний папір. Я подякувала і взяла. Він встав: «А тепер я піду, будьте здорові»,— але через скілька кроків завернувся і прошепотів: «Я вас прошу, не показуйте сього тутешнім лікарям,— се такі обскуранти!»— «Будьте спокійні, я не покажу»,— відповіла я. «Слово честі?»— спитав він трі-

можно. — «Слово чести», — сказала я і подяла йому руку; він стиснув її, вклонився і пішов від мене.

— Скажіть, будьте ласкаві, — спитала я згодом одного лікаря при розмові, — се ж певне добрий знак, коли хворий тямить, що його розум не в порядку? Кажуть же: тямити свою слабість, се наполовину вигоїтись.

— Ну, не завжди, — відповів мій бесідник, — принаймні у нашій практиці часто таке «самопізнання» уживається з самими безнадійними формами... і він почав розказувати мені про різні форми і стадії *Folie raisonnante*.¹

Увечері, вернувшись у хату, я прочитала писання мого «професора». Там стояло написано чималим, твердим, але нерівним почерком:

MANIA EROTICA.²

Систематичний бред.

Симптоми: Ідеалізація об'єкта кохання, платонічність, інтенсивність, безнадійність (прикл. Я), при акт. формі дикі напади, убійство і самоубійство. Форми: латеральна і експансивна.

Етіологія: Нерівні відносини серця до мозку. Мало досліджено (тут якісь невиразні ініціали та значки, либонь цитати).

Ступінь розширення: Не так рідко, як думають вони (знов значки).

Ліки: Паліятиви: *Aqua Lethae*,³ зміна місця, роботи, *autosuggestio*. Способи радикальні: знам. Dr. Гейне радить *Pulv. B. Schwarzii* в виді моментальних компресів на груди і на голову. Можна теж *Tinct. Op., Stroph., C. Cian. (arg., phosph.* не рекомендуються). В давні часи удавались до хірургії, напр. *perforatio pectoris*, — устаріло. Результати: *Beutl-*

¹ Розважливе божевілья. Р.

² Еротична манія. Р.

³ Вода Лети—річки часу в грецькій мітології. Р.

tudo neutralls. Краще залишити натуральній течії.
(Ініціяли, між ними знов Я).

Профілактика, прогноз: «Все одно, не варт про се думати».

На сьому кінчалась записка. Довго я дивилась на се писання і довго думала потім: що се?—бред чи жарт?—Але в сьому місці всі жарти поважні...

І згадався мені безумний король Лір,¹ як він просить своїх провсжатих: «Дайте мені поговорити з сим Тебанським філософом».

8/IX—1896.

Колодяжне.

---

¹ «Король Лір», одна з славетніших трагедій найбільшого всесвітнього письменника Шекспіра (1564—1616). Р.

ГОЛОСНІ СТРУНИ.

... «I fiori nati dal mio cor,
I versi che pensavi, ma che
non scrissi,
Le parole d'amore che non ti
dissi»¹.

Коли вона йшла вулицею, всі оглядалися на неї. Кожний дивився на неї особливо: хто з посміхом, хто з подивом, хто з жалем; а врешті трудно зважити. Вона була горбата. Се слово тяжке, його тяжко мовити, а ще тяжче на собі носити. Його носила, власне носила на собі, ося недолуга дівчина з великими синіми очима, з довгою русою косою. І на неї дивилися. Трудно зважити, на що найбільше задивлялися перехідні люди, — чи на ті очі сині, чудові, чи на ту русу косу хвилясту, напіврозплетену, чи на... Здається, що дівчина, чуючи на собі той погляд, кожний раз немов хотіла скритися від немилосердних людських поглядів, і сині очі погасали раптом і заходили туманом.

Отак вона йде й тепер, опустивши очі; ті спущені очі надавали дивний вираз обличчю. Легенька краска то вступить в обличчя, то зникне, і обличчя поплотніє. Так дівчина йде між клопотливим міським гуртом, що снується повз неї, штовха її, минає і—оглядається! Ось біжать дві панночки, лепечуть одна до одної голосно, шпарко, — здається, нічого перед собою не бачать, забалакались. — «Ах, вибачайте!» —

---

¹ «Квіти, що народились в моєму серці, Вірші, що їх я придумав, але не написав, Слова кохання, що їх не сказав тоді». Р.

кинула одна панночка, зачепивши нехотючи нашу дівчину. Та нічого не сказала, тільки знов злегка зчервонілась. Панночки одійшли кроків три і, звичайно, оглянулись. «Глянь, серденько, яка в неї коса!»—не втрималась і, придержуючи ходу, скрикнула вголос та, що просила вибачення. Сині очі дівчини знов освітили обличчя і постать немов повищала, хода стала певніше. «Та яка-ж надзвичайна коса!»—провадила панночка:—«як що не причеплена однак».—«О, ні!»—озвалась друга панночка, біжучи з товаришкою далі: «я знаю сю дівчину. Се Настя Триценкова. Вона колись ходила до нашої гімназії; я тоді була в третьому класі. Вона вступила в наш клас; тільки не довго була, хутко вийшла з гімназії, щось через півроку. Не знаю, чого так,—здається, екзамену побоялась. Тепер, я чула, вона ходить в музикальну школу. Вона, здається, страх уразлива! До неї було трудно приступити: аби що, вже й образиться. Вони завжди уразливі, всі отакі...»

Добре, що Настя була вже далеко і не чула дальшої розмови своєї колишньої товаришки.

Настя звернула з широкої вулиці, пройшла ще кварталів зо три, потім одчинила фірточку, що провадила в невеличкий палисадник перед невисоким домочком, хутко пройшла через палисадник, ступила на низький ганок і подзвонила. Їй одчинив гарний панич у студентському вбранню.

— А, Настуся!—мовив він, радо всміхаючись, і його сині очі, подібні до Настиних, дивились прихильно й щиро в очі дівчині.

— Що, втомилася?—питав він.

— Втомилась...—відповіла Настя уривчасто.

— Ах, який же з тебе неслух, Настусю!—сказав студент, не то з досадою, не то з жартом.—Скільки раз я тобі казав, щоб ти мені не ходила пішки з своєї школи, а ти таки не слухаєш!

— Та нічого то...—тихо мовила Настя.

— Нічого, нічого!—передражнив студент; більш

однак не сказав ні слова, взяв у Насті з рук важкого портфеля з нотами і, разом з Настею, пішов до кімнати.

В кімнаті стояло піаніно, над ним була полиця з бюстами Шопена та Бетговена межі лаврами в вагонах; стояла етажерка з нотами і друга етажерка з книжками в гарних оправах, все найбільше твори знайомих поетів. Кімната була вбрана досить убого, але мала в собі щось оригінального й привадного. Було в ній багато квіток,—і се найпаче надавало їй оригінальності. Під вікном стояв чималий стіл, на ньому були розкидані книжки та розтріпані зшитки університетських лекцій Настиного брата. Близько стола висіла на стіні запиляна скрипка і смичок, над пюпітром з розгорнутими нотами. При другій стіні стояв менший столик, на ньому лежали звої нотного паперу, писані ноти і ще якісь дрібно писані порізані листки.

Панич поклав портфеля на піаніно і поміг Насті скинути плащика.

— Що, Павлусю, не заходила тут без мене Олеся?— питала Настя в брата, здіймаючи капелюшка.

— Ні, не заходила. Осе ж власне я думав, що знайде, а коли її досі не було, то вже я мушу конечно побігти до неї на часинку, сказати, що завтра виберась компанією на човен. А ти зачекай на мене з чаєм, я хутко вернусь.

Павло запалив лампу на столику Настиному, взяв свою шапку й хотів іти з хати.

— Ага, я й забув,— ось до тебе лист! Здається, від Богдана,— його рука, сказав Павло, добуваючи з бокової кишені листа.

— Бач, який! от-би ще заніс мого листа з собою,— сказано, забудько з тебе, Павлусю!

— Ну, не сварись! не заніс же!

Павло віддав листа і за хвилину біг уже шпаркою ходою вгору вулицею, поспівуючи тихенько щось досить бравурне.

Настя хутко розірвала конверта і, стоячи, почала читати листа. Лист починався без усякого слова обертання. «Вибачайте, що я вам досі не відослав вашого Дуета. Діло в тім, що сестра мого учня завзялася вивчитись його конечно, і ось вже другий тиждень розпадається над ним. Якщо вам ся п'єса не конче потрібна, то дозвольте мені ще на який час зоставити її у себе»... Далі йшло коротке описання життя на селі, потім мова зійшла на давно почате листовне змагання про одного письменця, що вмів зацепити своїми словами не одну струну в людському серці. Тільки лист був не довгий: «Не здивуйте, якщо мої доводи на сей раз не будуть дуже дотепні, бо варварські гукі фортеп'яно і гостре сопрано, що доносяться з гостинної (розучується ваш Дует!), мішають мені думки і псують настрої. Отже до (іншого разу!)» На кінці стояв невиразно начерканий початок прізвища.

Настя хутко прочитала сей лист і поклала його на столі, потім взяла і знов перечитала помалу, немов придивляючись окреме до кожного слова. Потім вона довго ще дивилась на лист, не читаючи. Далі поклала його й почала ходити по хаті нерівною ходою; часом затримувалась та притискала руки до грудей, немов здавлювала серце. Стала край вікна і дивилась у прозору сутінь. Сльози туманили її очі, але вона гордо, болізно зсунула брови і зважливо одвернулася од вікна. Вона сіла при столі, взяла перо й папір і налагодилась писати. Довго сиділа вона, то здіймаючи перо, то спускаючи його немов до писання, але папір лежав білий і ні слова на ньому не було. Вона зідхнула, тремтячою рукою тихо поклала перо на стіл, встала і вийшла з хати у темний садок. Тихо походжаючи по стежці, вона все думала невимовлені, ненаписані думки-гадки! невиплакані сльози серце її гнітили. Вона все думала-гадала.

— Ні, не можу я писати до нього. Що можу я йому написати?—Бездушний лист про різні питання, про міські новини, лист заправлений дотепними

фразами, безжурним юмором,—товариський лист, навіть не дружній. Але нащо мені се? Навіщо мені ся гімнастика розуму, коли душа моя стогне і рветься від жалю? Як тільки я сяду писати до нього, я думаю тільки про те, що я його люблю без міри, без краю, що те кохання—ніж у моєму серці; вирви ніж із серця і воно крив'ю зійде. Я думаю про те, що я на вік нещасна: поки живе кохання, воно палить вогнем; коли умре кохання, зостанеться по ньому мертве пожарище. Він не любить мене і я нещасна; коли б він любив мене, ми обоє нещасні були б. Я знаю се і все таки його кохаю, сама себе палю вогнем. Нічого іншого я не можу й не хочу писати,—і мушу мовчати, хоч серце моє повне речей. Я мушу мовчати, мушу зректися єдиної потіхи,—листів від нього, бодай тих коротких, байдужих листочків. Нема в його листах ні одного чулого, дружнього слова, хоч би на сміх сказаного... Ні, я не хочу такого слова, кинутого на сміх. О, коли б я хотіла, мені легко було б почути від нього не одно таке слово—на сміх. Я не раз чула, як він провадив жартівливо-кохані речі моїм товаришкам, і так робилось прикро на серці, слухаючи їх. Такої гіркої комедії я не витримала б, і я вдячна йому, що він ніколи не грав зо мною того водевіля кохання. Він має до мене холодну повагу, та все таки повагу. Він ніколи не вдається до мене з тим образливо-зальотним тоном;—може догадується, що то б мене вразило вкрай? Ні, не догадується, а просто, просто... я не здаюся йому цікавою іграшкою, та й нема у мене ні охоти, ні хисту до таких розмов, се правда. Межи всіма дівчатами тільки зо мною він так поводитьсь,—та ще з нею, з другою... Так, він з нами розмовляє однаково, та не однаково розмовляють його очі; та й голос, вимовляючи однакові речі, брентить не однаково... Що ж, може, коли б я розказала йому свої муки, він би знайшов і для мене добре слово, слово потіхи, або хоч поглядом пожалував би мене, бо він має добре серце в гордих грудях; він би не

насмівся з мого кохання, бо він знає сам, що то таке — безнадійне кохання. Так, він знає се добре... але він гордо носить і ховає те кохання від усіх... Може б він дав мені слово потіхи від щирого серця, — от, як дають шматок хліба голодному жебракові; тільки ж я хутчій простягну руку за проханим хлібом, ніж за проханим словом кохання. Проханий хліб, кажуть, руку пече, але прохане слово кохання — душу морозить. У мене стане одваги з голоду вмерти, не простягаючи руки за хлібом»...

Темрява у садку стала густіше. Настя не любила бути самотньою межи темними деревами; — як усякій недолугій людині, їй була прикра широка темрява. Хутко пішла вона до хати. Коли вона стала там край стола, погляд її впав знов на той лист, недавно читаний. Вона взяла його і хотіла покласти до скриньки з листами, що стояла на столі. Там було багато листів; були й листи писані тією самою рукою, що й сей недавно отриманий лист; сих було не багато і були вони сливе всі короткі, мало на яких було визначено дату, але Настя знала добре, коли був писаний кожний з тих листів. Ось коротенька записка, сама перша, писана в початку знайомости їхньої. В ній Богдан питав Настю, коли вона буде дома (записка була городська), щоб прийти розучувати вкупі романса, що мав співатись десь на невеликому товариському вечері. Настя досі пам'ятає того романса і ту першу репетицію так, неначе те все вчора було, а тому минуло вже чотири роки. То був романс Шумана «Ich grolle nicht»;¹ вони вдвох розучували його: він співав, Настя провадила на фортеп'яно. Їй було спочатку трудно провадити його химерному співу, він сердився, нетерпляче здіймав голос і зараз же збентежено усміхався, немов просив пробачення за свою нетерпеливість. Богдан був тоді ще дуже молодим студентом першого курсу, вона ще не була в музи-

---

¹ «Я не гніваюсь». Р.

кальній школі, мала сімнадцять літ і багато зелених весняних надій; всі ті надії перецвіли за чотири роки... Вона грала з великим почуттям і не завжди дотримувала міри,—по-дилетантському. Він співав з вібрацією в голосі, нахмуривши брови і підвівши чоло, як подобає молодому співцеві. Часом, утомившись, він сідав поруч Насті і проспівував у півголоса де-які фрази, нахилиючися до самого Настиного плеча, щоб краще бачити її ноти і показувати їй, де вона робить помилку. Так пройшло скільки репетицій і під кінець їх Настя робила часом більше помилок, ніж впочатку, зате Богдан співав що-раз краще. «Сей романс,—думала Настя,—був для мене тим, чим був для Паоло і Франчески роман про Ланчелота і Джіневру;¹ але шкода!—мій Паоло бачив у думці своїй иншу Франческу!»

Настав вечір,—Настя певне його не забуде ніколи; при співанні *Ich grolle nicht* пригравала не Настя, а інша дівчина, Настя ж сиділа в найдальшому кутку хати,—так вона завжди сідала скрізь, де бувало велике зібрання. Дівчина, що сиділа при фортеп'яно, була молода, струнка, чорнява, з поважним, енергічним виразом на блідому обличчі; розумні іскристі карі очі немов освічували те обличчя; грала енергічно, але не різко; білі, тонкі ручки легко і зграбно торкали клавіші; чорнява, смілива головка була похилена вперед.

Богдан співав гарно. Він був зворушений, і те зворушення додавало ще більше виразу тому «Не жаль мені!» — Настя дивилась на його, і спершу їй здалося, що вона ніколи ще не бачила його таким; але вона згадала раптом усі хвилини, коли вона його

---

¹ Італійська легенда 13 ст. про кохання Паоло і Франчески, збережена в Дантовій «Божественній Комедії». Паоло кохався з жінкою свого рідного брата, за що той обох їх убив. Напочатку свого кохання вони зачитувалися середньовічною легендою з циклу лицарів Круглого Стола про кохання королеви Джіневри, жінки короля Артура, з лицарем Ланчелотом. Р.

бачила, і щось тяжке налягло їй на душу. Спів скінчився. Молоде товариство надгородило співця плесканням; хтось мовив Богданові, коли він проходив,— «чудово!» Але він, незагбжений, відмовив: «Ні, якось не вийшло»... І стурбований, похмурий, ніби сховався подаль у гурті. Пішли інші номери програми вечора, та Настя примушувала себе слухати їх. Коли настала перерва,—якось холодно, непривітно стало їй в ясній хаті серед гучного товариства; однак вона залишалась там до кінця вечора. Вона мало пам'ятає що там далі робилось; багато співали, потім чимало танцювали. Танцював Павло, і Богдан танцював з різними панночками,—з тією найбільше танцював, що грала на фортеп'яно. Настя дивилась на танці, але все те снувало їй перед очима мов у чаду; вона тільки пам'ятає тепер, що гостра туга рвала їй серце увесь час, як то завжди буває з нею у великому товаристві, при веселій забаві, тільки того вечора було ще гірше, ніж завжди...

Ось Богдан знов підходить до чорнявої дівчини запрошувати її на танець, але вона відмовила, не пішла з ним. Богдан, збентежений, одійшов геть. Чорнява дівчина протанцювала потім кілька разів з іншими, але не довго була при танцях, пішла з матір'ю додому зарані, ще перед вечерею. Богдан стояв який час у гурті нетанцюючих, прислонившись до стіни; він дивився поцеред себе у смутній задумі, ні на що не зважаючи, але не довго,—швидким кроком підійшов він до одної гарненької моторної панночки і взяв її в танець; потім ще з іншими танцював багато, сливе не спочиваючи, до самої вечері. Настя не хотіла перебивати Павлові танців і сиділа, і дивилась, як люди веселились, або вдавали, що їм весело. Потім за вечерею було багато гомону, промов, розмов. Богдан був дотепний, жартівливий, говорив багато, тільки Насті боляче було слухати його мову. Він не говорив до неї, хоч і сидів досить близько, так що вона бачила, як він пив за здоров'я різних людей і

за поспіх різних справ; тільки як здійняли тост за молодих артистів, він обернувся й до Насті з чаркою і з жартом. При тому їх очі зустрілись. Настя мовчки торкнула його чарку, він, не закінчивши жарту, тихо поставив свою чарку на стіл і на хвилину похилив голову, але зараз же підвів її з усміхом і з новим жартом на устах, тільки розмова на тому кінці стола немов пригасла з тієї хвилини. До Насті Богдан більш не озивався; вона мало з ким говорила...

— Досить спогадів!—Настя взяла Надсона, свого наймилішого поета, розгорнула книжку і, читаючи, пішла по хаті; коли се зауважила, що з книжки в неї щось випало,—вона нахилилася здійснити: то була суха квітка невідомої барви. Тихо киваючи головою, дивилась Настя на ту квітку. Спогади, що вона хотіла заглушити піснями любого поета, знов зацвіли у неї в серці, при першому погляді на ту суху квітку.

«Яка суха, нещасна ся квітка!»—подумала Настя:— «хто ж би здумав, що се була квітка з барвінку, весела, блакитна, як небо!»

«Се ти, моя змарніла квітка бідна?

Біда, поживкла, наче давня мрія»...

Настя гірко всміхнулась.—«Що се я? вірші складати здумала, чи що?... Шкода! вони ніколи світа не побачать, хіба-що вогонь їх прочитає,—о, він їх таких немало прочитав!..»

Вона дивилась на квітку з гірким усміхом. Ніколи не думала вона, щоб можна було так ясно спогадувати свої минулі почування,—не картини, не розмови, а самі почування. Може б краще, коли б не було такої пам'яті. Коли так, навіщо ж ховати змарнілі квіти, навіщо оживляти завмерлі мрії?...

Спогади налинули роєм, і Настя слухала їх, дивилась на них.

Давно се було... Недавно, торік. На весні, як зацвів барвінок. Була чудова весна. Тоді було так любо, оживали мрії, безнадійні, любі мрії. Не забудуться ніколи ті весняні ночі, місячні, чи темні, теплі і

скрито-турботні. В такі ночі в серці роздвітають квітки таємні, ростуть, цвітуть, бренять, зачаровують думку, вона спить, слухаючи, як серце б'ється. А серце б'ється, б'ється, жити спішиться, просить життя...

Настя жила тоді самотно, Павло по цілих днях сидів з книжками в міському саду і вчився до близьких екзаменів; приходив додому пізно ввечері та вдень разів два забігав. Настя нікуди не ходила і до неї ніхто,—се було добре! Цілий день було тихо, вона була сама з своїми мріями та роботою,—тепер вона не пам'ятає, що то за робота була,—увечері вона сиділа край вікна і слухала, як ішли люди вулицею. Вона прислухалась до гуку людських кроків і пізнавала, коли йшов Павло і чи він сам ішов,—найбільше, що сам...

Одного вечора, по екзамені, Богдан казав Павлові, що завтра прийде до нього; Настя чула се, сидячи край вікна. Другого дня рано небо синє було надзвичайно, садок був веселий, барвінок усміхався. Настя любить квітки, вона забува, що квітки не для неї цвітуть. Того ранку у неї стояли фіялки на століку і конвалії на піяніно. Вона пильно чепурила хату і сама з себе засміялась, помітивши те; довгенько чесала вона свою русу косу, «свою єдину красу». День був тоді чудовий, тільки дуже довгий; Настя грала весняних пісень, багато пісень, коротких, мов щастя, а день либонь хотів їх усі переслухати. Надвечір Настя перестала грати, ходила по хаті, по садку, ні за що не бралась, думала-гадала, ждала чогось. Їй здавалось, що сього вечора щось має статись, щось має змінитись, щось буде радісне. Вона пішла в садок, нарвала барвінку з цвітом, сплела вінок і наділа собі на голову. Павло, побачивши її в вінку, поцілував її і сказав, що вона сьогодні дуже гарна, що очі в неї мов барвінок, а коса мов промінь сонця. Чудний хлопець!.. Настя усміхнулась, увійшовши в хату і вглядівши себе в свічаді з вінком на голові.

Раптом озвався дзвоник. Павло одчинив. Се прийшов Богдан. Увійшов, подав Насті руку, глянув на неї, потім їй на голову, знов на обличчя, не сказав нічого і сів при столі. Але то був погляд такий знайомий Насті! Так дивились на неї ті, що оглядались на вулиці, ідучи повз неї... Насті здалося, немов у хаті стало темніше, холодніше, і сама вона така одинока, забута, лишня. Тут в хаті говорило двоє коханих людей, вона чула голоси їх, немов крізь сон, немов вони були далеко, хоч вона сиділа тут же при однім столі з ними.

Вони хутко заспорились про щось, вдавались не раз і до Насті, і вона їм відповідала, тільки тепер вона не пам'ятає ні слова з того, що говорилося, пам'ятає тільки, що їй здавалась дуже прикрою і недотепною власна розмова. Тихо здійняла вона з голови вінок, поклала його на столі, пішла до піаніно і, стоячи, погравала одною рукою уривчасті мелодії, далі сіла й почала грати свою любиму п'єсу; спершу грала, щоб заглушити плач той, що здіймався їй в серці, потім любі гуки потроху запанували над серцем і думкою, і думка полинула за ними геть, далеко. Змагання за столом утихло, обидва хлопці слухали. Вони люблять Настину музику—Богдан слухав, як вона грала, далі сказав:

— Заграйте, з ласки вашої, «Ich grolle nicht»,—я його давно не чув.

— Може, заспіваєте сами?—спитала Настя.

— Ні, сьогодні не маю охоти до співання,—сказав він апатично. Він був блідий і змучений того вечора, та він був таким цілу ту весну. Настя грала і серця прикладала до гри, бо то ж він сам просив її грати. Скінчивши, вона оглянулась, на щось-то усміхаючись, і глянула на Богдана. Він сидів замислений і безуважно зривав квітки з її вінка,—багато їх лежало перед ним на столі, дуже мало їх синіло ще в зеленому вінку!..

Згодом Богдан почав прощатись.

— Куди ти? ще рано!—вмовляв його Павло.

— Ні, брате, вже пізно; ти, певне, змучився екзаменами, то мусиш сеї ночі виспатись, не буду тобі заважати,—одмовляв Богдан, подаючи руку Павлові та Насті. Настя не казала нічого, мовчки подала руку і почала закривати піяніно. Павло пішов зачиняти двері. Вернувшись, він просив її ще грати, але вона сказала, що втомилась. Прибіраючи на столі, вона взяла обірвані квіточки і сховала їх у книжку. Потім дала на добраніч Павлові і подалась до своєї хати.

Настя довго не спала тієї ночі і гірко плакала, стримуючи ридання, щоб не збудити брата. Чого плакала? Що власне сталося сього вечора? Яка нова журба прилучилась? Нічого не сталося, усе те саме, що було, і журба та сама. Нічого не сталося!..

Вернувся Павло від Олесі.—Настусю!—почула Настя над собою. Замислившись, вона й не чула, як увійшов Павло, не дзвонивши, бо двері були не зачинені. Вона стїгнулась, хутко закрила книжку і на обличчі з'явився інший вираз.

— Що се ти так зачиталась?—питав Павло:—пила чай? Ні? все мене ждала? От, який я справді! Коли ж, бачиш, там якось так час той іде... Я прийшов, вона співала, я не хотів її перебивати, далі якось втягся в розмову. Ну, а се вже довга справа. Потім Олеся знов співала,—знаєш, тую: «Gdy-by ja była gwiazdecz-ką na nie-bie»...¹ завів Павло, але зараз же сам себе перебив:—Славно вона співала сюю пісню! Шкода, що ти не пішла зо мною.

— Та чого б я пішла? Ти ж казав, що тільки на хвилинку забіжиш,—сказала Настя і всміхнулась, лагідно дивлячись на брата; вона знала добре, чим завжди кінчалось теє «на хвилинку до Олесі».

Настя налагодила чай на Павловому столі, поодсувала книжки та зшитки; почали пити,—Павло за співами та розмовами не пив чаю в гостях; Настя

---

¹ «Коли-б я була зіркою в небі». Р.

розпитувала, чи влагодиться гулянка на завтра, про що говорилося в Олесі, чи хто був у неї в гостях і т. и. Павло жваво розказував, споминав Олесю, який у неї голос, як вона цікаво говорить, як гарно співає.

Настя дивилась на нього ласкавими очима й думала: «От де щастя! так і грає, мов вільна хвиля!» Їй думалось, що може швидко тая хвиля розлучить їх з братом,—Його занесе до якої дружини у тиху пристань, а її, Настю, покине тут на самотньому березі одиноку і ще смутнішу... Але їй стало сором за свою думку;—невже мене жаль бере за його щастя?—подумала вона і почала розпитуватись, чи Олеся вже прочитала ті книжки, що взяла у неї, чи не піде вона разом з ними в театр і чи хутко вже приїде італіянська трупа на гастролі. Але якось розмова велась через силу; се навіть Павло врешті завважив:—«Що з тобою, Настусю? ти якась немов смутна, такі маєш втомлені очі. Чи ти слаба, чи тобі журба яка? Я вже не перший день помічаю. Що тобі таке?»

Настя подивилась на нього, його очі були такі щирі, немов дивились їй у душу. Вона спустила очі і сказала тихо:—«Ні, мені нічого не робиться. А що втомлена, то правда,—сьогодні чимало пройшла і в школі довго тримали».

Їй стало трохи сором за свою неширу відповідь, але що ж би мала иншого сказати? Павло був такий веселий, щасливий...

Скінчивши чай, Настя все поприймала, і Павло сів щось писати на порізаних клаптях паперу.

— Чи я тобі не заважатиму, Павлусю, як буду грати?—спитала Настя.

— Ні! ти знаєш, що мені се ніколи не заважає, а ще якось краще робота іде під музику.

Настя сіла за фортеп'яно. Який час було тихо, тільки рипіло перо Павлове. Настя взяла гучний акорд, потім виразно залунала перша фраза.

На дих словах обривається рукопис Лесі Українки. Оповідання «Голосні струни» подавалося в 1897 році на конкурс, оповіщений «Киевским Литературно-артистическим Обществом» для невеличких оповіданнів. З усіх творів, поданих на конкурс, літературне журі «Общества» признало найкращим оповідання «Голосні струни»; цей премійований твір мав друкуватися в літературному збірнику Т-ва (2-му), але збірник той у світ не вийшов, та й саме «Общество» незабаром було закрито. «Голосні струни» з'являються в світ уперше. На жаль, самий кінець рукопису загубився, але єсть люди—між ними Людмила Старицька-Черняхівська, велика приятелька Лесина,— що добре знають це оповідання. Що-до мене, то я, не раз перечитувавши «Голосні струни» перед відісланням їх на конкурс, пам'ятаю навіть де-які особні речення в оповіданні. Отже самий кінець «Голосних струн», від того місця, де обривається затрачений Лесин рукопис, був такий:

Іде довший опис Настиного грання. Струни голосять, дедалі виразніш, усю тугу, увесь великий затаєний жаль бідної дівчини. Грання кінчається тужливим акордом, останнім стогоном знебулого серця. Дівчина спустила руки на коліна і сиділа похилившись.

Павло, що давно залишив писання, слухаючи тієї музики, тепер устав і підійшов до сестри.

— Настусю!—озвався він,—що се ти таке граєш? Щось страшне!..

Настуся мовчала.

— Якого композитора ся річ?—намагався Павло.

— Ніякого... відповіла наостанку Настуся,—се моє...

— Твоя імпровізація?... перепитав Павло.

— Моя... — зідхнула дівчина.

Павло сів поруч Насті, пригорнув її до себе і мовчки гладив їй плечиді. Почувши ту мовчазну ласку братнього співчуття, Настуся не змогла більше стримувати своїх сліз, свого великого жалю і, схиливши голову братові на груди, тяжко заплакала.

— Настуся моя!.. сестричка... любя моя!.. тихо шептав Павло; сльози й йому не давали говорити більше.

Так сиділи вони, обнявшись, і в тих рідних обіймах мішалися їх сльози, розмовляли їх серця.

Олена Пчілка.

НАД МОРЕМ.

(Оповідання).

Часто, лежачи над самісіньким морем, під навислим каменем, і дивлячись на фаланги хвиль, на ясний горизонт, здавалось мені, що я опинилась у такій країні, де ще не було, чи вже нема людей. Мушу признатись, така мрія була мені мила. Мізантропія¹ не в моїй натурі, але часом буває, що хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх. Десь я чула вираз, ніби сама природа, самий краєвид, без людей, то все одно, що рямка без картини; але я часами думаю, що се картина—без плями.

Здалека дивлячись, навіть місто, що розсипалось по долині над морем, не здавалось мені ділом людських рук, а просто тільки частиною пейзажу; увечері, коли видко було тільки міські вогні, а будинки ховались у темряву, мені спогадувались казки про чарівну гору, повну червоного золота і дорогих самоцвітів, що відкривалась по слову закляття перед одважним мандрівцем. Справді, гори, що темніли геть навколо затоки, ставали неначе прозорі, немов сотні ясних віконців відчинялись і крізь них ясніло живе золото. На верхівлі гір палали чабанські вогні далеко-далеко, і часто я не могла зважити, чи то зірка встає з-за гори, чи вартовий вогонь палає.

Море шуміло, дрібні камінці торохтіли, зачеплені хвилею, немов порікували, що їм не дає спокою хи-

---

¹ Мізантропія — ненависть до людей, як вид неврастенії. Р.

мерна вода. Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи, однаково і в погоду і в непогоду, вдень і вночі. Завжди поважні кримські садки стояли тихо,—великої бурі треба, щоб вони зашуміли, як наші діброви. Каміння і скелі над берегом здавались ще більше нерухомими проти вічно живого, вічно рухомого моря, що при кожній хмарці, при кожній зміні небесного світла переміняло свій вид, але ніколи не розбивало гармонії картини.

Тільки тоді, коли з міста долітав різкий, мідяний гук військової оркестри, або уривок солдатської пісні з лівадських¹ казарм, та свист пароходу, коли на берег розгнівана хвиля викидала затички, лушпиння, старі черевички і всякі злидні людські—гармонія раптом розбивалась, мрія про незаселену людьми країну зникала.

— Скрізь люди,—казала ображена думка, перелякана стріванням з брудом, злиднями і всею недолею людською. Але я гамувала її давніми і новітніми афоризмами, спогадами, картинами з людьми, але без плям. І думка моя гамувалась і мусіла навіть зовсім покоритись, коли я, змушена власною безпомічністю, прийшла жити в те саме місто, що здавалось мені здалека частиною пейзажу без людей. Там уже всюди і завжди були люди. Навіть коли я сиділа сама в своїй одинокій кімнаті, то чула їх рух за стіною, або над стелею, або під моєю хатою. Були люди, але вкупі з ними і робота і думки, а ті нові думки заглушили давнішу, ворожу до людей думку. Те, що здалека, в перспективі, здавалося плямою, дисгармонією, зблизька не так вражало. Це часто буває. Коли я була дитиною, мене прикро вражали великі олійні картини на виставах, повні безжалісного реалізму, як, наприклад, картини Рєпіна:² щоб розбити тяжку ілюзію, я підхо-

---

¹ Лівадія—бувша царська резиденція біля міста Ялти в Криму.

² Ілля Рєпін — російський художник крайнього реалістичного напрямку (кінець ХІХ ст. — початок ХХ-го). Р.

дила зовсім близенько до картини і тоді—переставала її бачити. Передо мною були просто цятки краски, а крізь них просвічували грубі нитки з полотна і навіть чудно здавалось, чого вони здалека були мені страшні. Тепер, коли цятки краски знов злились в далеку картину, мені хочеться покласти сю картину на папір і знов придивитись до неї ближче, бо вона вже занадто опанувала моєю увагою і починає гнітити мене.

Раз я зайшла на одну віллу в гості до знайомої панночки. Вона запросила мене до себе на цілий день, отже я прийшла з шиттям і ми обидві, я і господиня, сиділи за роботою в саду, на веранді. Я не знала роду-племени своєї знайомої, ледве знала імення—се була літня хвилева знайомість, така, що встановлюється і потім хутко губиться з очей без жалю. Коли б хто подивився на нас двох здалека, то міг би подумати, що ми близькі знайомі, або навіть приятельки. Ми сиділи за одним столом, шили одну роботу, провадили швидко, невгамовну розмову, при тому моя бесідниця часто торкала мене за плече, нахилилась, щоб заглянути мені в очі. Але якби той, хто хотів би прислухатись краще до нашої розмови, підійшов ближче до нас, то почув би, що та розмова була скоріш монологом, перериваним короткими репліками, ніж діалогом. Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи сама себе раз-у-раз: то співами, то якимсь чудним гуком, що вона називала «циганським взвізгіванієм».¹

Сі «взвізгіванія» служили найбільше для того, щоб збудити мою увагу, або краще, щоб притягти її до розмови. Увага-бо моя справді не спала, тільки розточувалась мимохить по саду, по горах, і якби не гостре сопрано моєї бесідниці, то певне робота моя того дня не була б скінчена. Коли я підводила голову, щоб знайти який знадоб до шиття, траплялось

---

¹ Взвізгіваніє—вигукування.

мені глянути просто поперед себе на темну довгу стежку, що йшла між двома щільними стінами кипарисів, ішла, ішла і раптом обривалась, чи западала, а в вузькій щілині між кипарисами сміялося море свіжим, искристим усміхом, що викликав ясний усміх і в мене...

— Чого ви смієтесь? — гукала раптом моя бесідниця. — Вам моя пісня здається «тривіальною»? Ну, ось вам романс, се вже іспанський: «О, море, море, о, ночь любви!..» — завела вона ненатуральним, горловим голосом, похжим на голос тих голубів, що звучать єгипетськими.

Я знов спускала очі до роботи і, рівняючи рукави та припасовуючи комір, вкупі з тим розважала, що за тип моя бесідниця? Була вона молода, менш як двадцять літ, «панна з порядної родини», як не раз говорила про себе сама. У Крим приїхала не сама, а з старою не то нянькою, не то компаньйонкою — для призвоїтости! — але ходила скрізь сама, а няньку посилала за орудками. Говорила з огидою про «баринь с татарами»,¹ але найкращими її спогадами були «цигане, ресторан Яр, Стрельна»,² яких вона, здається, добре знала. Професії у неї не було. «Зімой я виїзжаю, а летом уїзжаю», казала вона. «У нас в Москвє», — так починалась кожна її розмова, а кінчалась: «Ах, ваша противная Ялта!»

— Ну, що ви тут робите? Що ви тут можете робити в сій нудній ямі? — питала вона мене і, не ждучи відповіді, провадила: — По-моєму, один рятунок — закохатись! Але в кого?.. Я тут знаю одного... Ах, і ви напевне його знаєте, се ж звісний серцеїд, Анатоль Б.! Не знаєте? Боже? Де ви живете? — на землі, чи на небі? Але він годиться тільки для флірта... «Я гуляю, слюз не знаю, распеваю... ух!» — перебила вона себе

¹ Татари — провідники в Ялті, відомі як люди дуже легких звичаїв, і дами, що їздять з ними сам-на-сам в гори, мають не найліпшу славу.

² Добре знані в Москві веселощі, не дуже *comme il faut*.

«циганським взвізгіванієм».—Сей Анатоль, такий «на-хал»: ¹ здумайте собі, він мені просто в очі каже, що з мене вийшла б чудова каскадна зірка, що в мене голосу ніякого, mais que j'ai du diable! ² Він собі занадто багато дозволяє; я йому вчора сказала, щоб він не смів більше до мене заявлятися... Настасія Ілінішна!—гукнула вона раптом.

Бабуся в білому очіпочку, з поважним і дуже гарним старечим обличчям виглянула з вікна на веранду, де ми сиділи.

— Чого вам?—спитала вона сумним голосом, немов не сподіваючись нічого доброго.

— Чорт мене побери!—гукнула панночка і поко-тилась від сміху.

Голова бабусина зараз же зникла і вікно раптово з гуком зачинилось.

— Ха-ха-ха! Як мої чорти її скандалізують!—за-лягалась панночка.

— Нащо ж ви їй робите сю прикрість?—запи-тала я.

— Ах, Боже мій! Тут з нудоти чого не зробиш?— відповіла вона, все ще сміючись, потім споважніла.— А може се й справді погано? Мені вже всі кажуть, що я занадто часто чортів споминаю. А ви релі-гіозні?

Я глянула на неї і якось не втрималась, щоб не здвигнути плечима.

— Що ж ви нічого не кажете? Невже се недо-речно питання? Я вже бачу, що ви нерелігійні; се погано, ви себе позбавляєте великої потіхи, я б так не могла. А я дуже релігійозна, вся наша родина така, ми — москвичі, — ми що-року «Іверську подимаєм». ³

---

¹ Нахабний.

² Але що в мене є щось чортівське.

³ «Іверская»—чудотворний образ Матері Божої в Москві. Побожні москвичі спроваджували її часами до себе в господу, служили молебні і робили обід духовенству, се зветься «подимать Іверську».

Ви були в Москві? Ні? Багато втратили!.. Отже ви й циган не чули? А я чула, справжніх! Мама моя сього не знає, о, Боже борони! А я було вимкнуся з братом і з його товаришами, ніби-то в театр, а сами замість того на тройках у Стрельну — весело так!.. Вам от циганські романси не до вподоби, а коли б ви почули, як їх сами цигани співають:

Ми в тішинє,
Наєдіне...

Її гарне, з тонкими рисами лице прийняло такий «циганський» вираз, що мені стало невимовно шкода її, так як бувало шкода малих дітей в цирку, коли вони показують чужим людям свої тоненькі виламні тільця. У панночки були чудові чорні очі, немов оксамитні, їх погляд міг би бути глибокий, тихий; постать її була гнучка, лице бліде, з легкою краскою, вона була така молода і вже хора...

— Скажіть, а се ж таки правда, que j'ai du diable? У мене зовсім циганський тип. Ходім, я покажу вам свій портрет,—усі кажуть, що він дуже прикрашений, а я думаю—ні. Ходім, там у мене ви свою блюзку примірите, а я теж переодягнуся,—обридло вже в сьому шматті сидіти,—вона показала на своє батистове матроське вбрання.

Ми пішли в її хату,—властиво, панночка займала три хати: в першій хаті на столику, на видному місці, стояв той портрет, що вона хотіла показати мені. Він стояв межи двома пишними портретами: старого військового в рясних еполетах і немолодої пані в чорній візитовій сукні, випростуваної і гордої.

— Мої папа і мама,—рекомендувала мені ті портрети господиня.

Її власний портрет був великий, більш ніж кабінетного формату. Її фігура була там знята по пояс. Вона була в білій викоченій бальовій сукні, тоненькі рученята і гнучка дитяча шийка вирізнялись мов алабастрові на темному полі фотографії, вузькі груди

прикриті були рясними і пишними шльярками, голова підведена різким рухом угору; на обличчі перш усього кидались в очі білі, рівні зуби і штучна усмішка: від такої пози підборіддя вийшло широким, грубим і риси лица всі покоротшали, скруглили. Очі були підведені, збільшені, брови різко чорніли, волосся цілою хмарою стояло над низьким лобом. Я сказала, що портрет зовсім не прикрашений, і паночка була тим дуже втішена.

— Правда, що добре здійматись в білому?—почала вона знов своє щебетання.—Я завжди буваю на бали в білому, *rien que du blanc!* Мої товаришки сердяться, що матері їх так убирають, а я люблю. Я тоді така біла, томна. Скажіть, правда ж, я гарна? Моя сестра каже, що се дурне питання,—вона у нас *grude*,—а я нічого такого не бачу. Можу ж я спитати чи до лица мені сукня? Чом же не спитати, чи до лица мені лице?—Вона засміялась, втішена своїм дотепом.

Мені почало здаватись, що мене оплутала якась тонка павутина і починає застилати очі й заважати дихати. В голові мені туманіло. Щоб не підтримувати розмови, я почала приміряти свою недошиту блюзку. Моя бесідниця тим часом набрала повен рот шпильок і налагодилась помагати мені в примірці, а разом з тим усе говорила мені компліменти крізь шпильки, зовсім по-дитячому, не тямлячись від фасону і матерії.

— Мені б як-раз бути модисткою, ремісницею,—заговорила вона, зашпильюючи мені блюзу на плечах.—Ось дивіться, як я вам до ладу поправила. Воно б може й добре було...

Вона говорила се усміхаючись, але очі її були при тому вже не циганські, а тихі й глибокі.

— Що добре?—спитала я.—Так, як ви поправили?

— Ні, я не про те, а от — ремісницею бути, бо що тепер з мене? «Как с козла, ні шерсті, ні

молока». Чому ж ви не морщитесь? Адже тривіальна приказка — правда? «Ех-ма! поді прочь!» — вигукнула вона знов і тихий вираз пропав з її очей.—Настасія Ілінішна! Настасія Ілінішна!

Бабуся з'явилась на дверях, але вже не питала словами, тільки поглядом: «Ну, що там знову?»

— Де моя сіра, шовкова спідниця? Де вона в чорта запропастилась? — звернулась панна до старої.

— І нащо ви, панночко, все оте чорне ймення споминаєте? — спитала бабуся тихим, докірливим голосом.

— Де моя сіра спідниця? — повторила панна, не звертаючи уваги на докір старої.

— Та в гардеробі, де ж їй бути? Я ж ото вчора, як ви прийшли, ще вночі її витріпала, а сьогодні раненько попідшивала та й повісила; вже ж у мене все в порядку буде.

— Тонкий натяк,—шепнула мені панночка.

Бабуся тим часом дістала з шафи сіру, шовкову спідницю, обережно поклала її на стілець, оглянувши подол ще раз.

— А яку блюзку надінете?—спитала у панночки.

Панночка на хвилину замислилась, поклавши палець на уста.

— Ще не знаю, сама виберу, — зважила врешті.

— Так що ж, хіба всі виймати?

— Усі. Чого ж ви дивуєтесь? На якого біса їх шити, коли не носити?

Бабуся з видом мучениці почала здійсмати з шафи блюзки.

— Ось подивіться! — гукнула панночка до мене. Ви вже там скінчили? Ну, то йдіть сюди на пораду. От ося біленька: матерія гарна, а пошита — мішок мішком. Проклята швачка, щоб їй пусто! Ось погляньте, я надіну. Правда ж, мішок?

Я сказала, що справді трохи незграбно пошито.

— Ну, і к дияволу їй, коли так! — рішила панночка, зірвавши з себе і кинувши додолу блюзку.

Бабуся зараз же здійняла її, струснула і повісила в шафу. Панночка почала приміряти і показувати мені одно убрання за другим, гостро критикуючи їх та вкупі з тим пильно придивляючись, яке враження робить на мене її великий гардероб. Приміряючи, вона запевне не мовчала.

— Ося червона нічого собі, але не для дня, для вечора. Ося блакитна мені часом до лиця, але не сьогодні. Ви певне думаєте, що мені блакитне ніколи не до лиця? Поміляєтесь: я з тих чорнявих, що мають право і на блакитне... Ну, скажіть же, що мені надіти? Може осю, шотландську? Вам мусить подобатись: просто і строго.

— Ну, не дуже-то строго, — усміхнулась я, глянувши на шовкову блюзку з шотландської картатої, синє з червоним, матерії, з дорогими прошвами і стрічками.

— Вам ще й се не строго? — здивувалась панночка. — Ну, то ви квакерша, коли так. А я все таки се надіну, се буде *simple et distingué*.¹ А щоб вам догодити, надіну не сіру, шовкову спідницю, а чорну, вовняну. Няня, давайте чорну спідницю!

— Тепер уже чорну? Вона ж не вичищена, ви ж сього ранку її так вдостоїли...

— То чистіть зараз, та скоріш. Стійте, стійте, дайте перше спідню, червону, шовкову спідницю, бо я не знайду, тут сам чорт ногу зломить, шукаючи.

Бабуся хутенько знайшла потрібне убрання і вийшла в садок чистити чорну спідницю. Панночка, одягаючись, так зашелестіла і зарипіла шовками, що нерви мої не витримали сього прикрого для мене шелесту, і я вийшла й собі слідом за бабусяю.

В садку, на садовій канапці вже була розіп'ята чорна спідниця і бабуся то била по ній прутом, то чистила щіткою, все щось мимрячи сама до себе. Побачивши мене, вона зараз вдалася до мене з фамі-

---

¹ Просто її відмінно. Р.

ліярністю, властивою старим слугам, надто московським:

— Чисте горе мені з «баришнею»,¹ з Аллою Михайловною, значить. Отак, як бачите, день-у-день, одно чисть, одно витріпуї, та ще й так: робиш, стараєшся, от, думаєш, догоджу; а воно, дивись, уже й непотрібне, подавай інше. Се ще б і нічого, «дело господское»,² та тільки ж у них усе так, прости Господи, без толку. І в кого вона така вдалась? Здається ж, родителі «хорошіє господа»,³ папаша—генерал, мамаша—професорська дочка, сестриці старші в інституті вчилися, за хороших людей заміж повиходили. Охо-хо, все то балощі! Найменша, мизинчочка, та ще от, Господь послав іспитаніє—на здоровля занепала. Хоч би помогла цариця небесна тут поправитись. Уже що тим докторам плачено, уже що тих грошей па всіх усюдах розсіяно—і-і-і, не злічити!

З відчиненого вікна чутно було голос Алли Михайловни, що виводив з притиском на ферматах:

«До самої зорі, до разсвѣта
Он жарко меня целовал...»

Панночка сиділа коло вікна, за столиком перед зеркалом, на столику горіла спиртова лямпочка і грілися щипці для завивання волосся. Від часу-до-часу панночка відділяла пасмо свого чудового, чорного волосся, навивала його на щипці і тоді воно тріщало.

Няня понесла в хату вичищену спідницю, і за якийсь досить довгий час Алла Михайловна вийшла з хати убрана в червоному капелюшику і з червоною парасолькою в руках.

— Ходімо трохи пройдемоь,—сказала вона мені, беручи мене за руку.

— Гаразд,—відповіла я,—до речі, мені вже й додому пора, як бачите, я вже й забарилась.

---

¹ Панночкою.

² Діло панське, панам так і слід.

³ Порядні пани.

— Ну, додому ще поспієте! Ми от підемо через сад отеля «Россія», а потім зайдемо в міський сад на музику—вже хутко шоста година.—Тут вона глянула на маленький годинник, пришпилений брошкою-кардою до станика.—Еге ж, послухаємо музику, подивимось на людей, там певне зустрінемо Анатолія, я вам його представлю.

— Ні вже, пощадіть мене від такої знайомости принаймні хоч сьогодні,—сказала я сміючись.

— Ага, просите пощади, боїтесь за свій спокій!—дражнила мене Алла Михайловна.

— Справді, боюсь,—відповіла я.—Сьогодні море, он дивіться, яке гарне, ото ж я боюсь, коли б пан Анатоль не зіпсував мені враження своєю особою і розмовою.

— Чого ви так гостро до нього відноситеся, хіба ви його знаєте?

— Його не знаю, але таких, як він, бачила доволі. «Серцеїд» — се далеко не новий і не оригінальний тип.

Розмовляючи так, ми йшли кипарисовою стежкою вниз до вулиці, тією самою стежкою, що, здавалось, кінчалася морем, але в дійсності вона кінчалася сходами, доволі крутими, і замикалася зеленою фірткою; та зелена фіртка була немов границею зеленої країни, з якої ми власне виходили. На вулиці було страшенно гарлче; тонкий, пухкий, білий порошок уставав над дорогою, мов дим, навіть від найменшого доторкання, а тут іще над вулицею будувались дві великі камениці і раз-у-раз проїздили з навісним брязкотом вози, навантажені будівничим матеріалом; через те цілі стовпища куряви застиляли світ і синім шаром укривали придорожні кипариси, туї та інші дерева, що оточували немов високим муром панські вілли, яких було багато на сій вулиці, далекій від центра і базарів.

Алла Михайловна на вулиці прискорила ходу і старалася як-мога закритись від куряви парасолькою;

з одного боку вона досить високо підняла чорну спідницю, так що спідня червона миготіла як жар; з другого боку сукня черкала по землі і вже була сива від куряви, але панночка того не завважала.

— Фу!—промовила вона, скопилівши носика.—Як бридко стало на сій вулиці, відколи сі доми стали будуватись. І що за дурна фантазія—розвозитись будувати, коли починається сезон,—будували б собі зимою, коли нікого нема.

— Як то, нікого нема?—сказала я.—В Ялті цілий рік живуть люди.

— Ах, я про тих не думаю! Але ж зимою тут нема нікого *de la société*.¹ Подумайте, якою я прийду на музику!

— Справді, шкода вашого убрання,—завважила я, думаючи про Настасію Ілівішну, що так старанно чистила ту спідницю.

— Убрання то не шкода, я тут у сій противній Ялті одягаюсь мов куховарка—ні за що не пішла б так по Москві! Але мене шкоди: при таких злиднених костюмах треба, щоб хоч натуральна врода виручила!

Мені здавалось, що вона напрошується на компліменти, але тон у неї був щирий.

— Справді, тут неможливо гарно убрatись. Ну, от, наприклад, мій капелюшок: вчора я збігала всю Ялту і знайшла осе дрантя за десять рублів. А швачки тут, а магазини?—і дорого і бридко!.. Страх, як тут усе дорого!

Мене здивував сій незвичайний у неї приступ економности.

— Мені здавалось,—промовила я,—що вас не дуже лякає дорожнеча.

— Так-то так, а все таки... Мені татко дав тисячу рублів на сезон, я доїхала, прожила два з половиною тижні і знаєте, скільки маю тепер? Двісті рублів! Ха-ха-ха!—Вона весело і дзвінко засміялась.

---

¹ З товариства.

В сю хвилину назустріч нам ішов молодий робітник з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій; з квача капотіла фарба і лишала на білому закуреному тротуарі зелену доріжку, неначе виспану дрібним листям. Робітник був ще дуже молодий, углий хлопець; відро було для нього тяжке, піт котився ряеними краплями з-під низенької, смушевої, татарської шапчини на темне мов бронзове чоло; хлопець як-раз утирався замазаним рукавом, порівнявшись з нами, і через те його квач прийшовся як-раз у рівні з червоним капелюшком Алла Михайловни, так що мало не лишив на ньому зеленого листочка. Алла Михайловна відхилилась так раптово, що мало не штовхнула мене з тротуара, і скрикнула хлопцеві:

— Посторонись, любезний, посторонись! От мужлан!—додала трохи тихше.

Хлопець трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, щоб не зачепити панну, але при тому кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково. Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайловна і чи вміла вона прочитати в ньому і зрозуміти той страшний, фатальний антагонізм, — темніший, ніж чорні очі молодого робітника. Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що панна кинула йому вкупі з презирливими словами. Але я бачила обидва погляди і мені стало страшно—в них була ціла історія.

Хлопець давно вже поминув нас, а я все думала про його темний погляд і може через те пусті речі, безжурне щебетання моєї бесідниці робили на мене якесь тяжке, сливе трагічне враження... Бідна «червона шапочка» бігає собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами, не думаючи, що буде, коли сонце зайде і кривава заграва розліється по лісі, пташки замовкнуть, метелики поховаються під листочки, а серед темних кущів засвітіться диким вогнем вовчі очі.

— Mon petit Chaperon Rouge, ne va pas dans la forêt,¹—я не зчулась, як промовила се вголос.

— Il y a le loup qui va te manger,²— докінчила панночка і засміялась.—О, не бійтеся, я того вовка не боюсь, у мене єсть на нього свої заміри.

Я глянула на неї здивовано:

— Які заміри? Які можуть бути у неї заміри?

Вона все весело усміхалась.

— Я знаю, ви натикаєте на Анатоля...

Ах, от що!.. Прийшлося мовчки прийняти такий зворот розмови.

— Ви може думаєте, що я вже «страждаю»? О, ні! Тільки він мене інтригує, се правда. Знаєте, яка думка займає мене? Взяти б і закрутити голову серцеїду, та так закрутити, щоб він просто збожеволів, а тоді сказати: Adieu!— і поїхати собі в Москву, а він тут нехай «страждає». От була б штука! Чорт мене побери!— Вона тільки-що налагодилась по-циганськи взвизгнути, але завчасу втрималась і затулила рота рукою.—Що се я, божевільна! Адже-ж ми на вулиці!

Ми власне стояли вже перед входом у сад отеля «Россії». Алла Михайловна спинилась, згорнула парасольку, вибила нею порох на своїй сукні, потім хусточкою обтріпала парасольку і блюзку, попросила мене подивитись, чи в порядку її волосся і капелюшок, сховала хусточку, знов розкрила парасольку і підбрала сукню, на сей раз краще уважаючи на симетрію. Властиво тепер не було великої потреби підіймати сукню, бо в саду стежки були висипані морським грубим піском, а вулиця з курявою знов зосталась за фірткою.

Ми йшли стежкою через сад, раз-по-раз стріваючи наряджених дам з гордими мінами і паничів, що йшли модною походом, ступаючи на п'яти, розхитуючись і здійнявши плечі вгору.

---

¹ Моя Червона Шапочко, не йди в ліс!

² Там є вовк, то він тебе з'їсть.

— Алла Михайловна, — заговорила я, — нащо вам здався той Анатоль? Залишили б ви краще сю «штуку», як ви се звете.

— Нащо мені здався? Кажу ж вам, се мене інтригує. І знаєте, що я вам скажу? Вам се повинно подобатись, — я се роблю почасти для ідеї.

Я тільки глянула на неї широким поглядом.

— А так, для ідеї — реванша! Він певне вже немало жінок заставив страждать, так отже нехай тепер спокутує.

— Ні, Алла Михайловна, мене ваша «ідея» не чарує.

— Чом?

— Бо сей ваш «реванш»... як би вам сказати?.. от, як у вас у Московщині кажуть: «Овчінка видєлкі не стоїт».¹

Алла Михайловна раптом почервоніла.

— Що ж робити! Я до інших ідей не здатна, се не моя спеціальність—ідеї... А звідки ви знаєте, що не стоїть «видєлкі»? Все ж таки ви не знаєте Анатоля.

Мені здалось, що її трохи образив мій тон, і я постаралась змінити розмову. Взагалі розмова з Аллою Михайловною почала втомляти мене. Теми у нас мінялись часто, швидко й без мети, як барвисті шкельця в калейдоскопі. Я була рада, коли ми спинились перед брамою міського саду, де снувалась публіка, входячи і виходячи.

Я подала руку Аллі Михайловні.

— Бувайте здорові, тут ми розійдемося! я піду додому.

— Як же се?—запротестувала вона, затримуючи мою руку,—а я думала, що ви підтримаєте мені компанію в саду. Якось навіть непризвоїто самій прохджуватись.

— Ну, нічого, у вас багато знайомих, кого-небудь

---

¹ Не варта шкірка за виправку.

знайдете,—почала я вмовляти її, коли завважила, що вона мене не слухає, а дивиться кудись у глибину вхідної алеї розпаленим поглядом.

— Анатоль іде!—шепнула вона мені, стрепенувши мою руку.

Оддалік показався панич у ясному англійському костюмі, в жокейській шапочці і з бичиком у руці. Він ішов тією самою модною походою, що паничі в готелі «Россії». Обличчя його я не могла роздивитись, бо він був ще досить далеко.

— Ну, то тим більше: до побачення!— сказала я і визволила свою руку.

Алла Михайловна вже не стримувала мене, навіть не глянула на мене, прощаючись. Вона стояла в гордій позі, голова була підведена тим самим рухом, що на портреті, який я у неї бачила, і вираз лиця був той самий, тільки на яро-червоному тлі парасольки і капелюшка се виходило ще більш «по-циганськи».

Панич наближався до брами, недбало помахуючи бичиком. Я пішла собі геть від брами, але не додому, як сказала Аллі Михайловні і як справді було замірялась. Море приваблює мене. Воно розстилось генген, щироке, спокійне і ніжно рожеве. Я запрагнула того рожевого спокою, він мені був конечно потрібний після втоми сього дня. Я спустилась до самого моря сходами, що ведуть з набережної до маленької просторони між так званим «сквером» і міською купальнею. Се єдине місце в Ялті, де можна сидіти просто на піску, а не на лавці, і бачити, як хвиля вільно розточується по березі, не розбиваючись об підмурівок набережної, чи об величезне каміння, навмисне накидане вздовж підмурівку, щоб захистити його від нападу моря. Се єдине місце, де навіть у «сезон» можна побути хоч п'ять хвилин у самотині.

Сонце вже ховалось за гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите довгою тінею гір, тільки вузький краєчок берега передо мною ще блищав від останнього проміння. Узгір'я геть далеко

за молом,¹ темносиньою хмарою спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялися, блідли, а вкупі з ними блідла й рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краєчок берега почорнів, тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібненькими білими гребінцями. Потім так само раптом зникли гребінці й вітер, а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе як голубині крила. Се впало зненацька літнє смеркання, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. Далеко-далеко на самім горизонті леліло опалове світло—сонця відблиск; для Ялти сонце вже зайшло, але для степу за Яйлою² ще світило. От ще хвилинка, і горизонт стане фіялковим, ще хвилинка, і місяць урочисто впливе з моря і простеле до самого берега широку, золоту, прозору путь, устануть зорі над горами і ясною громадою ітимуть за місяцем, віддалік, немов шануючи його чарівну владу. Я ждала тої хвилини, того тихого, величнього, тріумфального ходу світачів небесних...

«Та-ра-ра — бум-бі-я!» — гримнула раптом мідяна оркестра з міського саду, пробиваючись крізь гомін людських кроків і голосів. Я стрепенулась, мов збуджена зо сну. Тут же, коло мене так близько, по-над камінною огорожею скверу снувалася рухома юрба людей, жадібна втіхи, гомону, чаду,—а я ще марила про спокійні, стихійні радощі! Марна мрія!

Я встала і хотіла йти додому, коли се вгорі над сходами почувся голос Алли Михайловни. Я стала в затінку під купальнею, мені не хотілось тепер стрітись з нею. Мені добре видно було її постать у прозорій сутені літнього вечора. Вона стояла взявшись під руку з Анатолем і стукала парасолькою по

¹ Мол—мур, виведений в море для захисту пристані.

² Яйла—гірський кряж, що оточує Ялту і виділяє її високою полонною від степу.

камінній огорожі. Мені видно було тепер зовсім виразно лице Анатоля. Чогось я зложила собі про нього думку, що він мусів бути кращим, ніж як я бачила його тепер. Звичайне, прилизане обличчя... Коли ми бачимо на картинах такі обличчя, то кажемо, що вони намальовані погано, партацько, немов з картону вирізані і лаком наведені. А проте такі обличчя в натурі бувають дуже часто. Вони обоє, Анатоль і Алла Михайловна, тримались дуже близько одно до одного, він притискав до себе ліктем її руку, а вона черкалась капелюшиком об його жокейську шапку.

— Так що ви говорили про мене з Трапинським? Кажіть зараз! — допитувалась вона в Анатоля. — Кажіть, а то я вам шапку в море закину! — Вона замірилась зірвати з нього шапку, але він перейняв її руку.

— Ага, от ви і в полоні! Але перемога робить мене добрим: міг би-я не сказати, та вже скажу. Ми з Трапинським ішли в заклад, що ви не відважитесь проспівати на самоті зо мною: «Ми в тишині, наєдіне...»

— Ого! я не відважусь? Я б зараз заспівала, якби не на вулиці.

— Ловлю вас на слові, ходім у сад, у бічну алею!

— Що ж, і ходім!

Пара подалась прудкою ходою через вулицю в сад.

Днів через два після того вечора я сиділа собі на балконі в міському саду, в курзалі, і читала. Коли се хтось кликнув мене на ймення. Я глянула вниз. Алла Михайловна кивала мені рукою.

— Ідіть лиш до мене! Киньте к бісу ті журнали, рятуйте живу людину!

— Кого рятувати? Хто гине? — спитала я.

— Мене рятувати! Я гину від нудоти! — В голосі панночки брєніла нервова нотка.

Я зійшла до неї вниз. Зблизька я відразу завважила, що вона якась роздражнена, в очах неспокій. Вона держала в руках великий, товстий листок маг-

нолії і ламала його на дрібні пшаточки: розкрита парасолька валялась тут же на землі.

— Чого ж се ви так нудитесь?—питала я її привітавшись.

— А що ж маю робити? Які ж тут забави у сій пекельній ямі, де собаки казяться від спеки, а люди від нудоти?

— Ви, здається, знайшли були собі розвагу?..

— Се ви про Анатола? Ану його к чорту! Я зірву з ним знайомість.

— Давно б так,—завважила я.

Але панночка, не слухаючи, провадила:

— Що він собі думає? Ви знаєте, що він мені випалив учора, коли я не схотіла їхати з ним удвох на Учан-Су?..¹ Сами зважте, чи можна ж порядочній дівчині їхати з ним удвох аж у гори?

— Коли ви питаєте моєї думки,—почала я...

Але панночка знов перебила:

— Звичайно, я не схотіла і не поїхала: тоді він розізнався і ляпнув: «З вами, світськімі баришнями, чиста нудота;— воловодіння безконечне! Не вмiєте ви бути ні до кінця цнотливими, ні до кінця розпусними, але все наполовину». Так і сказав, «розпусними!» Нахал! за кого він мене має?

— Слухайте, Алла Михайловно, я не буду читати вам мораль, бо все одно ви її слухати не будете, а тільки скажу, що краще залишити француженкам тії реванші, — нам, слов'янкам, вони не по темпераменту.

Алла Михайловна стрепенулась.

— Француженкам? Хіба ви що знаєте? Чули про неї?

— Про кого?—здивувалась я.

— Про mademoiselle Girod, ту руду француженку! Вона руда, як вогонь, і вбирається звичайно в зелене.

— Бачила якусь подібну, але що нам до неї?

---

¹ Учан-Су—гірський потік з водоспадом в околиці Ялти.

— Вчора Анатоль сказав: «От mademoiselle Girod напевне була б одважніша вас, il n'y a que les françaises pour ces escarpandes là!»¹ Ви так мов би чули се. Скажіть, як вам здається тая Girod? Правда ж, вона погана, як смертний гріх?

— Не знаю, справді, я не придивилась. Однак, Алло Михайловно, тут гаряче стояти. Може ходім у читальню.

— Ах, що ми там не бачили? Там ще гірше, бо душно.

— Ну то ходім погуляємо, в парк чи що.

— Бійтеся Бога! така спека! Я тільки-що з гори, та й знов на гору.

— Ну, не хочете ходити, — поїдемо човном, сьогодні вітрець, під вітрилами було б чудово!

— Щоб я поїхала на човні, та ще під вітрилами? — Алла Михайловна замахала руками. — Ні за що в світі! Мене захитає зараз. Та я й взагалі не люблю вашого «прекрасного» моря; як дивлюсь на те коливання, то якось тошно робиться. Мені здається, що то більше так для «годиться» розпадаються: ах, море! ах, море! А як сказати по щирості, — вода та й годі. Ми не земноводні...

Мене починала дразнити і ся розмова і спека; я вже думала, як би мені втекти від Алли Михайловни. Коли се вона разом змінила тон.

— Милая, голубочко, ходім їсти морозене!

Вона сказала се так якось по-дитячому, щиро, що моя досада на неї минула.

— Ну, гаразд, — згодилась я, усміхнувшись, — тільки я не хочу тут в саду, якось противно серед дороги.

— Ні, ні, ми підем у павільйон, се ж на морі, вам повинно подобатись. Ви будете собі на своє прекрасне море дивитись, а я на людей.

— Хто більше побачить!..

---

¹ Ті франдуженки здатні до таких погулянок.

Ми пішли їсти морозжене в приморський павільйон. Алла Михайловна зайняла місце за крайнім столиком, найближчим до вулиці, я сіла за тим же столиком навпроти. Море тут же коло нас билося об стовпи. Я поглянула вниз на нього і мені стало жаль «свого прекрасного моря», — його темно-зелена оксамитна хвиля ледве просвічувала з-під сміття: шкурки з кавунів, насіння, жовті смуги і якісь червоністі завої напливали від байдаків і парохода з нафтою, що власне вигружувався в пристані. Там же стояв, розводячи пари, другий парохід, з вуглем, чорний, плесковатий, мов черепаха, — він кидав короткими вибухами дим з труби і розпускав сажу по всій пристані. Маленький катер¹ з дрібним і проникливим ляскотом виїздив за мол, човники на веслах і на парусах снувались по затоці. Перед купальнями виринало безліч людських голів. Гомін, свистки, гукання, дзвінки... І все таки увесь той гамір не міг покрити гомону переможного моря; увесь той бруд покривав тільки прибережні хвилі, а там, за пристанню розстилався чистий, синій простір і не було на ньому плям, тільки одблиски хмар золотистих по ньому гуляли, а далекі човни з вітрилами здавались великими білими метеликами. Горизонт починав мене вабити непереможно...

Коли се Алла Михайловна торкнула мене і скрикнула. Я обернулась.

— Дивіться, вони! — Алла Михайловна показувала мені поглядом на набережну.

Посеред вулиці їхала пара верховців—пан і пані, їхали швидко, вчвал, вимахуючи нагайками; тільки порівнявшись з павільйоном, трохи затримали біг свій. Я пізнала в панові Анатоля. Пані я не знала. Вона була огрядна; на рудому, червонястому волоссі стрімила зелена жокейська шапочка, такої форми, як і в Анатоля. Анатоль, видно, побачив Аллу Михайловну, зняв шапочку і широко махнув нею в повітрі

---

¹ Паровий байдак.

потім спустив низько, мало не до стремена. Руда пані повернула голову в наш бік, засміялась і схилилась до Анатоля, щось певне говорячи. Далі вони знов вимахнули нагайками і помчали геть.

Алла Михайловна сиділа почервоніла, скляна ложечка в її руці дрібно цокотіла об мисочку з мороженим. Мовчки достала вона гроші, розплатилася з кельнером, так же мовчки подалась геть з павільйону. Я спинила її, щоб попроситись; вона подала мені руку, все мовчки, не підводячи очей, і пішла. Я дивилась на неї з павільйону, як вона йшла вулицею, опустивши голову, забувши розкрити парасольку, що тримала в правій руці; друга вільна рука спускалась безвладно, ясна сукня волокласть по землі. Алла Михайловна йшла нерівно, то швидко, то зовсім спинялась, потім круто повернула з набережної і швидко пішла малою вулицею вгору, немов утікаючи...

Скільки днів минуло так, що ми не бачилися з Аллою Михайловною. Тільки одного полудня, йдучи сквером, я побачила її як вона сиділа на сходах, що провадили до малого причалу, де прив'язувались човни. Вона сиділа сперши голову на руку, і, здавалось, дивилась на море, що було неспокоїне того дня, переливалось то темною крицею, то ярим смарагдом, гороїжилось грізними бурунами і все частіше доплескувало до підмурівку сквера.

Алла Михайловна була вбрана в чорній амазонці, на голові був маленький циліндр, а в руці бичик. Вона сиділа на найвищому щаблі сходів, але трен амазонки спускався далеко нижче, хвиля часто обсіпала його краплями, тільки Алла Михайловна, здавалось, того не завважала. З боку дивлячись, можна було подумати, що вона поринула у спогляданні моря,— се було для мене досить надзвичайно, бо вона не раз казала, що не любить «розводити сантиментів з природою».

Я підійшла до неї.

— А що, Алло Михайловно, і вас покорило «прекрасне море»?

Вона обернулась і глянула на мене затуманеним поглядом. Я завважила, що очі її були чи втомлені, чи заплакані; невеликі цятки рум'янців виразно почервоніли на білому змарнілому обличчі.

— Море? — сказала вона повагом. — Ні, се мене Лізочка затигла сюди.

Тут я звернула увагу на тоненьку, біляву дівчинку семилітку, дочку сусідки Алли Михайловни. Я знала сю дівчинку. Мати її була учителькою і сливе цілими днями ходила по своїх лекціях, а дівча, знудившись дома само, прибігало раз-у-раз до «тьоті Алли», що балувала його, цукерками годувала і часто брала з собою на музику. Обидві дівчини, мала і велика, були між собою в щирій приязні; я часто заставляла їх за розмовою або якою дитячою грою; в такі хвилини Алла Михайловна забувала свою «циганщину» і здавалася старшою подругою семилітки Лізочки, старшою хіба на два-три роки. Дівча почувало себе зовсім вільно в товаристві «тьоті Алли». От і тепер воно весело стрибало зо сходів на каміння, стараючись перескочити як можна більше каменів і вернутись на сходи, поки хвиля докотиться до берега. Жовті черевички і подол синього матроського убрання були вже зовсім забризкані водою; я звернула на се увагу Алли Михайловни.

— А справді, Лізочко, годі вже тобі стрибати, та й взагалі тут вогко, ходім. — Алла Михайловна встала. — Се добре, що ви прийшли сюди, може я забарюся на місті, то попрошу вас одвести Лізочку додому, а тепер ходім у сад, противно тут,—мокро і гомін сей...

Ми перейшли через вулицю в сад. Там у той час було мало публіки, більше няньки з дітьми, найбільше їх було коло гімнастики та гойдалки; туди ж побігла і Лізочка.

— Ви, Алло Михайловно, збираєтеся верхи їхати?— сказала я.

— Ні.

— А чого ж ви в амазонці.

— Так, тепер мода гуляти в амазонках.

Ми йшли з нею на головну стежку і вже проминули будку з музикантами, як вона раптом повернула назад до гімнастики.

— Лізочко!—гукнула вона.

Дівча підбігло до неї.

— Слухай, Лізочко, іди.—Алла Михайловна говорила уривчасто, несміло.—Іди на велику стежку, там... на довгій лавці... пан, читає газету... пан, ти знаєш... скажи йому, що ти... що ти... тільки що була на гімнастиці і що... тьотя Алла з тобою... іди!

— Алло Михайловно!—скрикнула я,—Лізочко, не йди!—Але дівча вже бігло швидко по-між лавками на головну алею і не чуло мого поклику.

— Алло Михайловно!—повторила я мимоволі з докором.

Панночка тим часом сіла на найближчу лавку і швидко-швидко збивала з-під ніг камінці бичиком. Вона густо почервоніла, але виправдувалась:

— Що ж я сказала? Я нічого не сказала... Лізочка його знає і сама підійшла б до нього...

Я вже мовчала і старалась не дивитись на її обличчя.

За хвилину дівчинка вже бігла до нас.

— Ну, що?—питала її Алла Михайловна, забувши про своє збентеження.

— Нічого,—відповіла мала.

— Як нічого? ти ж бачила пана? Що ти сказала йому?

— Я сказала, що я прийшла на гойдалку, і ви прийшли зо мною, що ви тут сидите.

— Ну, а він що?

— А він каже: «А, сидить? ну добре, нехай сидить...» Потім взяв і пішов.

— Куди пішов?

— У курзал.

Алла Михайловна поблідла і глянула наперед себе

широко розкритими очима; гнів і розпач одбивався в них.

Я послала Лізочку на гойдалку і почала вмовляти Аллу Михайловну йти додому, але вона не хотіла.

Згодом ми почули чийсь кроки на стежці, закритій від нас кущами, і голос, що мугикав шансонетку:

C'est pas de la soupe ça,
C'est pas de la soupe ça,

— Іде...— шепнула панночка і раптом випросталась гордо.

Справді, з-за кущів вийшов Анатоль і наближався до нас своєю недбалою ходою; порівнявшись з нами, він торкнув рукою свою шапочку, кинув крізь ріс-пез невипразний погляд на Аллу Михайловну і подався далі до брами. Через скільки кроків він знов завів:

C'est pas de la soupe ça,
C'est — du — chocolat!..—¹

Вийшов з срами на вулицю і зник у юрбі.

Алла Михайловна схопила мене за руку і здавила так, що я мало не скрикнула. Я глянула на неї: обличчя у неї було таке, що вона от-от мала заридати.

— Алло Михайловно! схаменіться! Ходім звідси, ходім!—І я повела її в курзал, в уборну.

Там вона впала на канапу і спазматично заридала. Потім зірвалась, ухопила мене за руки і, стискаючи їх та припадаючи до мене, заговорила по-між риданням щось невиразно, як маячіння.

— Так... так і треба... Ненавижу... його... і себе... ой, болять, болять, тут болять...—і вона схопилась за груди.

Я дала їй води, переждала перший напад, потім порадила їй їхати додому, бо навряд чи могла б вона йти. Вона встала і подалась до дверей, однак

---

¹ Це не суп, це—шоколад!... Р.

спинилась, мов що згадала, підійшла до дзеркала, поправила волосся й циліндра, попросила у мене мій вуаль, зап'ялась ним і тоді вже пішла. Я покликкала Лізочку, посадила її у фаєтон з Аллою Михайловною та й сама мусіла поспішатись додому, бо по набережній свистів вітер і розлютоване море кидало бризки дощем геть аж до магазинів на набережній. Але небо синіло, як і перше, і сонце вигравало гарячим золотом на заламах велетнів-хвиль. То була весела літня буря...

Тої ж доби увечері сиділа я собі дома і писала листи. Коли се хтось постукав у двері. Я не сподівалась нікого до себе в гості, думала, що може служниця хоче увійти, отже я промовила: зайдіть! не покидаючи писання. Двері рипнули, але ніхто не ввійшов. Я обернулась. Дивлюсь — на порозі стоїть Настасія Глінішна!

— Настасія Глінішна! ви? що? — Може з панночкою не гаразд?

— Ох, не гаразд, не гаразд; баришня-голубушка! Я вже й не знаю, що се таке? Вчора ще були зовсім здоровенькі, а сьогодні головка ранком заболіла. Я казала: не йдіть, панночко, на музику, вітер, ви нездужаєте. Так де-ж тобі — не слухають. А тут ще та Лізка причепилась... От і біда. Ах, грехі!..

— Що ж Алла Михайловна дуже слаба?

— Лежать; доктор був, сказав лежати... А я до вас, — тут стара вклонилась мені, — Алла Михайловна просять до їх пожалувать.¹ Сами-ж вони тут, — ні поради, ні розваги, що — з мене дурної за порада? Я і то голову потеряла.

Бабуся почала втирати очі хвартухом.

— Не журіться, може воно ще й не так погано, як здається, — погішала я стару, збираючись тим часом іти з нею.

Всю дорогу поки ми їхали, стара охала та бідка-

---

¹ Завітати.

лась. І панночки їй шкода, і страшно, що «папаша й мамаша» скажуть, чом «недосмотрела дить».

Аллу Михайловну я застала в ліжку, в тій хаті, де колись ми з нею мірляли блюзки. Тепер мені, при вході в хату, найперше кинувся у вічі образ, великий, у золотій шаті, і лампада перед ним. Раніш я його там не помічала. Алла Михайловна лежала, разметавшись, чорне волосся густою сіткою вкривало білу подушку, очі горіли, обличчя палало, з одкритих уст виривалось коротке, хрипле, часте дихання.

— Ах, ви прийшли! — привітала вона мене і простягла мені гарячу, вогку руку. — Скажіть мені, порадьте, що мені робити? Я пошлю мамі телеграму, нехай приїде, а то що ж се таке? Я тут сама, я хвора, я може умру...

Голос у неї ослаб, став тихий, тоненький, немов дитячий. Видно було, що вона дуже перелякана, але прихід свіжої людини мов би додав їй трохи оптимізму.

Я запевнила її, що вона зовсім не має дуже слабого вигляду, відрадилася послати телеграму; стала розпитуватись, які ліки порадив доктор і що їй звичайно робить в таких випадках; поклала їй на голову компрес. Вона потроху заспокоїлась, наказала Настасії Ілінішні дати мені чаю, потім взяла мою руку і притулилась до неї гарячим обличчям.

— Знаєте, я не думала, що ви така я мілая, у вас такий часом бував неприступний вид. Не спортесть, я знаю, я вам часто здаюся дурочкою; що ж, се не дивно...

Я просила її залишити такі розмови і не турбуватись.

— Ні, ні, я не турбуюсь, — відмагалась вона, — я хочу вам сказати, що я зовсім почувуюся з вами вільно. Я і в Москві знала таких, як ви...

— Яких же се «таких, як я?..»

— Таких... Інакших, ніж я... Тільки вони всі якісь непривітні, з ними холодно, вони говорять,

немов жалуючи своїх слів, так мов би їм шкода «метать бісер». І все кудись спішаться, все їм ніколи...

Я усміхнулась:

— Ну, то я не така, бо я нікуди не спішусь і часу маю більше, ніж треба.

— Ах, я не об тім... Вона одкинулась на подушку, закрила очі і замовкла, потім через хвилину знов почала:—Знаєте, одна моя кузина ходить на фельдшерські курси...

Мені здалось, що се вона почала впадати в непам'ять, але вона була притомна.

— Ся кузина вмовляла і мене вступити на курси, каже, що се інтєресно: наука, товариство, кружки... Папа і мама дозволили б, тепер навіть мода, наприклад, колективні курси (фельдшерські, то ні...). Ну, я пробувала, достала програми, але се так нудно, я нічого не розумію, я не звикла учитись. Я ще дурнішою здалася собі, як глянула на ті програми... Ні, з мене нічого не буде... От, мені мама каже: «займісь музикою». Ну, що з того? У мене сестра консерваторка, мучилась, мучилась, виламувала пальці і всім життям труїла своїми вправами, а тепер навіть не грає,—вийшла заміж... Чому ви чаю не п'єте? Няня, дайте варення!

Після чаю вона знов вернулась до своєї теми.

— Кажуть, я егоїстка... Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно. Тільки я часом не знаю, що власне мені приємно... Я хотіла б знати, чи то всім буває так нудно і противно, як мені?.. Ви певне думаєте, що се я химерую через те, що... ви знаєте, про що я натякаю... тільки я і без того часом так думаю... А що до того, мені тільки досадно на себе: я поводитись, як дурна дівчинка, і він може подумати, ніби я справді за ним гину, а мені наплевать.

Се був перший різкий вираз у неї за весь вечір.

— Алло Михайловно,—перебила я її,— я думаю,

що вам шкодить так багато говорити, може-б ми краще почитали що-небудь?

— Ну, добре, — згодилась вона, — он там на столику новий роман Гур, я недавно купила, ще й не читала.

Я взяла ту книжку: «L'Amour moderne»¹ здається. Книжка була маленького формату, видання гарненьке, з тонкими малюнками, на обложці в червоному тоні якісь фігури ледве прикриті серпанками, у викручених позах, з дикими виразами, так немов вони кудись женуться несамовито, чи корчаться в танцю св. Віта.

Я почала читати книжку вголос. Французькі каламбури, коротенькі розмови, ексцентричні афоризми, описи, повні тонкої розпусти думки і фантазії, чеплялись одно до одного, мов кільця на ланцюжку з барвистого паперу. При одній надто «ризикованій» сцені я глянула на Аллу Михайловну, — вона вже не лежала, як перше, з закритими очима, вона спиралась на лікоть, підвівши голову, і дивилась на мене палко, розширеними очима, затримувала дух, ловлячи кожне слово романа з жадібною цікавістю.

— Ну, чого ж ви спинились? — прикро обізвалась вона, коли я зробила павзу.

— Я думаю, на сьогодні годі, — сказала я, закривши книжку.

— Е, ні, читайте, читайте, се так інтересно! Як вам не сором — на самому цікавому місці взяли і покинули!

— Мені здається, се вам дратить нерви, а ви ще слабі. Нема у вас іншої книжки?

— Єсть там, на полиці, тільки то все старі, читані.

— Я розглянула книжки, все більше французькі: Demi vieilles, Contes jaunes, Pour lire au bain...²

---

¹ Гіп — «Новітнє кохання». Р.

² «Напівдівки», «Небилиці», «Для читання в лазні». Р.

Були і російські: Разкази Лейкіна, романи Ясинського...¹

— Се у вас з дому сі книжки?—спитала я.

— Ні, се тут, у Ялті...

Я завважила на де-яких книжках помітку: *Апатоле В...*

— Так не будете далі читати Гур?—допитувалась Алла Михайловна.

— Ні, не буду. Може ви позволите принести вам завтра яку іншу книжку.

— Іншу... яку-ж?

— Не знаю ще, яку-небудь спокійнішу.

Я не люблю «добродетельних» книжок *pour les enfants sages!*²

— Ми виберемо що-небудь без «добродетелі порока».

— Ну да, больничну літературу, для сухотників. Що-ж, мені се як-раз до речі...

Вона починала капризувати.

— Як хочете!—сказала я.—Будем читати Гур'а, тільки вже не сьогодні. Вже пізно, вам спати пора, та й мені буде страшно йти додому! Добраніч!

Я одяглась, попрощалась і подалась до дверей. Алла Михайловна звернула мене:

— Ходіть сюди. Ви сердитесь?

— Запевняю вас, що ні.

— *Quelle sachetiere!*³ Ну, добраніч... Принесіть завтра книжку, будем читати.—Вона усміхнулась і слабо стиснула мою руку.

Коли я прийшла другого дня, Алла Михайловна лежала ще, але не в ліжку, а на кушетці, одягнена в довгий сіро-блакитний пенюар. Обличчя у неї було свіжіше і погляд спокійніший.

---

¹ Н. Лейкін—російський письменник кінця XIX ст., автор численних гумористичних творів на теми з купецького побуту. І. Ясинський—рос. письм. кінця XIX ст., автор «легких» романів та повістей. Р.

² Для чемних діток.

³ Що за скритниця.

- А що, принесли книжку?—зустріла вона мене.
— Принесла.
— Яку?
— Тургенева.
— А, Тургенева...—протягла вона апатично.
— Простіть, справді, я повинна була б думати, що може ви його недавно перечитували.
— Перечитувала? Ні, я його не читала. У нас «класіков» проходили тільки до Пушкіна. Правда, в хрестоматії було там щось, «Бежін луг» здається, і ще не пам'ятаю що... так, дитяче... А се, що ви принесли, інтересне?
— Не знаю, як вам здається.
— Ну, читайте, побачимо.
Я розгорнула книжку і прочитала епіграф:

«Счастливіе годи, весьолие дні,
Как вешнія води умчались оні...»

Алла Михайловна поправила подушку і лягла вигідніше.

Прочитавши перших дві-три сторінки, я спинилась, щоб одвести голос, і почула голосне, мірне дихання Алли Михайловни,—вона спала, підклавши руку під щоку; з-під подушки виглядала клинчиком червоно-жовта обложка «Amour moderne»...

Алла Михайловна швидко поправлялась, тільки ще не виходила на місто. Вона частенько прислала мені записки, просячи одвідати її. В записках завжди були скарги на несвітську нудоту, і справді видко було, що панночка нудилась: у рухах її пробивалась апатія, в голосі нервовість. Розмова її часто переривалась позіханням. Часто ми присиджували цілі години мовчки над яким-небудь шиттям. Навіть в убранні Алли Михайловни з'явилась недбалість, вона все більше ходила в пенюарі і покинула завивати волосся.

Тим-то я трохи здивувалась, коли застала її одного разу перед дзеркалом, чепурну, завиту. Вона

припудрювалась, повертаючи голову то в сей, то в той бік, як горобчик.

Побачивши мене, вона схопилась і жваво покликнула:

— Ах, мілая! От добре, що ви прийшли, я вам покажу свої обновки! Се мені мама прислала сьогодні. Дивіться! Та де ж се вони? Настасія Ілінішна! Десь чорт ухопив мої обновки!

— Ну, ну, вже знов споминаєте погань, прости Господи!—воркотіла бабуся, але видно, що вона тішилась поворотом доброго настрою у своєї панночки.

Настасія Ілінішна дістала з комоди старанно зложені речі: блюзки, стрічки, кружево і т. и. Алла Михайловна тішилась тим усім, як дитина.

— Ах, просто Москвою запахло! Се все з Кузнецького Моста!.. І якби ви бачили того, хто привіз се все!

— А хто-ж привіз?

— Маліновий черт'юнок!—панночка залилась сміхом.—От не сподівалась я його тут бачити і, правду кажучи, було зовсім забула про нього. Я його знала юнкером, такий він був незграбний, смішний, на устрицю схожий. А тепер—дивлюсь: гвардець, форма с іголки, *fichu turlutu-tu!* Куди, куди! Мені тільки досадно, що він мене застав такою шлиндою:¹ в капоті, нечесану. Ну, нічого, він ще заїде за мною, щоб іти на лотерею, тут ми йому не ту музику покажем!—Вона моргнула і знов засміялась.

Я завважила її, що давно вже не бачила її такою веселою.

— А що мені? Не жалобу ж мені надівати. *Plaisir passé, joujou cassé.*² Будем клин клином вибивати.

Ех, жгі, говори, говори!

---

¹ Нетіпанкою.

² Минула втіха, зламана забавка.

— Ух!.. Скажіть, ви були коли-небудь закохані?.. Ха-ха-ха! Як ви зараз їжаком настобурчуєтесь! Ха-ха-ха, як се забавно!.. Ну, то скажіть принаймні, які вам більше подобаються, брюнети, чи блондини! Мені блондини—тепер!.. Слухайте, чого ви на мене так дивитесь?

Я не знала, що їй сказати і мовчала. Алла Михайловна насупилась.

— Я бачу, що вас шокірують мої манери. Що-ж, я не англічанка і—не риба. Тільки вже й я не знаю, чи то дуже ввічливо показувати людині, що вважаєш її «блаженненькою». ¹

— Алло Михайловно,—запротестувала я, але вона перебила мене.

— Ах, нема чого, краще «на чистоту». Я не така дурна, теж розумію. І, правду кажучи, мене починає дразнити *votre petit air de soeur grise* . ²

— Алло Михайловно!—почала я і мене саму вразив різкий тон голосу мого.—Я властиво не розумію, чого вам треба від мене?

— А того, що я ненавижу скритності і контрадансів. Я була з вами така щира.

— На те була ваша воля...

— Себ-то, ви хочете сказати, що мене ніхто за язык не тяг... Але я була така одинока...

— Себ-то, «на безлюдді»?.. Ну, значить, ми поквитались компліментами.

Я чула, що трачу владу над своїм голосом і тоном.

— Не в компліментах діло... Я тільки хочу, аби ви знали, що я помічаю, як ви корчите з себе *miss Forster* .

— Що таке?

— Так, здається, звалась та англічанка, що поїхала до якутів? «Утешительниця прокажених»! Вона ще в Москві збирала гроші на церкву для їх. На-

---

¹ Ідіоткою, дурнуватого (народний московський вираз).

² Ваша міна сестри милосердя.

певне і вона їм духовно-моральні книжки читала...
Все ж таки нехай вони послухають...

— Коли не заснуть!—перебила я.

— Іменно, коли не заснуть!—підхопила Алла Михайловна.—Що ж робити, «куда нам, дуракам, чай п'ять!» Море, поезія, природа, ідеї...

— Ми з вами, скільки пам'ятаю, ні про які ідеї не говорили.

— О, звичайно! «Не мечіть бісеру перед свин'ямі!»!

— Або як у нас кажуть: «шкода мову псувати!»—зірвалось у мене.

— Що ви?

Я не повторила і спустила очі додолу, бо чула, що у мене був «темний погляд», повний непримиримого, фатального антагонізму...

В сю хвилину в сусідній хаті почувся чийсь голос і бренькіт шпор.

— До вас гості,—сказала я,—прощайте.

— Прощайте!—відказала Алла Михайловна і повернулась до дзеркала.

Я вийшла. Проходячи сусідню хату, я побачила молодого офіцера в гвардійській формі; він стояв коло вікна, заложивши руки на спину, мені видко було тільки його потилицю з проділем. Він оглянувся на мене, але зараз же повернувся знов до вікна.

Прудкою ходою пройшла я через сад і подалась вулицею навмання, сама не знаючи, куди я йду. Мені було досадно і на себе, і на Аллу Михайловну; ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання. Те, що межі нами зайшло, не було непорозуміння, я се почувала; мені тільки хотілось, щоб воно скоріше стало пережитим і забутим фактом.

Блукаючи вулицями, я дійшла до міського саду. Там, коло брами висіли анонси про лотерею, що мала відбутися того ж дня тут у саду. Публіка вже сходилась і музиканти сиділи на своїх місцях в оркестровій

будці. Я й собі замішалась у щільну юрбу,— хотілося розбити чим-небудь свої враження.

В саду було тісно. Ятки, побудовані навмисне для лотереї і добродійного базару, звужували і без того не дуже широкі алеї; люди ходили парами і гуртами, штовхаючи мимохідь одні одних. Юрба розбила ногами грубий морський пісок, так що жовтувата курява здіймалась у повітрі і колихалась над головами в яскравих капелюшках, в ясних шапках та брилях і в чорних циліндрах. В алеях було душно, хоч властиве спека вже спала, бо сонце схилялось за гори. Запах від квіток, пахощі від туалетів і хусточок, газ від лихтарень, що сьогодні для параду були зарані запалені, пах кипарисової живиці і курява,—все те мішалось і робило повітря важким, немов напоєним хлороформом. І люди були немов наркотизовані,— вони ходили від ятки до ятки, брали білети, вибирали премії, обкидали один одного папіровою січкою, тими ялтинськими «конфетті», але все якось мляво, неживо. Інші сиділи на лавках, розглядали публіку, де-які дами були в діамантах, декольтовані, мов на баль, з неймовірними куафюрами і капелюхами, вони робили жести, усміхались, але чогось здавалось, що то не живі люди, але воскові штучні фігури. Над усім панував якийсь примус, немов сон, так і здавалось, що от-от сі люди позіхнуть, протруть очі, здивовано глянуть один на одного і розійдуться. Але ні, музика вдарила, юрба стрепенулась, та не розійшлась, а тільки заходила швидче, папірова січка замигтіла барвистою метелицею, гамір людських голосів змагався з музикою. Стало ще тісніше, якось паморочно... Я сіла на перше місце, яке трапилось. Коло мене сиділи якісь дами, одна в жовтогарячому убранні і волосся у неї було подібної барви. Поруч із нею був пан,—то був Анатоль. Дама голосно з ним розмовляла по-французьки грубим контральто, з вульгарним, але чисто французьким акцентом, називаючи свого кавалера *monsieur Toto*. Вона заставляла його

купувати лотерейні білети, квітки, скойки і т. н. у кожної панночки, що проходила з кошиком, або з колесом повз нашу лавку. Monsieur Toto купував білети і квітки, і скойки, але мав при тому досить маркітну міну... Від брами до павільйону з музикою прибували все нові гурти людей. В одному гурті блиснули ясні гудзики та еполети і залунав дзвінкий сміх. Я відразу пізнала сміх Алли Михайловни. Вона йшла під руку з гвардійцем, убрана в блакитну прозірчасту сукню, на голові мала білий капелюшок, легкий мов пушинка. Очі в обох грали, усміхи цвіли. Офіцер ніс у другій руці її білу пелеринку і злегка помахував нею, він теж усміхався і заглядав їй в очі; вона часом спинялась, віддалялась трохи від свого кавалера, з веселим сміхом відхиляла голову, її струнка постать колихалась, потім вона з грацією котинятки знов наближалась до нього. Видно було, що вони вже добре познайомились і порозумілись.

Проходячи коло Анатоля, вона підвела голову і глянула на нього, згорда прижмурившись. Анатоль поспішно зняв шапку.

Гвардієць нахилився до Алли Михайловни, як видно, щось питаючи.

— Ні, я не знаю сього пана, він певне помилився,—відказала вона голосно, хитнувши головою, так, що блакитні високі квітки заколихались на капелюшику.

Пара проминула, за нею ішли другі пари, з подібними жестами, з подібним сміхом... Часто сміх той перебивався кашлем, а очі світилися; і обличчя падали—може від веселощів, може від задухи, а може від сухот? Се ж була курортна публіка. Вона прибула сюди, щоб визволитись від своїх недугів. Чи визволиться ж? І що визволить її?

Я протовпилась крізь ту щільну юрбу і вийшла на набережну, потім на сквер. І там було людно, але вже не так тісно, як у саду. Свіжий вітрець подихав і колихав біла причалу човни з вітрилами. По затоці

снували байдаки, оддалік білили фелюки,¹ мов зграя лебедів, тихо пливучи вгору до горизонту, немов розтаючи. І мені забажалося поплисти за ними услід.

Я найняла собі човна з вітрилом.

— Куди-ж правити?—спитав гребець.

— Просто так,—і я показала рукою на горизонт.

Вітрило надулось, хвиля загомоніла, і човен помчав прудко, мов чайка морська; перелетів затоку, поминув мол і загойдався широкими розмахами. Се ми виїхали «на чисте», як кажуть моряки. Править не треба було: вітер і хвиля гнали сами. Човен то здіймався високо, то спускався низько, м'ягко і лагідно перебираючись з хвилі на хвилю. Я дивилася на берег, на місто: за кожним рухом човна воно немов коливалось, так мов посиляло прощання. І сонде прощалося: від берега бігли до нас червоні тремтячі стрічки, вони миготіли мов язички пожежі на темних, зелених хвилях. Вкупі з ними тремтіла і тїнь від узгір'я, вона немов доганяла нас...

Я довго zostавалась на морі. Вже й смеркання згасло і темна ніч розкинула своє шатро над морем.

— Темна ніч, море буде горіти,²—сказав матрос.

І справді, за стерном затремтіла блакитна фосфорична смуга, весла кресали огонь. Я набрала рукою води, підкинула вгору і блиснув фантастичний фонтан холодного вогню. Дельфіни плескались, збивали на чорній воді гейзери світла. Летючі зорі падали в море. Берега було не видно в темряві, тільки далеко-далеко горіла громадка вогнів, мов стожар. Глибоке небо немов промовляло до моря огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему.
Київ, 19. XI, 1900.

---

¹ Турецькі кораблі.

² Горінням моря матроси в Криму звать відомий феномен фосфоресценції моря.

ПРИМАРА.

Я бачу їх, як вони йдуть здалека, з правіку, йдуть без упину і без кінця, довгою зграєю. Початок тої зграї згубився в далині, кінця не видно у темі, аж непевність бере, чи є той кінець і початок, чи се не коло величезне, безвихідне кружить перед очима моїми, кружить, кружить, і нема йому упину. Сила їх пройшла передо мною в убраннях незнаних віків і народів, потім прохвилювали гриви над шоломами, промаяли дивовижні крила над шишаками, зашаріли, як маковий цвіт, верхи на кудлатих шапках, промайнули іскри на шпичастих мідяних касках, мов срібні трави на багні-трясовиці пролетіли білі китиці на ківерах, а тепер уже сунуть блискуваті круглі шапки, мов скалки з олії на тихій воді, пливають, пливають так довго... Сих найбільше. За ними далеко у темряві мріють знов одежі невідомих віків і народів інших, не тих, що пройшли вже, але в темряві здається, що то ті самі йдуть з далини в далину, з темряви в темряву, і що то зачароване коло кружить, кружить без упину, аж одур бере дивлячись.

Вони всі йдуть однаковим кроком, і з першого погляду здається, що то змії-полоз правічний, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в'ється навколо землі, помалу стискає її, хоча чи задушити. Але зблизька видно, що то йдуть усе люди, і хоч вони йдуть безкраїм гуртом і всі немов однаковим пилом припали, однаковим маревом повились, однаковим кольором поїнялись, мов безліч фігур на одній картині, але кожен з тих людей один і нема другого такого в

цілім світі, нема, не було і не буде з правіку й до віку. І кожен з них іде, щоб уже не вертатись. І кожен з них має цілий світ в очах, і ніхто інший не має такого світу, і світ той гине навіки, як тільки погаснуть ті очі, і вже ніхто не відбудує його таким, як він був, хоч-би настали міріади нових світів.

Куди вони йдуть, ті люди з світами в очах? Ідуть туди, де зливається темрява з далиною, звідки ні один живий голос не доходить, де жах одвічний стоїть на сторожі, щоб не пускати людей вступати самохіть у ту браму без сліпих поводитарів—старості, хвороби—бо сі проводитарі хочуть мати собі плату від усього живущого, але не кожний дає їм ту плату. Сі люди, що змієм-полозом обвивають землю, йдуть без поводитарів, але вони мають погоничів. Скільки сих людей, стільки й погоничів, а геть-геть за ними, зовсім невидимо, женеться жах, той самий жах, що боронить заляту браму. Він, боронячи, пхає їх туди, він, як божевільний, кричить їм безглузді слова: верніться вперед! А вони, як божевільні, безглуздо слухають його і йдуть вперед.

У кожного з тих людей в різних шапках і одягах є щось гостре в руках, щось блискуче, холодне чи палке, страшне й бездушне і в холоді своєму і в палу. І кожний може дати смерть кожному, хто йде перед ним. Може хто хотів би спинитись перед брамою, де стоїть на сторожі одвічний жах і лякає холодними й гострими зубами, і грозить кривавими устами, і палить вогнем нечистого дихання,—але нема впину нікому. Стати не можна. Треба йти, йти, йти. Бо скільки людей, стільки погоничів. Кожний чує за плечима зброю товариша свого, і в'язи його тремтять, бо він знає, що жало зброї от-от має вжалити його в ший, як тільки він спиниться, і зараз очі його погаснуть і світ його згине навіки вкупі з ними. І він боїться оглянутись на товариша свого, бо знає, що той промовить безглуздо очима своїми божевільні

слова: вернися вперед! А хто не вернеться вперед і буде дивитись назад, того зброя товариша його ужалить просто в очі і зруйнує навіки їх світ. Хто ки-неться вбік, геть у широке вільне поле, то все ж в очах йому потемніє і зміниться в них світ і вже ніколи не буде таким, як перше був, і широке вільне поле буде завжди чужиною для втікача, а рідна мова стане для нього прокльоном товариша, що не в свою чергу вступив до брами жаху.

Хто пристає до зграї самохитів, уже собі не пан. Хвалою стрічають його задні товариші, бо він відда-лив хвилину черги їхньої, і він марить, що він про-водир їхній, але він не може повести їх назад, якби раптом схотів, бо вже зброя товариша його загрожує потилиці його і він страшний тільки тим, що йдуть поперед його. Він уже погонич.

Ідуть узброєні люди і кожний клене того, хто вправ поперед нього, і по трупу його йде в його чергу. І хоч-би скільки їх падало позаду, передні знають, що неминуча зброя товариша завжди близько і зав-жди готова вп'ястися в його шию. Хто знає коли прийде остатній і які слова будуть в очах його.

Я бачу, як лізе сей змії-полоз, але я не бачу го-лови його. Хто був той один, що був головою по-твори? Чи він був коли самотній серед поля? Чи він вкликнув товаришів і повів за собою ту зграю? Чи вони йшли самохитів до брами жаху і кожний з них був проводарем товариша свого, того, що йшов позаду? Коли ж настала та хвилина, що з проводарів пого-ничі зробились? Чом вони не вернулись од брами на-зад, поки були ще проводарями? Чи може той пер-ший один чув уже за собою зброю товариша свого і не смів поглянути в очі йому? Чи може осей змії-полоз був споконвіку безголовий і сліпий, і страшний у своїй сліпоті безнадійній, як хаос? Хто, хто може спинити його? Хто визволить видючих людей з тіла сліпої потвори?..

30. IV, 1905 р.

ПРИЯЗНЬ.

(Оповідання з життя Волинського Полісся).

I.

На призьбі під хатою в Мартохи Білашихи сидить мале дівча, з'юрдившись; бліде, жовте личко аж підпухло, а сиві очі якось побіліли; трясеться нещасне і від пропасниці й від плачу, бо мати саме набила, а тепер стоїть коло одвірка з прутом у руці, та ще й приказує.

— І била, і ще битиму! от не сиди-но мені тільки в хаті, от побіжи-но мені ще раз до ліса з панною, то я об тебе віника обламаю! Казама я тобі, не лазь по сонці! Так одже буде лазити, поки знов її трясця вхопить!

— Та хіба воно од сонця?—озвалась крізь сльози мала Дарка.

— А то-ж од чого, дурне верисько?

— Панна казали—з болота та з комарів.

— З комарів? Чи ти скрутилась, чи що із твоєю панною? Чи то мало кого комарі кусають...

— Таж і по сонці всі ходять!—не вдержалась таки Дарка, хоч знала, що мати не терпить «язи-катих».

— От не мовчи-но мені, от тільки не мовчи, я-а-а-а тобі!—скрикнула Мартоха й замахнула різкою, а Дарка збрала остатню силу та й чкурнула від матери по-за городдям на пастовень, що коло панського садка, прищулилась у вільхах, сидить і хлипає та

чекає, чи не надійде її подруга й однолітка панна Юзя.

Часом Дарка так і до смерку ждала, а Юзя не приходила, не могла вирватися з дому, але здебільшого, хутко чи не хутко, приходила таки товаришка вірна, і тоді вони сідали поруч у кушах, обидві тоненькі й пожовклі від пропасниці і гірко скаржились одна одній на свою хатню неволю та справувались межи собою, хоч більше Дарка панні докоряла. Так і тепер Дарка почала «вчитувати» панні ледве тая прийшла.

— Чом ви-те¹ панно, не вийшли зараз по вбіді? Я вже тут чекаю, чекаю, аж мені нудно, а додому йти боюся, мати знов наб'ють, як ви-те не вбороните.

— Та коли ніяк не можна було,—виправдовувалась Юзя,— по обіді зараз дідуньо казав йому газету читати, потому я бабуні нитки мотала, а там мусіла татові рахунки свої зробити та з мамою французьку книжку читати.

— Ова! А ви-те чом не втекли?

— Та як же я втечу?

— А так, як от я: втечу і вже!

— Е, тобі що іншого, тобі не кажуть учитись, ти собі можеш гуляти,— задумливо промовила Юзя, немов сама до себе, дивлячись у далечінь.

— Еге! нагуляюся—з Пріською на руках!—палко і немов ображено відмовила Дарка.

— І як ти тую Пріську носиш? вона така важка!—так само задумливо говорила панна, тільки звернувши погляд на Дарку,—ти б сказала матері, що ти не можеш, що ти слаба, вона б тобі дозволила не носити Пріськи.

— Мати того не питають. Вони кажуть: «Як з панною по лісах ганяти, то не слаба, а як дитини глядіти, то тебе нема!»

— І чого ти повинна тую Пріську глядіти?

---

¹ На Волинському Поліссі, коли говоряться до кого з пошаною, то до слова «ви» додається частку «тє», на неї падає наголос і вимовляється «ви-тє».

— А ви чого дідунові газету читаєте?

— Бо... бо дідуньо на очі слабий, він сам не може.

— А бабуні нащо мотали нитки? Бабуня ж не слабі.

— Бабуня гнівалась би.

— Ото мені біда! Нехай би собі гнівались, — я б на те вважала? Я б і від рахунків утікла і тую книжку хранцузьку геть закинула, якби так на мене.

— А чому ж ти кужеля не кидаєш? Чому від гусей не втікаєш, як заставлять пасти?

— Ну, бо наб'ють, як покину, а вас же зроду не б'ють, чи ж неправда?..

— Та... правда... з тихим зідханням промовила панночка, і її сині, як і Дарчині, очі зайшли смутком; вона похилилась, як вербичка. Дарці стало шкода лагідної, тихенької панночки, вона раптом зважливо підвелася і мовила веселим голосом.

— Панно, ходімо до Ривки на гойдалку, там вже досі наші дівчата зібралися!

Але панночка хилилася ще нижче.

— Ні, Дарко, я не можу більше ходити до Ривки.

— А то чому?

— Якби ти знала, що мені вчора було за те, що з тобою ходила гойдатися до Ривки...

Дарка вжахнулась:

— Ей, чи ж били?

— Ні, не били, — панночка блідо всміхнулась, — а нехай-би вже ліпше били... Бронек увечері при гостях дратував мене, що я з жидівками кіз дою, а з хлопками свині пасу. Він, подлий, сам нас підглядав, сам все таткові розказав, а тепер ще й сміється. А я зовсім кіз не доїла, неправда його, тільки гойдалася! — Юзя починала хлипати.

— А він доправди бачив, як ви-те з нами позавчора свині пасли? — цікавилась Дарка.

— Я не знаю, може й бачив. Що ж я вже зроблю?.. Тепер мамця плаче... і бабуня гнівається... і

татко каже, що мамця через мене захорусь... я не можу... я не знаю...

Де-далі за сльїзми нічого не можна було розібрати з Юзиної мови.

— Панно Юзю! — почувся з садка тонкий голос панської покоївки, — панно Юзю! До гарбати! Мамуня гніваються! Панно Юзю!

А тут і Дарчина мати голос подавала з свого дворища: — Дарко! Дарко! А не прийдеш ти до хати? Холеро! Дарко! Дарко!

Мала Пріська долучала і свій голос до материного.

— Ой, побіжу вже, а то гірше битимуть! Йдїть, панно, й ви-те додому, — он кличуть, — не біжіть за мною, ще й на вас насварять.

Але Юзя таки бігла за Даркою.

— Ні, я з тобою, я з тобою! Не дам бити, я не хочу! Я скажу вдома, що не чула... що вчилась... коло кріликів була... я не дам тебе бити!

Задихані, бліді, а не червоні, від швидкого руху, прибїгли обидві дівчинки на подвір'я до Дарчиної матері.

Мартоха стояла на воротах з прутом у руках і саме в той час, як Дарка хотїла прошмигнути повз неї до хати, вона вхопила дівча за руку і замахнулась прутом, але Юзя повисла на її правиці і Мартоха мусїла спинитись, щоб не затяти ненароком панської дитини.

— Пустїть, панно, оступїться, не боронїте її, ви-те не знаєте, що то за холерна дівчина!

— Не пушту! Ви не смїєте її бити, — здавленим голосом перечилась Юзя, і її блїде личко вкривалось нервовими рожевими плямами.

— Не смїю? А то чому? — гукнула Мартоха, — отакої не бий, то до чого вона розпаскудиться!

І Мартоха пробувала ворухнути рукою з прутом, все таки вважаючи, щоб не штовхнути Юзі, тим часом як Дарка пручалась, надїючись втїкти поки там розмова скінчиться!

Юзя здавила скільки сили Мартоху за руку.

— Неправда, не розпаскудитесь! Дарка й так все робить для вас... А чого вона повинна все робити? От не схоче і не буде! — закінчила Юзя розпачливо дзвінким голосом.

Мартоха споважніла й насупилась.

— Ви-те, панно, не вчіте мені Дарки такого. То, може, так у вас, у панів, такий звичай, щоб дитина матері не слухала, а в нас того нема. Чи то я на те над нею ночей не досипляла, собі од рота хліб одривала, щоб мені якесь дармоїдисько в хаті росло? Я на те маєтків не маю. Та я ліпше її заб'ю, а дармоїди мені непотрібні.

Тут Мартоха вирвала свою руку від Юзі і так потягла Дарку прутом, що та аж звилася з болю.

Дарчин крик покrywся голосом Юзі, що впала додолу, трясучись й кидаючись, як непритомна, та лементуючи.

Від панського двора надбігла покоївка. Пані, Юзина мати, почула з рундука Юзин крик і послала дівчину, щоб зараз завела панночку додому, але Юзю прийшлося скоріш нести ніж вести. Дома дівчинку зараз роздягли і поклали в ліжку, бо в неї почався напад пропасниці.

Юзя лежала укрита двома ковдрами і хутром, вся посиніла від холоду, що проймав її і тряс до болю, до млості. Проте вона все слідкувала очима, як татко ходив з кутка в куток по кімнаті та все вичитував її за неслухняність. Чутно було по голосу і видно по очах, що він щиро жалував свою хвору дитину, а все таки й щось прикре, дразливе прокидалося в його словах: «От завжди так, — не слухаєшся, бігаєш, куди непотрібно, поки захорувеш, а потім возися з тобою!» Теє «возися з тобою» боляче різало Юзі серце, і вона думала: «Та я ж і не прошу, щоб зо мною возились... я б ліпше пішла до Дарки на сіно, там-би й перележала без ваших ковдр та без хіни... хоч би не гриз ніхто!..» Тільки вона не сміла того вимовити, бо

вже й так мама зросила геть чисто одну хусточку слізьми, сидючи мовчки над Юзею; вже й так бабуня казала принести ароматичного одту та олівців від мігрени, а дідуньо з великим притиском розпочав знов мову про те, що вже крайня пора взяти до Юзі гувернантку, а то дитина де далі зовсім «зхлопіє». Мама давніше було завжди брала Юзю під свою оборону, доводячи, що вона не може допустити чужу людину, гувернантку, справляти материнські обов'язки коло Юзі. Але на сей раз мама тільки плакала, та вже не перечилась.

Юзю з холоду кинуло в пал. Таткова постать порушувалась, немов у тумані, голос долітав уривками, і Юзя вже часто не могла розібрати чи то Мартоха кричить десь на дворі: «мені дармоїди непотрібні!», чи то знов татко вимовляє: «захоруюєш, а потім возися з тобою». Де-далі сі різні слова злилися до купи: «возися з дармоїдом!» — і Юзі було так гірко, немов вона була винна проти когось, чи, навпаки, хтось проти неї завинив. Її гаряча, хвора голівка не могла того збагнути, а примара-пропасниця несла її геть з покоїв, з двора до Дарки на сіво...

II.

З того всього вийшло, що до Юзі, не вважаючи на її сльози, просьби та обіцянки бути «гречною», згодом взяли таки гувернантку, але за те бабуня сама пішла до Мартохи Білашихи і рішуче «поговорила» з нею, щоб вона «не робила авантур», себ-то не била Дарки, принаймні не доводила б до галасу і прилюдного бешкету.

Мартоха зрозуміла ту «розмову» за наказ,— як же інакше розуміти панські «розмови»? До того ж Мартоха була найближча панська сусідка, а її родина найубожча в селі, то їй таки конче випадало не в одному «послухати» панів, щоб не втратити сусідської ласки. Якби не поденна робота в дворі та на пан-

ських ланах, то хто-зна, як би Мартоха прожила з дрібними дітьми за своїм «п'яницею-недбалицею», що запродував лихв'ярам збіжжя ще в накоренку і перевів увесь Мартошин посаг пусто-дурно, на жидівську користь. Правда, Мартошине жито не раз висипалось нежате, Мартошині коноплі марнувались нетіпані через панську роботу, бо вже Мартоха мусіла йти чи в пору, чи не в пору, коли тільки кликали. Та й за тую «совину» (так Мартоха звала хіну), що стара пані давала для Дарки, і за стареньке шмаття з паненят для малих дітей, і за маслянку та сироватку від панських корів, за все випадало не раз «послухати» панів, коли не роботою, то чим іншим. Адже й після сеї «розмови» пані дала таки теї «совини» для Дарки, а «порошків від живота» для Пріськи, ще й наказала прийти до двора взяти де-що старого з панича Бронка для Мартошиного Йвана, а при тій нагоді й «послухати» трохи: пограсувати стежки в саду, бо челядь вся в роботі, а на вечір мають приїхати гості, то стежки мусять бути чисті.

— Та добре, прошу пані, я вдух, от таки зараз і прийду,— сказала Мартоха, поцілувала пані в руку за лікарство і відпровадила її за ворота, ще й надвела трохи вулицею, для пошани.

У Мартохи двоїлось почуття: і дражило її панське втручання в її родину, і підлещала панська ласка до її дитини; вона не раз перед багатими сусідками немов ненароком споминала, як то панна аж захорувала за її Даркою:— «Вже ж вона й любить мою Дарку, Господи, як рідна сестра! Вже нема їй другої такої на всім селі!» Багатирки надимали презирливо губи, а Мартоха думала: «заздростять!»

Провівши пані, Мартоха вернулась до хати й кликнула Дарку.

— Йди й ти недоторкана!

— Куди?—обізвалась Дарка, що сиділа з Пріською на полу, ще жовта після нападу пропасниці, але вже не гаряча й прочумана.

— До двора,—відповіла мати,—я буду стежки гра-
сувати, а ти замітати.

— А Пріська?

— Як-то ти за Пріську журишся, чи ба! як до
роботи, то й за Пріську згадала!.. Пріську батько по-
глядить. Занеси-но її до батька, онде до стодоли.

— А батько схотять глядіти?—питала неймовірна
Дарка.

— Кажу неси, то й неси! Мені твоєї гуторки
непотрібно!—гукнула Мартоха, так, що Дарка поспі-
шилася з Пріською за двері.

Перейшовши через ясний двір і вступивши на тік
у темну клуню, Дарка одразу не могла розгледіти, де
сидів батько, і кликнула:

— Тату, тату, а де ви-те?

— А чого тобі?—озвався здушливий голос з кутка.

Се там на соломі лежав Дарчин батько, Семен
Білаш. Він часто так лежав не тільки в свято, як то
всі добрі люди роблять,—але і в будень. Найчастіше
він лежав так з похмілля, порозгонивши дітей в хаті
та набившись жінки, що ніколи йому «не мовчала»,
ні тверезому, ні п'яному. Та тверезий ще він їй мов-
чав. Тверезий він мовчки згоджувався, що вона всіх
«іздержує», що тільки за нею й дихає вся родина,
та й він сам,—мовляла жінка,—«ядуха проклята»,
«п'яниця невсипущий». Він тямив добре, що жінка
правду каже. Він і п'яний се тямив, але тоді та правда
лютила його. Може, якби він був такий багатир та
ще й сам дужий-здоровий і до всякої роботи здатний,
як от хоч би сусід Яким Гречук, а жінка недолуга і
вбогого роду, як Гречучиха, то він би не був такий
лихий п'яним. Він би може сміявся, пританцьовував
п'яний, лицявся б до жінки, окручував би її навколо
себе, мов у танці, називав би її «робітничкою» своєю,
«хадзячкою», і хто-зна як ще, поки б і вона подоб-
ріла, та й собі засміялась би, що старий «чудака з
себе робить». Адже так завжди буває у Гречуків,
коли Якимові Гречукові трапляється прийти додому

«спід охотою» (правда, Якимові воно не так часто трапляється, як Семенові,—так багатир же такої біди немає, щоб мусів заливати). Уляна Гречучиха сама знає, яка там з неї «хадзячка» та «робітничка»,—за Якимом же тільки й на світі держиться,—вона Бога хвалить, що її чоловік жалує, то ще добрий чоловік. Але й Семен такої жінки не заціпав би. «От, бігма, не заціпав би»,—думав він собі не раз,—«хоч нехай-би й різно називала, так як і моя. Коли ж бо моя сама як мур, а на мене каже: ядуха! Чорт їй винен, що така багатирка з білої хати та за мене в курну хату пішла. Що вона має мені дотинати? я їй покажу!..» І ядушливий Семен «показував» жінці сп'яна всю, скільки мав, свою силу, так що вона при всьому своєму здоров'ї не зміла оборонитись від нього. Але після бійки Семен лежав на соломі, і всі кості йому боліли, і в грудях рипало, і задро і неначе сором було йому дивитись, як Мартоха, ще проворніша зо злости ніж звичайно, звивалася коло господарства, даючи лад і в хаті, і на дворі, та гукаючи на діти згрізна, по-господарськи. Так ніби-то не її було бито, а його, бо він лежав «як збитий», «ні до чого», а вона «от таки як мур», мовляв Семен.

Але сього разу Семен лежав не з похмілля і не після бійки. Він вже третій день був тверезий і третій день лежав. Відколи описали бидло за податки, відколи Мартоха визволила те бидло, виблагавши в пана грошей на відробіток, а сама того ж таки дня побігла до волости на скаргу проти чоловіка,—так Семен і зов'яв. Мовчки вислухав він рішенець у волості, що вже тепер не він, а жінка має перёд вести в господарстві, «бо вона податки платить, то її й право в хазяйстві буде». З яких законів волосні судді висудили той рішенець, того ні Семен, ні Мартоха, ні сами судді не знали, але про писані закони якось ніхто не думав при тому. «Согласен?»—спитали в Семена. «Та... що-ж...»,—мовив він, похнюпившись, і знов замовк. Дорогою з волости додому жінка ще

пояснила йому той рішенець просторо: «Тепера вже не діждеш мене бити, тепера моє право в хаті: схочу—дам на горілку, не схочу—не дам, схочу—дам їсти, не схочу—й так буде, а що сам візьмеш—позиватиму, як злодія». Даремно Семен змагався, що такого «права» нема, щоб жінка чоловіка голодом морила,—Мартоха доводила, що нема ж і такого, щоб «дармоїдів» годувати:—«Як заробиш, так і з'їси. Бездаремно морити не буду, та й не годуватиму дурно, не бійся». І в перший же день дотримала слова. Семен з досади заліг і не йшов ні до якої роботи. Мартоха не говорила до його і не кликала ні до обіду, ні до вечері. Так він і заночував у клуні, не ївши. Другого дня по сніданні Дарка, крадькома від матері, принесла батькові шматок палінки:—Їжте, тату, хутчій палінку, а часнику не можна, бо мати почують, що ви-те їли, та будуть сварити».—«Я не хочу їсти», сказав тихо Семен та так подивився, що Дарці аж на плач зібрався. До вечора Семен зовсім охляв і став кашляти та стогнати вголос. Жінка вже сама винесла йому в мисчинці кулішу, як діти полягали спати, але він мовчки штовхнув ту мисчинку, вивернув куліш і знов обернувся до стіни.

Мартоха постояла над ним мовчки, потім здійняла з долу мисчинку, обтерла хвартухом і пішла повагом до хати. Семен знов заночував у клуні. Ранком діти підгледіли і матері сказали, що «тато їли гнилиці під грушкою, та все оглядалися, а впосля ще назбирали, та й в ямку закопали». Мартоха саме надумувалась над тим, якби його обійтися з чоловіком, коли тут надійшла пані з тією «розмовою». Тоді Мартосі впало на думку взяти й Дарку з собою до двора на роботу, — «вже не така мала, все хоч десятку¹ відробить»,—та ще маячила невиразна думка, що може б варто Дарку частіше панам на очі накидати. «А дитини і той нероба може доглянути»,—зважила вона раптом.

---

¹ Десятка = 5 копійок (10 грошів польських).

Коли батько озвався до Дарки «чого тобі?», голос його брнів так хрипко й понуро, що дочка не одразу зважилась відповісти. Дарка перше посадила Пріську долі коло батька на голім току, а потім, відступивши до виходу з клуні, промовила шпарко, але не голосно:

— Мати казали, щоб ви-те Пріські гляділи, а ми підемо до двора на роботу!—і з остатнім словом помчала до матері.

Семен спочатку сидів нерухомо, дивився похмуро на малу Пріську, але дитина, ще не міцна в спинці, незабаром втомилась сидіти, хитнулась, перекинулась і, вдарившись потилицею об твердий тік, зайшлася безгучним плачем, тільки видко було, як тремтів язичок і синіло личко. Семен не витримав. Він не дждався, поки те мовчазне ридання прорветься голосним криком, схопився з місця, здійняв дитину і почав тулити до себе, колишучи та зацитькуючи.

— Цить, цить, моя малейка, моя Пріскою! Овва! забилась дитина! Цить, цить, не плач, ось я дам грушку, цить!—Він добув з-за пазухи гниличку і тикав її Прісьці в рот.

Пріська помалу замовкла, забавившись грушкою, посмоктуючи та схлипаючи, і сиділа тихо в батька на руках. Він трохи незграбно, притискаючи, гладив її долонею по білій головці й примовляв:

— О, то в мене дівчина! вона не плаче! Дати ще грушку? дати? А ось, дивись, бозя.

Дитина почала всміхатись, а батько лагідними, смутними очима дивився на неї і бавив мідяним хрестиком, що висів у його на зсохлих губах.

III.

Від того часу Семен все частіше лишався з Пріскою, а Дарка стала раз-у-раз ходити до панів на роботу з матір'ю, з старшою сестрою Яриною, а то й сама. Коли мати не мала часу, а Ярині припадала черга пасти бидло (вони все чергувалися з братом

Іваном), то Дарку посилали й саму в двір до легшої роботи: квіток полоти, кравчик для індиків збирати, стежки замітати, то-що.

Праця всієї Мартошиної родини на панськiм дворі йшла за довг панам, а на панськiм полі оплачувалась готовими грiшми окремe. Дарці заздро було, що Ярина в жнива заробляла по злоту, крутячи перевесла на панськiх ланах, бо хоч мати й забирала ті гроші до себе, а таки справила Ярині по жнивах нового «каптана», бо дочка «заробила». Дарка-ж приходила додому з порожніми руками, хіба що грудочку цукру Прісьці принесе, або яку стару лахманінку,—отож і ходила вона в старому лахмітті, та так і не виплакала від матері нової спіднички того літа.

— Буде з тебе й старої, навчися-но перше робити,—дала вирок мати, і на тому скінчилося.

Дарка раз попробувала довести, що й вона ж робить, як не за готові гроші, то все одно за відробіток. Мати навіть не розсердилась, тільки легковажно здвинула плечима і спокійно промовила:

— Одчепися з такою роботою: на десятку заробиш, на двадцятку з'їси. А з відробітків у новому не находишся, хіба що батько справить.

При тому Мартоха засміялася, а Семен, посеред обіду, встав, вийшов з хати і почав рубати дрова. Рубав до самого вечора, мов найнявся.

Одно потішало Дарку на панськiй роботі, що там вона частенько могла бачитися з панною. Правда, Юзі вже не вільно було побігти з Даркою в ліс або на пастовень, бо гувернантка, підстаркувата Fräulein Therese ніколи не спускала своєї вихованки надовго з очей. Ледве осе Юзя почне крадькома простувати до вільх за ставком, а вже з альтанки, або з ганку чутно рипучий голос: *Jussa! Jussa! wo gehen Sie hin?*¹ І Юзя знов мусить братись до нудної німецької

---

¹ Юзю! Юзю! куди ви йдете? Р.

книжки (sehr interessant — каже FrI. Therese¹), або до вишивання на папіровій канві якого «сувеніру» мамці, бабусі або іншим родичам. Юзя тепер вже воліла тую, колись таку осоружну французьку книжку і навіть рахунки, ніж осі «інтересні історійки» та роботи, що ніби-то мали бавити її. Читання й роботи відбувалися конечно при німці, а вчитися завданків дозволялося де-небудь недалечко в садку, на самоті-бо, запевнивши таке корисне заняття своїй вихованці, FrI. Therese вважала вже згідним з своїм професіональним сумлінням узятися до своїх нескінчених листів, або до читання інтересних вже для неї самої романів Фрейтага. А Юзя бігла з книжкою в садок або на город, відповідно до того, де працювала на той час Дарка. Коли Дарка замітала стежки, панночка «клепала» німецькі слова, ходячи сюди й туди, а кожний раз, порівнявшись з Даркою, всміхалася, або озивалася словом, тільки сторожко, бо стежку могло бути видко звідки-небудь панні Терезі. Коли Дарка полола квітки, тоді було нудно, бо квітки були під самими вікнами, перед будинком, а з покоїв було все чисто видко, та й Дарка полола здебільшого не сама, а при других не розговориться так, як удвох. Та ще подумують, що Юзя прийшла наглядати за роботою, а Юзя того якось зроду не могла. Вона не така, як Бронек, що його й не просять, а він нависає над парубками. Йі і так сором було, як Ярина раз, полючи, сказала: «А що, панно, добре в холодку сидіти? Пустіте-но мене до книжки, а ви-те допоможіть Дарці полотити». Яка та Ярина! вона й забула, як Юзя, поки ще не було гувернантки, виполювала вкупі з Даркою її ж таки, Яринин, зільник, що за хатою на клинку насажений. Ще ж Юзя їй тоді «панської мняти» й «органії» в мамці випросила, а Ярина не дала Юзі «чоловічка» пересадити: — «Ви-те однаково зіпсуєте, малі ще садити!» Вже тая Ярина! Думає, що як їй

---

¹ Дуже цікавої, каже панна Тереза. Р.

12 чи 14 літ—(а от і сама не знає скільки їй є!)—то вже вона й «дівка»! На музики ходить, хустку вив'язує, як велика! Юзя її ніколи не любила... От найліпше, як Дарка приходить сама крєвавник збирати, там, де щєпи, в новий садок. Туди не видко ні з будинку, ні з альтанок, там Юзя лягає в траву коло Дарки, помагає їй збирати крєвавник (та й щавель—Мартосі на борщ), книжка лежить близенько—«на всякий випадок»—але Юзя не вчиться, вони з Даркою балакають по щирості.

— І нащо ви-те, панно, стільки вчитесь?—питає Дарка.—Ну-бо кажіть мені.

— Так, бо в нас усі діти вчаться.

— А що з того?

— Як-то що?—здивувалась Юзя, але відповіді не знайшла.

— А відомо, що́ вам з того? Ну, от ви-те вчитесь по-німецькому і по-хранцузькому, а нащо воно вам? Юзя всміхнулась, немов старша до дитини.

— Як же нащо? А як я поїду за границю—там же всі говорять або по-французьки, або по-німецьки, то я ж би нічого не розуміла там.

Дарка насупилась.

— Потрібно вам за границю їхати!.. Чом ви-те не хочете тут сидіти?

Тепер уже Юзя сміялась.

— Та ну, яка ти, Дарко! Хіба ж я кажу, що от я вже маю їхати? Я так тільки, якби!

— Ну то й непотрібно вчитись,—напосідалась Дарка,—як не поїдете, то що вам з того прийде, як будете по-якомусь там, невідь-якому знати?

— Ну... що?.. А нащо ж всі вчаться?

— Або я відаю?—понуро відказала Дарка.

— Ну, от-же й ваш Іван до школи ходить.

— Ба, хлопець! Хлопцям що іншого!—Дарка ожи-вилась, забула гніватись і повернулась до Юзі:—Хлопець менше у війську буде, коли вивчиться в школі, хлопець може на писаря вийти, на вчителя...

— І дівчина може на вчительку вийти! — перебила Юзя.

— То ви-те були б учителькою в школі?

— Може й була б, — нерішучо, без всякої певности промовила Юзя.

— Ей, годі-те! Так вам хочеться говорити.

— Ну, може гувернанткою була б, — трохи певніше промовила Юзя.

— По чужих панах служили б, як ота ваша німка? Та нащо вам того? Таж ви-те багаті!

— Ай, одчепися, я не знаю!

Юзя нагнулась над книжкою, і губи її почали тремтіти.

— То нащо вчитися, як так? — сливе пошепки спитала Дарка, скоса дивлячись на Юзю і щипаючи якусь травинку.

Юзя раптом кинула книжку, впала в траву і заплакала безгучно.

— Панно, панно! — збентежилась Дарка, — чого ви-те? чого? Або-ж я що? Та я-ж нічого...

— Чого ти мене мучиш? — озвалась Юзя крізь сльози, — хіба я знаю, нащо вчитись? Вчуть, бо так кажуть... бо мушу... Я й за границю не хочу... Обридло мені все: і німка, і книжки!.. А ти ще допитуєшся... Що я тобі скажу?

Дарка сиділа ні в сих, ні в тих і не знала, як одмінити розмову. Кинувшись у траву, Юзя ненароком покрила Дарчині ноги своєю широкою спідничкою. Дарка взяла в руку фалдочку тієї «маринарської» спіднички, синьої з білими стежечками, і промовила, ніяково всміхаючись.

— То ви-те нову спідничку вбрали? Щось бо я її ще не бачила... Коли то вам її пошили?

— Вчора,—крізь білу хусточку озвалась Юзя.

Вона теж рада була одмінити розмову і теж не вмiла того.

— Яке ж то хорошейке, — провадила Дарка, глядячи пальцем стежечки, — безмаль дороге? —

В голосі Дарчиному забреніла вже натуральна цікавість.

— Не знаю... ні дешево, по два злоти,¹ чи що,— без інтересу, але вже спокійніше відповіла Юзя.

— Ой, моя доле! — скрикнула Дарка, — то то вам ще недорого?.. Коли то я собі на таку зароблю!.. Мати в одно говорять: зароби! Добре-то їм говорити, коли ж моє все йде на відробок.

Юзя почервоніла. Вона знала, що її приятелька робить їм, панам, «за довг».

Дарка сиділа замислена.

Юзя пождала трохи, потім обізвалась.

— Про що ти думаєш, Дарко?

Дарка стрепенулась.

— Та все про той довг,—коли-то ми відробимо?.. Ей, вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша. Ярина торік вже ходила... Тільки щоб я собі за одно літо зароблю? Така дорога спідниця, а в мене-ж і каптанá так само нема... Ще то чи мати дадуть справити.

— Як же вона може не дати? — палко вступилась Юзя,—то ж будуть твої власні гроші! Вона й так повинна тобі все справляти. З якої речі вона може брати твої гроші собі? Як мені татко дарує срібні п'яточки, то мамця їх ніколи не забирає, а твоя мати все собі горне!

— Та не так-то й собі,—розсудливо пояснила Дарка,—от так, відомо, то соли нам тра купити, а тут нема відки, то селенця, то запалок, чи там ще чого, а то таки й хліба не стане, та вже й по грошак... Проте може б якось таки можна справити спідницю, коли ж дорого! По два злоти локоть, то ж то сума!.. А встаньте-но, панно, нехай я подивлюся на вашу спідницю, чи рясна,—кілько-то на неї йде?

Юзя встала, а Дарка рози'яла на ній спідничку, шукаючи швів та рахуючи пілки.

---

¹ Злотий = 15 коп.

— Якось воно так порізано, що я й ладу не дійду... В нас не так шиють, як у панів,—мовила знеохочена Дарка.

— А ти примірай, може й так добре,—і Юзя хутенько спустила з себе спідничку, zostавшись сама у спідній білій, ще коротшій. Далі скинула й блюзку, щоб Дарка могла зовсім «бути панною».

Дарка тим часом розперезала крайку, скинула «хвартух» — білу домоткану спідничку, переткану в подолі червоною заповоччю в п'ять рядків—і zostалася в самій сорочині. Потім наділа Юзине убрання, насилу насунувши вузьенькі рукавця блюзки поверх широких рукавів, поверх сорочки з десятки. Юзина спідничка ледве сягала за коліна Дарці.

— Ой, яке ж куце, та яке ж тісне! як ви-те в такому ходите? Дивіться, геть гали¹ видно! — зареготалась Дарка.

Юзя теж дзвінко засміялась.

Раптом за ними хтось голосно сплеснув у долоні й скрикнув.

— *Matko sudowna!*²

Дівчата зацікавили з переляку.

Під найближчою грушею стояла ключниця, пані Качковська, жінка панського економа. Зморшки на її підстаркуватім обличчі якось поглибшали від гнівного здивування, і через те обличчя здавалось зовсім старим і грізним.

— *Matko sudowna!* — волила вона, панно Юзю! Як-же паняника може дозволити, щоб отакий кучкудан напивав на себе сукенку з паньки? Таж то панька може бог-зна чого набратися! Потому лікар буде паньку від корости корувати! Фе, встид! А хто ж таке видав?.. Ну, а ти чого стоїш, як пень? — звернулась вона до Дарки, змінивши проникливо-докірливий тон на грубо-лютий, — скидай-но панські сукні та бери

---

¹ Ноги, литки.

² Польський вираз, рівний українському: мати бога! Р.

свою радію! Дарка похапливо стала роздигатись, але Качковська не вгамувалась.

— Що то ти собі думаєш? Чи то твоє діло в машкаради бавитись? Я її кличу, я її шукаю, а вона... Дивись ти на неї! Нехай-но я матері скажу, вона з тебе панські іграшки прутом виб'є!

— Мартоха не буде Дарки бити, мамця не дозволяє,—оступилась Юзя.

Пані Качковська затиснула губи, потім знов озвалась тонким проникливим голосом:

— Прошу панну Юзю, нехай паненка не псує Дарки, бо то хлопській дівці на добро не вийде. А паненка ліпше нехай о тім погадає, що́ то ще панна Тереза паненці скаже. Панна Тереза вже від години шукає паненки до лекції музики.

На спогад про Frä. Терезу Юзя метнулась до свого вбрання, але Качковська перейняла її.

— Jesus-Marya!¹ Чи ж паненка буде то після тої-об вбирати? Я пришлю дівку забрати сукенку до прання, нехай паненка того не зачіпає.

— А як же я додому піду? — плаксиво скрикнула Юзя.

— А о тім було панні Юзі раніше подумати,—завважила ключниця масенько.

— Jussa! Jussa! Aber wo sind sie doch? Du, liebe Zeit!²—почувся заклопотаний голос панни Терези, і за хвилину з'явилась і вона сама.

Пані Качковська, гукнувши ще раз на мовчазну Дарку і кинувши проймаючий погляд на Юзю, подалась геть. Ідучи, вона підганяла Дарку, а та на ході підперізувалась і старалась не впустити з рук кошика з кревавником.

Fräulein Therese лишилась коло плачущої Юзі. Чимало часу минуло, поки вона допиталась від пан-

---

¹ Заклик до Ісуса та Марії. Р.

² Але-ж куди ви подівалися?—Нім. «Du, liebe Zeit!» рівняється закличкові «Ой, Боже мій!» Р.

ночки, щоб власне трапилось. Тим часом прийшла дівка й забрала Юзине убрання. Frä. Therese розточилась у довгій нотації про Юзину «невихованість» і ще не скінчила тієї «літанії», як надійшла задихана, зовсім перетурбована бабуня, — вона застала в садку пані Качковську і вже «все знала». Стара пані, зовсім несподівано, напалась не на Юзю, а на Frä. Терезу.

— Як могли ви так занедбати дитину? А тепер тут простужуєте її! Ведіть же її до покоїв! Вона ж тремтить від холоду!

Юзя тремтіла, але не від холоду. Бабуня вкрила її своїм великим чорним шалем і повела додому. Frä. Тереза, похнюпившись, ішла за ними позаду. Всі три дійшли до покоїв мовчки.

Ну, вже ж і було того дня! всякого було: і сліз, і докорів, і мігренив! На родинній раді зважено було, що Frä. Therese зовсім «ні до чого»; бабуня пригадала, що вона й одразу се казала і взагалі «тільки французка може дати панні відповідне виховання, до того ж Юзя вже досить вміє по-німецьки, а французьку вимову німка їй навіть поцсувала».

Що гувернантку треба взяти іншу, на тому згодувалися всі, але незгода була, чи німку зараз відправити, чи затримати її, поки нагодиться французка. На село французки не дуже-то охочі виїздити, і може статись, що Юзя кілька тижнів, чи навіть скільки місяців буде сама, — бо мамця «завше хора», а бабуня стара, і наглядати за Юзею нема кому, а се вже-ж цілком не випадає, бо дівчинка «з каприсів» може ще більше привернутись до тієї Дарки і всяких подібних, — мовляла Качковська, — «кучкуданів». Знов же бути їй з німкою після того, як німчин авторитет захитаний в її очах, теж не годилось, з поглядом педагогічного.

Трудне питання допомгла рішити такі пані Качковська. Увечері, здаючи справу з денного господарства старій пані, ключниця обережно запитала, чи

не мають пані що «do dyspozycyi»,¹ бо, здається, панна Тереза щось казала, ніби має виїжджати, то може годилось би що й на дорогу спекти. Стара пані не могла втриматись, щоб не розповісти «коханій Качкосі» («можна, зрештою, мати довір'я до такої поштивої кобіти») усіх родинних клопотів у тій справі.

Качковська несміло, спустивши очі й підвівши брови, заговорила.

— Якби так пані дозволила, то я могла б тимчасово знайти відповідне товариство для панєнки... ну, натурально, не зовсім відповідне, але хоч jako-tako...² Бо то, прошу пані, я маю в селі Красиловці — три милі відси, тільки три милі — молоденьку небогу, сирітку по небіжчичці сестрі. То та небога мешкає при мачусі і при вітчимові, — чи як то казати? — от, прошу пані, так: вмерла її мама, а батько оженився та й сам потому вмер, та й мачуха за другого віддалася. Та й ото мачуха якось там ніби з ласки тримає ту бідну сироту. То добра ласка, моя пані ласкава... орієка осузу вурієка...³ кожний би таку ласку показав, як дівчина задурно і шне, й гафтує... Коби пані бачили ту роботу!.. *Wiedactwo!*⁴

— Чи вона ж має якусь едукацію, та ваша небога? — недбало спитала пані.

— А як-же, моя пані ласкава, а як-же? За життя родичів дівчина зазнала ліпших часів, бо то покійний татко її був управителем у пана графа в Красиловці — пані мають знати того графа. То Зоня...

— Вона зветься Зоня? — перебила пані.

— А так, прошу пані, Зоня, Зофія... Ну, то вона, можна сказати, зросла при молодій граб'янці і має досконале виховання, а як для простої шляхтянки, то навіть *niepospolite*.⁵ Якось-то не випадає вихвалити

---

¹ До наказу. Р.

² Сяк-так... Р.

³ Опіка очі випіка. Р.

⁴ Нещасна! Р.

⁵ Незвичайне. Р.

своїх, але то ж таки можна сказати, що Зоня була б відповіднішою товаришкою для панни Юзі, ніж якась Дарка.

— А скільки їй літ?—знов перебила пані.

Качковська трохи подумала:

— От може вже є з шістнадцять...

— Трохи за-молода,—сказала пані.

— Але ж, прошу ласкавої пані, що то шкодить? Може то ще й ліпше: панні Юзі тринадцятий рік, а в таким віці трудно жити все межі старшими особами, то панянка з нудів і водиться з такими Дарками. Запевне, з нудів, бо панна Юзя dziecko послушне і шляхетне,—де ж би вона вдавалася в таке, якби мала коло себе ліпшу і навіть веселішу товаришку відповідного виховання? Зоня весела і розмовна дівчина, себ-то була такою за життя родичів... biedactwo!..

На останнім слові пані Качковська піднесла кінчик хвартушка до очей, а стара пані промовила, поклавши руку їй на плече:

— Ależ, kochana Kaczkosiu, Pan Bóg nigdy nie zapomina o sierotach.¹ Качкося може йти спати, я сама поговорю про те з своїми.

Качковська пішла спати, зовсім заспокоєна про долю своєї небоги.

Другого дня рано Fräulein Therese, заплакана, складала свої пакунки. Бідна німка плакала і з жалю та сорому за таку відправу від панів і таки перед розлукою з Юзею. Добродушна стара дівчина мала те нещастя, що завжди щиро прихилилась до своїх вихованок, а та прихильність була здебільшого без відповіді. Юзя з гречности мала поважний вираз в той день (та й тямилу неначе якусь вину за собою проти ні в чім неповинної німки, що сталась «козлом відпусту» на сей раз). Але навіть з гречности Юзя не могла плакати за гувернанткою.

---

¹ Але-ж, люба Качкосю, пан біг ніколи не забуває про сиріт. P.

Дарка ж навіть не вважала за потрібне крити своєї втіхи з того від'їзду «холерного німчиська». Коли бричка з панною Терезою проїжджала селом повз Мартошину хату, Дарка вибігла вкупі з меншими сестрами й братом за ворота і протанцювала щось подібне до танцю диких, приспівуючи:

Ой, ти, бабо, ой, ти, стара відьмо,
Запрягаймо, їдьмо,
За границю по пшеницю,
А поки ще видно!

Дарка раділа, що тепер уже без німчиного дозору знов почнуться таємні стрівання у вільхах (хоч у неділю, коли у будень ніколи), а може навіть у Ривки на гоїдалці, в порожній жидівській шопі... Але ба! Та сама бричка, що вполудне одвозила заплакану стару німку до залізниці, привезла увечері скромно-усміхнену молоденьку панну Зоню з Красиловки.

Дарка спала й не бачила того в'їзду.

IV.

Панна Зоня хутко знайшла дорогу до Юзиноного серця, дорогу, що була наглухо замкнена для Fräulein Therese. Все сприяло тому. Перш усього, Зоня не звалася зненавиженим словом «гувернантка», вона отримала скромний титул «панни гардероб'яної», хоча коло гардероба їй, властиве, мало було роботи, — пані не любила туалетів домашнього виробу. Зоня була не вчителькою, а старшою літами і меншою становищем товаришкою, при тому товаришування з нею було дозволено і навіть бажане родичам Юзиным, але не примушене. Юзі не казали, що Зоня приїхала вмисне для неї, бо й сама Зоня не мала того знати, щоб «не заносилась» дуже, хоча спритна Зоня хутко про те догадалась. Для Юзі було новим мати таку товаришку, з якою не треба було по кутках ховатись, щоб, борони боже, ніхто не побачив. Зоня була «така добра», вона не гордувала увіходити у всі ще напівдитячі інтереси Юзини, хоч сама вже мала «секрети»

16-літньої панни. Зоня знала стільки веселих, дотепних краков'яків, уміла так гарно танцювати—і Юзю навчила, служачи їй «за кавалера». З її приїздом якось повеселіла хата, мамуся стала рідше плакати, дідуньо пригадав гречності своїх молодощів, а бабуня часом доводила свою ласку до того, що грала для панночок старосвітських «вальчиків» до танцю. Після кожного «вальчика» Зоня так зграбно підлітала до бабуні, щоб поцілувати її в плече, що навіть ся стара воркотлива пані зводила називати молоду дівчину «*potylket*» і «*przerobięczka*». Зима, завжди така тяжка для хоровитої Юзі, здалась далеко легшою того року, і весна немов скоріше наступила, ніж звичайно.

Юзя ожила тої весни. Навіть пропасниця мучила її менше. Може се було тим, що Юзя не пересиджувала тепер по вогких, захованих кутках, як то робила раніше для Дарки, а то таки й весна видалась добра, не мокра, немов не поліська. Май був ясний, сухий напрочуд. Зоня і Юзя цілими ранками то ходили по луках, шукаючи незабудок, то по лісах, зриваючи конвалії, то пустошили рожеві й жасминові кущики в садку, — все те йшло на покраси до «майового набоженства».

В Юзинім покоїку спала тепер і Зоня, «тим часом», поки мала приїхати все ще незнайдена французка-гувернантка. Ох, Юзя так ревне молилась, щоб та гувернантка як-найдовше не знаходилась. На ту «інтенцію» вона прочитувала довгі літанії та антифони (так їй порадила Зоня), стоячи на колінах перед олтариком, що вони обидві врядили в своїй хаті. Ніколи до сеї весни олтарик не був так гарно і рясно вбраний і ніколи Юзя не молилась так щиро. Досі вона молилась більше з обов'язку, її думка при тому мовчала, її серце спало, а тепер мов якась таємнича брама в рай одчинилась перед нею і крізь квіти перед образом матери Божої їй марилося щось блакитно-срібне, немов хвилі чогось містичного, небесного, осяяні промінням незбагнутої Зірки Моря, матери-діви

Марії. Вона забувала навіть про свою «інтенцію» і промовляла палкі, мов серенада, слова літанії з захватом, мов у нестямі, вони п'янили її.

«Матір святая молися за нами... Діво пречиста, молися за нами!.. Роже чудовна, молися за нами!.. Зоре порання, молися за нами!..»

Зоня стояла поруч, мов білий ангел, і тихим, ніжним голосом подавала слова літанії¹ *Kyrie eleison! Christe eleison!..*² таємничі слова, неначе з ангельської мови... Часом Юзя не витримувала, кидалась в обійми до Зоні і заливалася слізьми.

— Панно Юзечко, любя, солодка! Чого? — питала Зоня, пригортаючи її.

— Не знаю... мені так добре... так добре...

— То прошу не плакати. Моїй дорогій панні Юзечці недобре плакати, кохана панна Юзечка му- сить уважати на себе.

— Чому?

— Тому, що панну Юзечку всі так люблять, всі жалують, і що ж почне бідна Зоня, коли панна Юзечка, моя найдорожча, буде хвора?

Тими ніжними, солодкими словами Зоня могла все зробити з Юзею, що хотіла. Зоня не плакала, як мама, не «гдирала», як бабуня, не «злостилась», як Дарка. І Юзя почала зраджувати в душі свою Дарку для Зоні, але разом з тим їй мулило серце якесь невиразне почуття. Юзі часто пригадувалася її оставня лялька в той день, коли Юзя зважила вже не гратись в ляльки, бо в дванадцять літ—то вже «сором». Юзя одягла ляльку в найкращу сукню, зібрала всю її «виправу» і відчиняла велику скриню в маминій кімнаті, щоб покласти ляльку туди на саме дно. Лялька тим часом сиділа на великій канапі, сама така маленька, з безпомічно розставленими руками, з широко розкритими невинними блакитними очима;

---

¹ Постійна католицька молитва. Р.

² Слова з літанії. Р.

волосся їй якось незугарно загорнулось над головою вгору, випростані ніжки в дитячих плетених черевичках виставились безпорадно з-під сукенки; здавалося, що ляльці холодно і не вигідно, що вона така бідна і зайва, і тямить се... Юзя тоді вийшла з хати з слізьми на очах і попросила Зоню сховати ляльку, а сама навіть в ту хату довго-довго не на верталась. І тепер завжди, як тільки вона згадувала про ляльку, (а се бувало часто), вона чогось мусіла згадувати про Дарку, не раз навіть плакала при тому—чи за лялькою, чи за Даркою, вона якось сама не могла собі здати справи в тому...

Находило свято Божого тіла, врочисте свято маєвого зілля й квіток. Служниці чепурили покої, поденщиці білили будинок знадвору, між ними й Дарка з матір'ю й з Яриною, а Зоня з Юзею ходили по зільнику і рвали квіти для незчисленних китиць та віночків, що панночки мали пов'язати назавтра до косядола.

— Боже, Боже, панно Юзечко! — бідкалась Зоня, розставивши хвартушок повний зілля і квіток, — у нас тільки одинадцять гатунків квіток, а треба щонайменше дванадцять, щонайменше! І то конечно, інакше не годиться на Воже Сіа!о!¹

— Чому не годиться? — здивувалась Юзя. Вихована на самоті, без дівчат-католичок, вона багато чого з дрібниць панянського маєвого культу довідувалась тільки тепер від Зоні.

— Ну, бо дванадцять було апостолів! — пояснила Зоня.

— А, правда...

— І що-найгірше, панно Юзечко, у нас розхіднику нема! А то дуже добре для корів, як потому будуть їх коли віночками підкурювати, від розхіднику дуже прибуває молоко. Панна Юзечка того не знає? Таж то річ відома!

---

¹ Католицьке свято. Р.

При слові «розхідник» Юзя стонулась і почервоніла, потім нагнулась низенько до кущика стокроток і прожебоніла:

— То його багато є... розхіднику... десь за потребою, тільки я не знаю, де... Дарка знає, — вирвалось у Юзі, і вона ще гірш почервоніла.

— Яка Дарка?

— Он ота, що там білить, наймешка, коло тої, що в червоній спідниці.

— Чому вона має знати, де розхідник?

— Напевне знає, у неї в хаті завжди висить вінок з розхіднику під образами.

— А панна Юзечка відки знає, що в якій хлопській хаті висить?—засміялась Зоня.

— Я... часом ходила... з мамою... вони вбогі...

У Юзі аж плями пішли по лиці, а коло серця знов щось замулило боляче. Зоня не завважала того змішання, думаючи, що Юзя просто задихалась від нахилання та від спеки.

— То нехай би та Дарка пішла по розхідник, або нам показала, де він росте,—промовила Зоня спокійно.

— Прошу сказати пані Качковській, щоб її пустила,—сказала Юзя, і в серці їй щось закололо, мов дрібненькими голочками.

— Ліпше б панна Юзечка сама сказала.

— Ні... вона мене не послухає... прошу сказати від себе, тільки від себе... так ліпше буде.

Зоня злегка здвигнула плечима, проте пішла до своєї тітки пані Качковської і зараз же достала дозвіл «взяти Дарку», щоб показала, де росте розхідник. Зоня сама й до Дарки пішла.

— Ти, слухай-но! Ходи, покажеш мені й панні, де є розхідник.

— Я не маю часу! — понуро відповіла Дарка, кинувши скося на Зоню темносіримися очима з-під білих од вапни брів.

— Цьоця дозволила.

— Яка-то цьоця?—так само понуро спитала Дарка.

— Ну, моя цьодя, пані Качковська!

— Ага, ключниця...

Дарка замахала квачем по стіні, не оглядаючись на Зоню.

— Що ж, підеш ти, чи ні? — крикнула Зоня, — та помалу ти з тим квачем! Ось на мене ляпнуло!

— Та йди, Дарко! — сказала Ярина.

— Та, відомо, йди, коли кличугь, — додала й мати з тривожним поспіхом, торкнувши Дарку ліктем.

Дарка оглянулася. За нею, трохи віддалік, стояла Юзя і так жалібно-гужно дивилась...

Дарка поклала квача коло відра, втерла обличчя рукавом, обсмикнула підтикану хвартушину і подалась до фіртки, мовивши через плече Зоні:

— То ходіть!

Юзя перейняла їх коло фіртки і пішла поряд з Даркою, несміло-ніжно поглядаючи на неї, але мовчки.

— Та не біжіть так, спинила їх Зоня, як вони вже були коло «офіцини», «на тім дворі», коло панських обор, — почекайте, я забула парасольку, на тім пастовні засмалишся, як диганка.

— Як ви-те будете по парасольки заходити, то я йду мазати, я не маю часу довго ходити, бо ще мені ключниця впосля виверне півзлітку, скаже — не цілий день робила.

При слові «ключниця» Зоня злісно стиснула губи, а Юзя почервоніла і швиденько заговорила:

— Ні, ні, пані Качковська того не зробить, вона ж дозволила, вона ж...

— Добре вам говорити... Я йду на пастовень, а хто як хоче, про мене!

І Дарка рішуче поступила наперед. Зоня було відстала і надулась, але Юзя щось зашепотіла їй на вухо і так заметушилась, що Зоня змилувалась і пішла за Даркою, закриваючись, як могла, хустинкою і широким рукавом блюзки.

На самому соняшному місці пастовня яснів блідим

золотом островок дрібного, низенького, немов воскового, розхіднику, серед моря барвистого маєвого моріжку.

— Генде-о!—показала Дарка на той островок, і всі три почали рвати рясні зірчасті квіточки.

Але Зоня хутко відстала, сказавши, що вона не може знести сеї «шаленої спеки», одійшла собі на протереб¹ і лягла там у холодку під кущиком.

Юзя провела її поглядом. Потім тихо, трохи тремтячим голосом обізвалась до Дарки.

— Що ти тепер робиш, Дарко?

— Бачите, розхідник збираю.

— Ні, не тепер... а завше?

— А завше, як завше: хожу на роботу, вдома все роблю, бидло гоню.

Дарка говорила не дуже-то привітно, але все ж не так понуро та жорстко, як недавно до Зоні, скоріше смутно. Її очі розширились і нерухомо дивились на дрібненьку квіточку з розхіднику, що тремтіла в її руді.

— А Пріськи хто глядить?

— Пріська велика, нащо її глядіти? Таже Гапка менша є.

— А Гапки хто глядить?

— А наша Улянка! Вже ж Улянка безмалъ шість літ має тепера,—чи-ж не догляне?

— А ти... а... а з ким ти тепер бавишся?

Дарка перевела очі з квітки на Юзю.

— Або мені є час бавитися? Хіба я мала?

— А тоді ж бавилася?

— Тоді!.. Та й тоді, як я там бавилася? При гуслях та при дітях—то-то вже грання! Ну, та ще тоді можна було якось хоч у свято або втікачем.

— А тепер? Хіба й у свято не можна?

— Ні.

— А що ж ти робиш у свято?

— Що? По ягоди хожу, по щавель, а що зберу,

---

¹ Поруб, місце, де був ліс.

несу продавати. А то ще з бидлом мати посилають, бо Іван все більше при конях, на нічліг їздить, а Ярина в свято на музики йде.

— А ти на музики не ходиш?

— Мало коли.

— Чому?

— А хто ж буде бидло гонити?

— Чому ж Ярина не чергується з тобою в свято?—наставляла Юзя, по-давньому проникаючись інтересами своєї приятельки.

— Мати кажуть, що Ярина вже дівка, то їй впадає йти на музики, а я ще малá.

— Ти ж тільки-що казала, що не малá?

— То як до чого!—Дарка всміхнулась уперше за всю розмову і то смутно. Але Юзю та усмішка все ж підбадьорила.

— Слухай, Дарко, чи ти ж собі справила таку спідницю, як то була в мене, пам'ятаєш?

— Ей, де там! Мати з димки пошили—та й вже.

— А ти, Дарко, знаєш, що? Ти от увечері прийди, так коли-небудь, ну, може й сьогодні, то я тобі ту спідницю дам, мамця дозволить. Спідниця ще добра, але я з неї виросла. А, правда!.. то-ж і ти виросла...

Юзя якось засоромилась. Але в Дарки щоби спалахнули й очі заграли і вже не здавались темними.

— То нічого, панно! Я надточу коло коміра,¹ в нас так роблять, з під каптана не видно! То коли, кажете, прийти?

— Увечері, як доїтимуть корів. Я тоді буду вчитися у своїй хаті... сама... ти прийди під вікно.

— Може, нехай би ліпше мати пішли?

— Ні, ні, Дарко, ти прийди сама, сама! Прийдеш?—Юзя вишком сіпнула Дарку за рукав і заглянула їй у вічі.

— Дарка всміхнулась, не так, як перший раз, а немов розцвіла, аж Юзі пригадалися найвеселіші хви-

---

¹ На Поліссі комірем зветься теж і поясок коло спідниці.

лини з їх колишніх таємних забав: жидівська гой-далка... совгання по сіні...

— Добре, прийду!—і Дарка весело, зважливо кивнула головою двічі.

— Ой, чи хутко ви там? Тут комарі заїдають,— протягла немов заспаним голосом Зоня, ліниво встала з-під куша і, звільна переступаючи, подалась до їх.

— Та вже, вже досить!—спішно гукнула їй Юзя і побігла назустріч. Дарка пішла повільніше.

Дорогою додому всі три йшли поруч. Юзя посередині, Дарка несла в хвартушку розхідник. Сонце припікало, дівчата розімліли, якось не говорилося. Як прийшли до будинку, Юзя казала нести розхідник до її покою, де було складено й все інше зілля на Юзиному столику поверх книжок та зшитків.

Юзя сіла писали на довгастих папірцях слова: *A słowo stało się Ciałem i witało między nami.*¹

Зоня сіла там же при столі, закладала ті папірці вузьенькими смужечками, зв'язувала в каблучки й брала їх за основу для маленьких віночків, влітаючи в кожний віночок по кілька стебел з кожного розбору зілля і квіток. Віночки виходили в неї дуже зграбненькі та малесенькі, мов для королеви ельфів. Дарка, поклавши розхідник на стіл, не пішла з кімнати, а стала за стільцем у Юзі й задивилась на роботу панночок, на Юзину з цікавістю, на Зонину з похмурою заздрістю.

Згодом Зоня вийшла до салону, щоб ущипнути кілька гілочок мірту й розмарину на найменший зелений віночок, що мав прикрасити завтра найсвятішу святиню («монстранцію»)² з св. дарами. Ледве причинились за нею двері, Дарка пошепки обізвалась до Юзі.

— А дайте-но, панно, й мені того папірка, нехай-но я зроблю одного віночка.

Юзя дала їй папірця, глянувши перше на двері. Дарка почала його закладати незручно, мнучи й ка-

¹ А слово стало за тіло й перебувало поміж нами,—одна з євангельських «істин». Р.

² Дароносицю.

ляючи пальцями, замазаними у вапну та зеленину. Нарешті, папірець порвавсь, але Дарка не посміла просити другого і почала вити віночка на зелені, замотуючи на ній квітки й зілля просто стеблами без ниток. Вінок виходив великий, пелехатий, але Дарка хапалась вити скоріше і ні на що не вважала.

Зоня увійшла в кімнату, співаючи побожний гімн «Do Serca Jezusa»¹ (їй хотілося взагалі співати, та напроти такого свята не годилося співати їй звичайних веселих пісеньок), але глянувши на Дарку з вінком у руках, уврала спів і залилася сміхом.

— Ой, панно Юзечко, прошу подивитися, що вона зіпшила! Якесь чупірадо!.. Нащо ти переводиш зілля? Хто тобі позволив?—звернулась вона до Дарки вже без сміху.

— Та нічого... нехай...—прожебоніла Юзя і, почервонівши до болю, схилилась, немов пишучи.

— Чи то панна Юзечка дозволила їй?

Юзя промовчала. Зате Дарка обізвалась.

— А що там дозволяти? Або то мало того зела на городі? Чи ж я не збирала розхіднику так, як і ви? ще й більше!

— Ну, ну, мовчи-но ти! Роздерла губу від уха до уха! То казала: «не маю часу», а тепер стала собі та й стоїть, а робота нехай почекає! Я цьоці поскаржуся!

— Не вельми я боюся вашої цьоці!—одрізала Дарка, проте кинула недоплетеного вінка на стіл і вибігла геть.

— Нащо було так?.. Нехай би собі...—несміливо прожебоніла Юзя.

— Ай, я не зношу таких грубіянок!—палко заговорила Зоня,—та й пощо їй тут бути? Якби ще яка порядна чистенька дівочка, а то—з курної хати!

— Відки Зоня знає, з якої вона хати?

— Але ж прошу! Таж від неї за милою чути стухлим димом! Фе, аж досі чую.—Зоня помахала хусточ-

---

¹ Катлицький гімн. Р.

кою в себе перед носом, далі відчинила настези вікно і викинула в нього Дарчин вінок. Дарка те бачила, бо власне білила стінку близько вікна.

Юзя сиділа, одкинувшись на стільці, склавши руки на колінах, і нерухомо дивилась у вікно.

— Панна Юзечка вже всі папірці надписала?

— Всі.

Короткий і приглушений тон того «всі» стрівожив Зоню: вона ще не чула такої нотки від Юзі.

— Чому ж панна Юзечка не плете віночків?— запитала Зоня, немов запобігаючи ласки.

— Так.

— Але ж прошу сказати, чому?

— Бо Зоні не сподобається, і Зоня викине за вікно.

У Юзі вже тремтіли губи, і голос ледве проривався, так що той удипливий тон, яким вона хотіла се промовити, зовсім не вдався, а вийшло жалібно-плаксиво, зовсім по-дитячому.

— Панна Юзечка гнівається на мене?

Юзя вже не мала голосу відповісти.

Зоня заглянула їй в лице, Юзя спустила тремтячі вії.

— Панна Юзечка гнівається на мене, на свою Зоню? І за що ж? За тую хлопку? Хіба ж неправда, що з курної хати всі речі димом відгонять? Чи ж я винна, що я не зношу диму? І що-ж я тій дівчині зробила? Що не дуже гречно заговорила? Таж вона ціці не граб'янка!

Юзя таки здобулася на голос.

— Fräulein Therese казала, що треба бути гречною до всіх, навіть до челяді. Вона казала, що так поведуться всі аристократки. Хіба-ж ні? Зоня повинна те найліпше знати, бо Зоня виховувалася з граб'янкою.

Зоня злегка почервоніла, але ще завзятіше заговорила.

— Ніхто не може бути гречний до грубіянок. Чи панна Юзя вважає, що кожна хлопка має право мені

як хоче говорити, а я їй повинна гречненько кланятись за те?

— Але ж Дарка Зоні перша не зачіпала,—тихенько і немов не Дарку, а себе виправдуючи сказала Юзя.

— Було послухати, як вона говорила зо мною ще спочатку! Я її кликала, як добру, а вона мене мало не з'їла! І перед всіма хлопками, аж мені встид було!.. А панна Юзечка забула, як те оприскливе дівчисько визвірилось, коли я хтіла піти по парасольку?.. Та що маю говорити? Панні Юзечці то все одно. Нехай бідну Зоню хто хоче ображає, панна Юзечка ще й гнівається, що вбога сирота Зоня не вміє бути гречною, як граб'янка. А як же було Зоні брати приклад з граб'янки? Перед граб'янкою всі на пальцях ходили, а Зоньку годували штурханцями по кутках, бо за неї ніхто не вставився б. Зонька мусить все од всіх приймати, на те вона бідна...

— І Дарка ж бідна, Зонечко,—благальним голосом промовила Юзя.

— Чим вона бідна? Має хату, до роботи звикла, має батька-матір, має завжди де притулитись. А я? Все на ласкавім хлібі, все під опікою, все по чужих кутках, нікому не потрібна, сама одна на цілім світі, ніхто мене не любить... Нащо мені жити?.. Ох, Боже, як би я хотіла вмерти!.. Боже, Боже!..

Зоня вже плакала справжніми сльозами.

— Зоню, Зонечко!—кинулась до неї Юзя,—і як можна так казати? А я ж? Я ж люблю Зоню, як рідну, як сестру! Зоня ж моя єдина, єдина приятелька! Хіба ж Зоня вже не вірить? Зоню! Зоню!—Юзин голос брєнів розпачливо, вона стала на коліна і обняла Зоню за стан. Зоня припала обличчям до волосся Юзі.

— Я вірю... тільки... мені жаль... так жаль... бо панна Юзечка гнівається...

— Ні, ні! Я не гніваюся, не гніваюся! Я прошу Зоню не гніватися на мене!

Юзя в пориві каяття і любови взяла Зонину руку і притулила собі до уст.

— Панно Юзечко! але ж...—і Зоня стиснула в обіймах Юзю, а та ревне розплакала, силкуючись поцілувати Зоню.

Раптом стукнуло вікно. То Дарка наближалась підбілювати коло луток. Крізь причинену шибку глянуло її обличчя, поцятковане вапном, біле, аж страшне, як маска.

— Чого ти? Що тобі?—озвалися враз обидві панночки злякано.

Дарка нічого не відповіла, тільки так шпарко-завзято замахала квачем, що й шибка хутко забіліла незгірш від її обличчя.

Панночки зібрали зілля і пішли довивати віночків на веранду. Потім вони довго ходили по садку, аж поки стемніло, бо мама дозволила Юзі не вчити завданків проти свята. Зоня розповідала різні смутні пригоди з своїх дитячих літ, Юзя до сліз проймалася ними, стискала Зоні руки, присягалася, що любитиме її «завжди, завжди, до самої смерти», а вкінці взяла слово, що Зоня казатиме на неї просто «ти» і «Юзю» або «Юзечко», тільки вже без «панни». Зоня довго відмагалася, потім згодилася так говорити, тільки на самоті, бо інакше старші гнівались би на неї.

Теп «ти» було першим спільним «секретом» меж ними. Сидячи за вечерею, вони обмінювались таємничо-радісними поглядами, а потім, як були вже сами в своїй кімнаті, Зоня сказала Юзі:

— Візьми, Юзечко, книжку. Ти будеш молитися, а я повторятиму.

Юзя поцілувала її довгим-довгим поцілунком, і того вечора душа Юзина була в раю, там де «лілія чистоти» і «джерело святости» набили її до себе Зониним голосом: *Kyrie eleison! Chryste eleison!..*

Лежачи в ліжку, вже от-от засипаючи, Юзя раптом здригнулась. Ох, то-ж певне Дарка приходила по спідницю і дарма простояла під вікном, хто-зна, як довго!

Юзя даремне турбувалась, — Дарка по спідвицю не приходила.

V.

Відколи Зоня з Юзею перейшли на «ти», в їх приятні непомітно, але хутко сталася зміна, і хоч Юзя не сміла навіть сама перед собою скаржитись на ту зміну, але душу її мулило вже не одно, а два почуття, однаково тяжкі, хоч знов-таки однаково невиразні, неокреслені словами. Тепер Юзі часто спадало на думку, що Зоня таки не забуває ніколи, що вона «велика», і тільки «з ласки» товаришує з «малою» Юзею. Ну, не дуже малою, бо Юзі вже п'ятнадцятий рік пішов, а все ж вона ще в короткій сукні ходить і «не знає» багато такого, про що, каже Зоня, всі дорослі панни знають. А що ж то за приятність, коли одно щось знає, а другому не каже? Але ж хіба Зоня не присягалась, що вона не має ближчої дорожчої приятельки над Юзею? Ще недавно присягалась пам'яттю своєї небіжки-мами. «То може недавно так і було, — думалося Юзі, — а сьогодні може воно вже й не так?» Юзі треба було що-дня' що-години доказів приятні від Зоні. Юзина приятність була неспокоїна, забаглива. Вже зникло те почуття тихого відпочинку, що було в першу зиму по приїзді Зоні. Юзя не любить, що до Зоні стала ходити фершалова сестра панна Октуся, Зонина ровесниця, чорнява, повновида, з таким «противним» блискучим, мастким волоссям і з «коров'ячими» очима. Зоня сама рідко ходить до Октусі, бо Юзя кожен раз плаче від того. Ах, нащо було Юзі показувати перед Зонею ті сльози! Тепер нема потіхи як Зоня й не ходить до нової товаришки, бо якби ж то вона «сама» не хотіла, а так, з примусу — що то парте? Може ж вона сама й хоче, тільки не сміє, або «щадить» Юзею? І Юзя неможливо обридала Зоні то домаганням «правди», то каяттям за свої «каргусу і грумасу», то благанням, щоб Зоня її «хоч трошки-трошечки

любила». Зоня збувала її сміхом, але одвернувшись, кусала губи з досади і ждала Октусі «як збавіенія». ¹

Юзя здебільшого виходила з хати, коли з'являлась Октуся, але довго не витримувала осторонь і знов наvertsалась. Кожний раз їй здавалось, немов панни укривають або змінюють розмову, як вона увійде, але впевнитись у тому вона сама не могла, а Зоня казала... Ох, Юзя не мала певности в тому, що Зоня казала, таки не мала, хоч і картала себе за те, хоч і що-ночі (коли Зоня спала) лежала крижем на голій підлозі на ту «інтенцію», ² щоб Бог їй дав певність і щире довір'я до приятельки. Юзя знов набула собі пропасницю тим лежанням, а певности й довір'я таки не було.

І Юзя не видержала: підійшла одного разу під двері й підслухала, от так-таки просто, «простацько» підслухала «як покоївка»,—корила вона себе в думці. Крізь шум своєї стурбованої крові в вухах вона почувала приглушений грубенький сміх Октусин, далі Зонин поклик:—«Пан Фелікс? Ах, чи ж то може бути?! Ха-ха-ха! Ото добре мати такого брата!.. Та як, як?» Октуся щось у півголоса проказала, потім вони обидві заспівали наголос краков'яка такий діалог, ніби між «панєнкою» і її «кавалером», що в Юзі серце тіпнулось і завмерло. Брудні натаки в пісні ставали все виразнішими, а в Юзі очі все ширшали, ширшали, немов до неї паближалось щось несподіване й страшне, а вона не мала сили одвернути очей від нього.

Дівчата скінчили пісню і знов заляглися сміхом. Юзя стрепенулась і мов не своєю силою влетіла в кімнату задихана, тремтяча, мов від холоду, а разом з тим червона, розжеврена.

— Що ви співаєте? Нащо се ви співаєте? Що се? Як ви можете?

— А панєнка як чула, що ми співали?—спитала

---

¹ Як визволення. Р.

² Intentio, латинське слово = прагнення. Р.

Октуся, прижмуривши не то хитро, не то безсоромно карі очі.

Зоня в першій хвилині змішталась, а потім шпарко підвела голову і глянула просто на Юзю.

— Ну, і що ж? Співали! Ми ж не знали, що нас може підслухати хто-небудь недорослий, а дорослим то нічого не шкодить.

— Авже-ж,—підхопила Октуся,—от нехай-но па-
нєнка вбере довгу сукню, то признає нам рацію. А
зрештою до того не конечно довгої сукні треба, то
як для кого...

Юзя дивилась на неї безпорадно. Зоня смикнула
Октусю за рукав і з прикрістю мовила до Юзі:

— Найліпше було б не підслухувати наших сек-
ретів, або не зражатись ними, а так одно з другим
не йде!—Тут Зоня взяла шиття і почала гаптувати,
вже не дивлячись на Юзю.

— Октусю,—звернулась вона до товаришки,—чи
добре так буде отаке Z на хусточці, чи може воно
завелике?

— Трошки завелике, для панни треба менше,—
скромніше якось виглядає. Якби так ще для теґаткі...¹

Юзя, похнюпившись, тихенько вийшла з хати.
Панни мов і не помітили того, проте Юзі здалось, як
вона вже була за дверима, що которась панна при-
снула, втримуючи сміх. Юзя спинилась і завмерла,
прислухаючись, але нічого більше не почувла і пода-
лась далі.

Юзя пройшла через садок вузенькою протоптанною
стежечкою геть до вільх коло тину—на те місце, де
колись вони з Даркою сходились на розмову,—лягла
у високу траву ницьма, лицем на долоні, і лежала
тихо-тихо. Їй неначе ніяково було дивитись на дум-
ливі, поважні вільхи, на малу водицю, що бігла з ліса
в ставок, їй немов не хотілось зустрітись поглядом
з блакитними очицями незабудок. Вона не плакала,

---

¹ Заміжньої. Р.

тільки дрібно тремтіла і почувала всередині якусь прикру порожнечу, якусь омлілість у всім тілі. Вона хотіла не думати про те, що тільки-що почула... Такі погані, такі бридкі ті слова, тая пісня, те все... Нашо, нашо було слухати теє? Тепер Юзя не така, як була, не така і ніколи вже не буде такою!.. Господи, ліше ніколи не бути дорослою.

Крізь стулені Юзини пальці почали протискатися сльози дуже помалу. Юзя не кривилась, не хлипала по-дитячому, як звичайно, вона ледве сама завважала, що плаче. Сльози мов-би не з очей лились, а з глибшого якогось джерела.

— Не хочу! не хочу!—хрипло вимовила Юзя вголос, підвелася і, стоячи навколішках, зняла руки вгору:—Боже, найсвятіша діво! Я хочу все забути!.. Діво пречиста, зроби се чудо!

Крізь вільхове листя пробився промінь сонця, і в Юзі раптом заграли золоті стрілки в очах,—то соняшне світло переломилось у невисохлих краплях сліз на віях... Юзі то здалося «знаком з неба», початком чуда.

Заспокоєна Юзя вернулаьс додому, але не до Зоні, а до салону, де були старші. Помогла бабуні набрати на дротики спущені вічка в панчішці, дідуневі прочитала карток з десять дуже нудних «мемуарів», татові заграла мазура «На смерть Конарського», з мамою поговорила по-франдузьки. Була така «гречна», що справді заслуговувала на всяке чудо.

Але чуда все-таки не сталося.

Того ж таки вечора, лежачи в ліжку і дожидаючи Зоню з гостини від Октусі, Юзя все згадувала, все думала про те, що була сподівалась забути. І мучили її жаль, відроза і злість до Зоні і гвітили душу присяги на вічну приязнь до «бідної сироти».

— Невже я зраджу її так, як зрадила Дарку?—се Юзя вперше сама перед собою зважилась назвати свою зміну до Дарки зрадою,—так Дарці-ж я не присягалась, ні, справді ж, нічого не обіцяла, а Зоні перед олтариком заприсяглась! Яка я недобра, яка зрадлива!

Як Зоня прийшла, Юзя зробила їй «сцену». Юзя чула, що Зоню провадив додому фершал, молодий пан Фелікс, і почала гірко докоряти Зоні, що вона зраджує приятельку для кавалера.

Напівроздязнена Зоня сіла коло Юзі на постіль і зашепотіла, затуляючи їй уста рукою:

— Тихо, тихо! ще старші почують... Ну, Юзечко, не будь же дитиною! Хто-ж рівняє приятельку до кавалера, а кавалера до приятельки? Бачу, що справді ліпше вже тобі все розказати, а то ж се чиста кара Божа!

Зоня лягла коло Юзі, поклала її голову собі на плече, обняла голими руками її худеньку постать і пригорнула до свого теплого, повного здоров'ям тіла. І все розказувала, розказувала... Юзя слухала, розкривши в темряві очі й уста, і їй чулося, немов серце її б'ється десь уже в самому горлі, аж дихати заважає...

Заснула Юзя вже аж тоді, як біла грубка зовсім виразно виступила з темного кутка, а над образом Матері Божої можна було одрізнити в вінку червоні квіти від синіх. Прокинулась Юзя дуже пізно, з важкою головою, з тупою нудьгою на серці. Зоня вже була вбрана й відмовляла «гозанієс»¹ перед образом. Юзя мляво і недбало одяглась, одчинила вікно і сіла край нього, бездумно дивлячись у простір.

— Чому ти, Юзечко, не молишся зо мною?— обізвалась Зоня.

— Нехай потім... я ще не вмивалась,—в'яло протягла Юзя.

— Ну, то вмивайся скоріш.

— Н-не хочеться,—криво протягаючись, так само протягла Юзя.

Юзя поклала голову на підвіконня і безвладно простягла вздовж його одну руку, а другою накрила голову.

---

¹ Католицька обітована молитва з чотками в руках. Р.

...Ой, ти, дівчинонько, хорошого строю,
Берися за вила, ходімо до гною!

Зоня і Юзя здригнулись від сього несподіваного співу, що знявся десь посеред кущів малини.

— То та дурна Дарка!—мовила з прикрістю Зоня,—дур їй, аж злякала! Вже ж і пісня делікатна: «ходімо до гною!» То так хлопський кавалер свою даму запрошує. Ото чистенька пісня! аж пахне!

Дарка не чула тої критики і вигукувала собі далі умисне грубшим голосом від натурального, по-поліському:

Ой, ти, дівчинонько, роби, не роби,
А прийде веділя, хороше ходи!

Дарчина голова в червоній хустці красіла серед темно-зелених кущів, як велика ягода. Пісня замовкла, либонь уста у співачки зайнялися іншою роботою. Дарка збирала малину панам на конфітури,—ну, то вже певне й собі брала якийсь відсоток натурою на місці.

Прийшла пані Качковська і кликнула Зоню помагати перебирати ягод, бо то «робота до нескінчення».

Юзя лишилася сама і все не рушала з місця.

Дарка завела весільної. Там були всякі дива: і «віночок з перлами», і «терен золотом перевитий», та все те якась «Мар'юня» покидала для свого «Іванка», бо полюбила його «як душу». Дарка співала те все так бадьоро, голосно, завзято відбиваючи кожне слово, так само, як і ту пісню, де хлопець дівчину закликав іти до гною.

Юзя, слухаючи, почала усміхатись. На хвилину сталося чудо: Юзя таки забула вчорашній день і сю минулу ніч і все. Їй зробилося весело: вона завважила, що сьогодні було і гаряче і разом з тим легке повітря, що пахло малинами і місячною рожею, і так се було просто і мило, дуже мило. Юзя хутенько вмилася, освіжила голову і стала коло вікна, вихиливши трохи з нього та спираючись на руки.

З-за кущів увиялась височенька, але тонка Дарчина

постать. Сухорляві, але мідненські руки держали на плечі великий кошик повний малини; з-під закачаних по лікті рукавів видно було, як мускули на руках нап'ялись, мов пружини, ще зовсім дитячий стан, тісно вперезаний вузьенькою крайкою, одкинувся назад, і через те вся постава здавалась гордою, а лице від легкої напруги було поважне і зовсім «доросле». Дарка вже не співала і мовчки підійшла стежкою попри Юзине вікно.

— Добридень, Дарко!— весело привіталась до неї Юзя і хотіла щось спитати, але Дарка поважно відповіла:

— Добре здоров'я,—і, не спинившись, не глянувши на Юзю, подалась тою самою ходою до кухні.

Юзя знов сіла, схилила голову на підвіконня,—в голові знов стало важко, мов після чаду, і почало думатись щось безладне. Десь далеко, в кухні, Зоня заспівала краков'яка, слів не можна було розібрати. Як нитка з кинутого з рук додолу клубка, хутко-хутко почали розмотуватись у Юзі в думці спогади про вчорашній день, минулу ніч... Чудо вже зникло.

— Юзечко, чому не йдеш до гербати, дитинко?— запитала бабуня, увійшовши в кімнату.

— Зараз іду,—відповіла Юзя, цілуючи бабуню в руку і в плече.

— Ти сьогодні заспала, koteczko. Чи вже молилась?

— Уже,—тихо мовила Юзя, спустивши очі в землю.

— Ти щось неначе знов хора. Вищий, серце, хіни перед гербатою.

— Добре, бабуню, я вип'ю,—і, покійрно похиливши голову, Юзя пішла за бабунею до їдальні.

VI.

Чуда не сталося, але сталося багато іншого, поки Юзі скінчилось шістнадцять літ. Найголовніше— розлука з Зонею. Раптова, несподівана, жорстока

розлука. Юзя сама не знає, як вона пережила теє. Очі їй днів три не висихали від сліз перед Зониним від'їздом. Вона благала усіх родичів навколішках, цілуючи руки, обіцяючи все можливе і неможливе, аби Зоню не відправляли з двора. Але родичі були неблаганні: «так мусить бути; то конечне і для неї самої ліпше»,—от і все, що почула Юзя. Ні слова пояснення ні від кого. Юзі так-таки ніколи й не сказали причини від'їзду Зоні. Юзя питала і Бронька, що приїхав на вакації додому тижнів за три до того нещастя. Бронек—веселий, моторний гімназист,—здвигнув плечима, помахав паличкою, посвистав, кинув сестрі недбало: «Найліпше, спитай її саму, може скаже»,—і пішов собі поспівуючи «ja kawaler a ty wdowa» з дуже веселою приспівкою «trom drita, trom ta drita»... А Зоня на питання Юзині відповідала тільки слізьми, наріканням на свою сирітську долю, на жорстокість якихсь «людей без серця» (але не Юзиних родичів) і говорила щось таке, чого зовсім ніяк не можна було зрозуміти; перед панами мала упокорений вид, а тітці своїй не сміла в очі дивитись. Качковська не дала Зоні на прощання і руки своєї поцілувати, а Качковський, заїхавши з возом-драбиняком перед офіцину (остатні дні Зоня вже там жила, а не з Юзєю), не йшов, як звичайно, у хату сідати перед виїздом, «щоб усе добре сідало», тільки крикнув з воза на Зоню: «Ну, то йди вже! коні не стоять!» Біда, спланикана, зав'язана хусточкою, Зоня сіла, згорбившись на візок; робочі коні сіпнули, і Зоня проїхала повз гурт цікавої челяді геть з двора і зникла в сірій куряві. Юзя лежала в своїй кімнатці і без пам'яті ридала.

Але дивно, Юзя не довго тужила. Либонь уся туга занадто невтримливо, раптово вилилася разом і надалі їй не стало. Хутко настав час, коли Юзі треба було нагадувати собі, щоб думати про Зоню рано й вечір при молитві, як то вона обідала, розлучаючись; прийшлося навіть вузлики на хусточці зав'язувати, щоб не забути. Листи-ж не писалися. Юзі якось

зовсім не було чого писати до Зоні, хоч сказати знайшлося-би чимало. Юзя писала листи ще зовсім подитячому, самими фактами, та й тих не вмiла склеїти докупи инакше, як словами «і doposzę tobie»,¹—се її саму дражнило,—і так ні один лист до Зоні не був ані скінчений, ані посланий. А Зоня певне не по-сміла обізватись листом перша.

Та й не було коли Юзі розпливатися в спогадах та жалошсах. Приїхала нова вчителька французка («ліпше пізно, як ніколи», зважено було в родині) і зовсім вона не була така страшна, як Юзя собі уявляла; навпаки, весела, привітна, цікава, трошки насмішкувата, але «приємна». Юзя почала надолужувати «ходом поспішним» прогалини в своїй науці й вихованню. Наука хутко дійшла до того вищого ступня, що Юзя робила вже тільки ті орфографічні помилки у французькому письмі, які робила сама вчителька, колишня продавщиця в великому *Magazin de Louvre*.² А що музики, рахунків та інших наук Юзя набувала і перед тим, спочатку дома, а потім їздючи тричі на тиждень у повітове місто до одної «дипломованої» панни, то їй і небагато бракувало до повної панської «єдукації». Виховання теж багато посунулось наперед: тепер Юзя вже твердо знала, нащо й щодо треба панні вчитися, а власне, «щоб уміти показатися в товаристві, щоб не сміялися люди, щоб бути не гіршою від інших і щоб інші навіть заздрили». Для чого ж се все було потрібно, їй не казали, та вона й так догадалась. Юзя тепер вже багато чого догадувалась без наївних і настирливих питань. Французка докінчила Юзине виховання, почате під Зониною орудою, докінчила і самохить, і несвідомо! Все служило за підручники до «науки життя». Перш усього вся власна особа *mademoiselle Lucie*,³ шнурована,

¹ І довожу до твого відома. *P.*

² Луврська крамниця. Лувр—дворець у Парижі, що є державна схованка мистецьких та наукових колекцій (з 1793 р.). *P.*

³ Панна Люція. *P.*

глянсована, фризвана, уражала своєю паризькою неподільністю штучного й натурального в найменшому рухові й слові; навчали й книжки ті, що ніколи не давалися з рук у руки, але завжди лежали або під подушкою, або в незамкненій шуфляді в учительки. Юзя навчилася читати ті книжки теж поспішним ходом і то так, що ніколи нікому не наворачталася на очі з таким «підручником». Яким наївним здавалося їй тепер те нескладне АВС Зониних та Октусиних краков'яків, перейнятих від пана Фелікса! Як та бідна Зоня мало знала! Та що може знати панна, коли вона не вміє по-французьки і навіть Прево не може прочитати в оригіналі? Правда, і в сій новій науді життя все ще залишався якийсь таємний куточок, завішений поетичним напівпрозорим серпанком; він вабив, але вже не лякав Юзю. Вона вже не хотіла чуда повороту до дитячої несвідомості,—ні, навпаки вона прагнула швидче пізнати на ділі те життя, описане так прибабно в книжках. Хоч-би вже швидче тії 16 літ кінчались! Тоді, казав татко, вони поїдуть на зиму до Варшави (бабуня з дідуньом лишаться на господарстві), і мама вивезе Юзю «в світ», на той оспіваний, обмарений «перший баль»... Юзя вже знає прелюдії його вечорків, бо m-lle Lucie намагалася, щоб її повезти на кілька дитячих вечорків до міста,—метка французка уважала, що Юзине виховання було досі *très isolée*.¹ Після тих вечорків Юзя не раз по ночах не спала, думаючи про «перший баль», справжній баль, для дорослих... Чи діжде вона тих 16 літ?!

Шістнадцять літ таки скінчились! Сьогодні, сьогодні Юзині роковини! Скільки буде гостей, яка буде забава! У Юзі тепер багато приятельок, все завдяки тій добрій m-lle Lucie, що вміла підтримати знайомості і згуртувати товариство молодих сусідок, різних сільських панночок. Юзі справили на роковини таку гарну-прегарну білу довгу сукню... Ах шкода,

---

¹ Занадто ізольоване. Р.

що вчора цілий день ішов дощ—уже тая проклята поліська осінь!—було б так гарно походити в легкій білій сукні по сухому листі під жовтими й червоними вітами дерев! Десь є такий опис у романі: «вона була, мов біла душа весни серед руїн умерлої осени...» Ні, все таки се нічого той дощ, бо от він уже не йде сьогодні, а татко наказав посипати свіжим піском усі стежки коло будинка і ту довгу стежку, що веде до альтанки. Он уже Максим і Яків привезли перший віз і зсипали пісок на купу, а Дарка з Улянкою розносять і розсипають його по стежках. Славно буде! Чудово! Який татко добрий!

Дарка з Улянкою хутко звивались, і в Дарки аж хустка з голови зсунулась; вона трохи засапалась, носячи кошиком важкий пісок з воза, а все таки кожний раз, висипавши пісок на стежку, вона жваво вимахувала порожнім кошиком і підбігцем спішилася по нову ношу. Улянка ж, навпаки, швидче бігла з повним кошиком, згинаючи в три погібелі недолугу поstatt, а впорожні йшла помалу, човгаючи ногами і безсило баламкаючи руками. Улянка ще тільки починала ту боротьбу, з якої Дарка вже виходила з перемогою. Дарка вже пододала «шіплю»,¹ зжилася з півголодом, виросла з «няньки» та «підпаска» в дівчину-робітницю (хоч більш як сороківку² за день роботи її таки не давали) і несвідомо, але живо, цілою своєю істотою тішилася з свого молодого життя, з молодой, але вже загартованої сили, винесеної з трудного дитинства, наче скарб із пожару. Про колишню, ще недавно недолугість нагадував тільки надто тонкий стан, та тонкі, хоч і міцні, немов сталеві, ноги з вузькими довгими ступнями,—за се її і тепер, як було за малих літ, свої й чужі дражнили «стонконогою». Барва її лица не була й тепер рум'яною, зостався й досі легкий відтінок слоневої кости в заго-

---

¹ Маларію.

² Сороківка=90 коп.

рілім обличчі, щоки не були круглі, в очах не було дівочої легкодумної безжурности, обличчя здавалося вирізьбленим скупюю на легкі ефекти рукою вдумливого артиста, що, творячи красу, зовсім не дбав про неї. Та й мало хто, дивлячись на сю дівчину, тямив, що вона гарна, і не було звичаю називати її так, а проте, хто раз придивився до неї, той пізнавав її скрізь, хоч і сам не міг би сказати, чим відбивають ті неблизкучі й невеликі сиві очі від інших сивих очей, чим одрізняється від тисячів таких «створіннів божих» ося просто русява, не білява й не руда, не велика й не мала, навіть не чорноброва дівчина. Може тим, що, дивлячись на неї, здавалось ніби дівчина ся знає щось таке, чого не знають або не тямлять багато інших, а вона в тому допевнилась і від того дивиться так поважно і просто в очі кожному, без тої звичайної дівочої соромливости, трошки щирої, а трошки й удаваної, що наказує хихотіти й закриватись рукавом прилюдно. Дитиною Дарка часто було дивилась понуро, спускала очі в землю, насупивши брови, немов шукала на землі щось загублене, або дивилася скося на того, хто говорив до неї, і морщила лоба та прикривала очі рукою; тепер вона мала звичай здебільшого дивитись просто поперед себе, хоч би перед нею були люди, чи просто далекий простір, і здавалося, що її очі були створені власне для такого погляду.

Отак вона й тепер дивилась на Максима, спинившись з порожнім кошиком коло воза з піском. Максим, молодий двірський парубок, подивився й собі на неї і всміхнувся.

— Ну, чого стоїш? Ти тонконога!

— Або то вже й постояти не можна?—спокійно промовила Дарка,—таж я не коняка.

— Ба, дівчино,—озвався Яків, старіший, жонатий вже робітник,—коли б то ти була конякою, то-б мала час стояти так, як от ося,—він ткнув пужалном коня в бік.

Дарка помалу перевела очі з Максима на Якова.

— А ви-те, дядьку, проте стоїте.

— Н-ну, я... Поповозила б ти та попокидала б лопатою оте пісчисько!..

— Диво! Я й глину копала, не то що. А ви-те дядьку, ліпше тачку притягніть та допоможіть з Максимом розкидати пісок, бо так до вечора не вправимося, а дівчина, дивіть, вже й так пристала, ледве лазить.—Дарка показала на Улянку, що стояла, поспускавши руки.

— Потрібно було таке здихля брати на роботу ліпше б Ярина прийшла,—завважив Максим.

— Ярина не прийде,—коротко й поважно мовила Дарка.

— Нашу Ярину вчора запили, приходили свати од Гаптона,—тоненьким голоском, з дитячою вимовою обізвалась Улянка.

— Ей, чи-ж пак?—скрикнув Максим.

— А ти ніби й не знав?—неймовірно спитала Дарка!

— Та що тут будеш знати, коли ганяють тебе, як хорти зайця, то до міста, то по панах, то знов по пісок, то нема відома по що? Геть подуріли з тими менинами,—закінчив Максим значно тихшим голосом, ніж почав.

— Коли весілля?—перебив його Яків, звертаючись до Дарки.

— От, аби заповіді вийшли.

— Спішиться Гаптін.

— А відомо, бо мати йому слаба, та ще вмере, то вже ж тоді не годиться весілля справляти, а хто ж їм буде робити, як стара вмере?

— Правда,—сказав Яків.

— А Ярина-ж за його хоче?—запитав Максим.

— А чому-ж би не хтіла?

— Правда, знов сказав Яків, а Максим промовчав. Всі четверо стояли мовчки й думали.

Втім надбіг «оконом» Качковський з криком:

— Ну, чого поставали? Кара божа з тими людськами. От тільки не стій над ними!..

Дарка з Улянкою кинулись до роботи. З поспіху, а то з перестрашу Улянка спотикалась і розсипала без пуття пісок. Качковський вирвав у неї з рук кошика.

— Ей, така мені робота, то ліпше не треба! Вам тільки дарма гроші давай! Максиме, бери тачку. А ти, Якове, будеш з Даркою носилками вдвох носити, поки ще є пісок на возі,—чого дармуєш? Ну, а ти, Улянко, пішла додому, нехай прийде та, засватана!

— Ярина рушники торочить на весілля, їй нема коли,—озвалась Дарка.

— Велике свято ваше весілля! Поспіє з козами на торг. А як не хоче, то забирайтесь собі всі к чортовій матері, я знайду інших! Ще якісь дерегелі: одна хоче, друга не хоче. Я вас просити не став. Або нехай Ярина сю минуту йде сюди, або жадної не тра, сказав раз!

Дарка кивнула Улянці і та побігла додому.

— Скажи й матері, щоб прийшла!—гукнув їй услід Качковській і звернувся до Максима:—Ага, слухай, як прийде Мартоха, то стане на твоє місце, а ти збирайся до Жабокриків по пані. А ви тут глядіть, щоб до обіда було все готове,—наказав він Дарці й Якову і подався спішною ходою до стайні.

Максим пішов услід за Качковським, досадливо знизавши плечима.

Прийшли Мартоха з Яриною, та Улянку таки знов привели з собою. Носили пісок і в кошиках, й на ношах, і в приполах, возили в тачках, кидали руками й лопатами, зашурували одержу, запорошили собі очі. Аж таки ще до обіда, перед панським другим сніданком, панна Юзя пробігла мазурковим кроком по довгій жовтенькій, мов золотій, стежці до альтанки, увитої червоним диким виноградом, злегка черкаючи по пісочку довгою білою сукнею.

— По піску навіть ліпше,—зважила вона,—а то

мокре пале листя шелестить так смутно... та й сукню може забруднити, покаляти.

І панна Юзя поспішила до покоїв, бо почали з'їздитися гості, то випадало приймати повіншування й дарунки та припрошувати панночок до кави з усякими присмаками; обід мав бути далеко пізніше і дуже парадний, а потім забави, танці та урочиста вечеря. Юзині родичі не жалували коштів на учту, на ушановання 16-літніх роковин дочки-одиначки.

VII.

Тим часом Мартоха з родиною, вернувшись з роботи, засіли вже до обіду. Ярина сіла поруч з батьком на покуті, їй, яко засватаній, належало чільніше місце в хаті, та й вона вже не виходила з-за столу помагати матері коло печі. Воно, правда, мало що й потреби було в помочі, бо страва була звичайна: житня затірка та картопляні товкмачі з маком, от і все. Але Дарка все ж помагала, то ложки подавала, то хліба вкrojла, раз-у-раз встаючи з ослона, де вона сиділа проти покутя. Улянка з Іваном сиділи на вузькій лаві, а Пріська, тепер вже опецькувата, мордатенька семилітка, сиділа «по-турецьки» на полу, держачи на руках незвичайно головату й черевату, але тонконогу й тонкоруку Гапку, і носила через її голову собі до рота ложкою страву з миски, що стояла в ногах. Гаряча страва не раз капала на дитину, і тоді Пріська мусіла кидати їсти та зацитькувала малу. Жвавій Пріській обридла така повільна їда, і вона вже крадькома від матері дала Гапці штурханців зо два. Дитина вереснула.

— Та цить ти, бодай ти скопотіла! Цить, нех ти скиснеш!—не втерпіла Пріська.

Мартоха одвинулась від печі, дала потилишника Пріській, але таки забрала від неї Гапку.

— Я тобі раз казала, не смій мені клясти дитини, ще, борони Боже, в такий час скажеш!—мовила Мартоха і сіла на лаву годувати Гапку, щоб її вгаму-

вати,—сама здорова, як кобила, та ще й клене, бодай тебе заглумило!

Пріська щось промурмотіла, але зараз урвала, бо мати загрозила:

— Ну, ну, поговори мені!

Мартоха з усіх своїх дітей найбільше любила «головату» Гапку й не терпіла, як сусідки хитали головами над дитиною та пророкували, що «безмаль з неї нічого не буде, бо в неї ж, кумойко, і переніссячко синє і гочі як у старої». Гапка була обличчям «викапана» мати, тільки здоров'ям найгірша за всіх; вже третій рік їй кінчався, а вона ледве голову тримала. І Мартоха немов спішилася натішитись сею дитиною і пестила її так, що Пріська з Уллнкою аж зненавиділи «мазуху». Мартоха навіть не раз спихала головну господарську роботу на старших дочок, меншим попускала «байди бити», а сама сиділа з Гапкою, то бавлячи її, то лікуючи всякими ліками.

І на сей раз Мартоха через Гапку передала свій головний хатній обов'язок Дарці (знов-таки минаючи засватану Ярину), промовивши лагідніше ніж ззичайно:

— Дарусю, витягни там з печі товкмача... Ага, слухай, там десь від учора крішка горілки зосталося, то подай батькові.

Відколи Гапка прийшла на світ, Мартоха злагодила до чоловіка.

Через свою хвору мизиночку вона либонь навчилася більше жалувати та розуміти і свого нещасного «ядуху» чоловіка. Коли сьогодні вона дорівняла здорову, колись наймилішу їй за те здоров'я Пріську до «кобили», то в душі їй ворухнулось щось дуже подібне до того почуття, з яким бувало Семен бив її саму, та докоряв, що вона «от таки, як мур»: тільки Мартошине почуття було ще тяжче.

Семен тремтливими руками взяв «порційку», що подала йому Дарка, мовчки кивнув головою до жінки, на знак «дай, Боже, здоров'я»,—жінка так само до

нього кивнула, тоб-то «здоров був, пивши». Спочатку Семен хотів випити маленькими ковточками, щоб продовжити втіху, знаючи, що більш, як одну чарку, вже не дадуть, але не втерпів і вихилив цілу разом і хрипко-голосно кркнув «а-а-а!» Після вчорашніх «запоїн» йому таки конечно треба було похмелитись, а жінка досі не догадувалась дати, просити ж—Семен ніколи не просив у неї нічого: сей «гонор» у нього міцно держався.

Який час Семен їв, як звичайно, мовчки, але похмільна чарочка дражнила язика до розмови, тож він таки нарешті обізвався, ні до кого зосібна не звертаючись:

— Так, так... запили ми, знавця, нашу Яринку, а от не видно, як і Дарочку зап'ємо.

— Та мені, тату, ще літа не вийшли. Що ви-те мене заміж випихаєте?—жартовливо обізвалась Дарка, приязно подивившись на батька, немов усміхнувшись очима. Вона любила, як батько говорив вільно і весело, хоч се бувало тільки тоді, коли він випивав і то не занадто, бо, сп'янівши сильно, він ставав понурий і, хоч не бився тепер ніколи, та стискав кулаки і кляв крізь зуби невідомо кого. Дарка часом навіть купувала йому «малу порційку» за свої зароблені гроші «аби батько поговорили трошки».

— Я тебе, Дарочко, не випихаю,—високим і тихим голосом заговорив Семен,—а тільки відомо: дочки—чужа користь. А літа, хто ж їх відає, чи вони вийшли, чи вони не вийшли? про те піп знає. От як піду по метрики Ярині, то й про тебе попа біг-ме запитаю,—думаєш, ні? А ну ж тебе свататимуть таки тепер, до Дмитра, то треба ж нам знати, що людям казати.

— Нема там чого знати,—обізвалась Мартоха,—бо я Дарки однаково тепер не дам.

— А то чому, стара?

— Чому? Ти ж би й сам подумав: Ярину віддамо, Улянка ще мала та й невдала, ну, та й хто ж мені робити допоможе?

— А ми Йвана оженимо, от і невісточка буде!—
ще веселіше перечився Семен.

— Вже то за невісткою наживешся!—Що невістка, то не дочка. Та й куди там ще Іванові женитися?

— Хто рано жениться, той не кається,—напосідався Семен; видко, вчорашні запоїни розохотили його до думки про весілля.

— Ет, дай спокій, старий!—розсердилась Мартоха,—аж не хочеться слухати! Та нехай би там хоч і сто невісток було, а я Дарки не дам, бо я без неї, як без рук. Пошукай-но ще такої дівки.

Дарка спаленіла. Се вперше мати так виразно похвалила її. Ні, се, власне, не було хвалою, але се більше варто було, ніж звичайне величання матірок своїми дочками. Се мати вимовила вголос те, що Дарка й сама знала і тямила добре, тільки Дарка ніколи не думала, що вибаглива мати коли-небудь се скаже, та ще при всіх.

— Ну, чого розсілася?—звернулась до Дарки мати знов суворо,—збирай зо стола та поможи Ярині рушники торочити. Батько плете без толку, а вона слухає як-би що доброго!

Дарка всміхнулася і почала збирати зо стола, переглянувшись з Яриною.

Перехрестившись, Семен вийшов з-за стола, постояв трохи, мов хотів ще про щось поговорити, але роздумав і пішов з хати. За хвилину вернувся знову.

— Ага, скажіть ви мені, чого се у дворі такий ярмарок? Все чужі пани їдуть? Таж сьогодні не свято?

— То паннині менини справляють, їй сьогодні 16 літ вийшло,—сказала Дарка.

— Шістнадцять літ!.. тсс... диви ти!.. А котра з вас старша, чи ти, чи панна?

— Чи ж я знаю? Мамо, як ви-те кажете.

Мартоха трохи подумала, потім сказала:

— А так, що одних літ... день-у-день! Ще то до

пані тую кушерку привозили, та вона й мені щось там радила, бо я таки ледь не сконала тоді за тобою. Так-таки воно є, що ви в один день обидві знайшлися,—і ти, і панна.

— Ей, то треба й нашій Дарці менини справити!— раптом гукнув Іван, що досі мовчки щось стругав. Він встав і пацнув Дарку з розмаху по плечах.

— Одчепися, холеро!—відгризнулась Дарка.

— Ну, ну, ще побийтеся!—спинила їх Ярина, а Пріська захихотіла.

Раптом у хату вбігла чорна як жук, присадкувата дівчина, Яринина товаришка, Мотруна. Вона з розгону підбігла до Ярини, вихопила в неї з рук недотороченого рушника і потягла її за рукав з-за столу.

— Братице, біжімо хутчій до двора!

— А то чого?

— Та чи ж ти не чуєш? О! — Мотруна зняла пальця вгору, і всі почали прислухатись: в покинуті розчиненими двері долітав відгук скрипок та решітки.

— Музики? Де ж то? На панськім току? Чого?— питали навперебій дівчата.

— Та то ж пан найняв челяді музики. Менини паннині, чи що... Там такий баль! То ввечері пани танцюватимуть—буде гинча музика, а тепер пан позволив на току челяді танцювати. Та ще, кажуть, старим та хлопцям по порції дадуть, а дівкам косники роздаватимуть, чи що... Ой, біжімо, мої любойки, хутчій!..

Останні слова Мотруна договорювала вже біжучи вулицею до панського току, а за нею поспішала вся родина Білашів. Мартоха навіть і Гапку понесла з собою.

На панській оборі зібралось чимало людей, а коло самого току був правдивий тиск. Проте жвава Мотруна і дужа Мартоха протовпилися таки наперед, а за ними вже й вся родина Мартошина, тільки Улянка лишилась позаду, бо якийсь парубок одсунув її

ліктем, і вона вже не зважилась більше потикатись у натовп, а пішла в куток межи хлівом і стайнею, де малеча танцювала, дрібно кружляючи, мов ті маленькі блакитні й червонясті метелички, що в гарячу пору жнив низько в'ються по-над стернею, прудко-прудко.

На току zostався вільним від натовпу вже тільки невеликий круг землі і на ньому витинали «крутяха» пара молоденьких дівчат, побравшись по-під руки, і тройко—хлопець з двома дівчатами,—хлопець посередині, а дівчата, кожна обіч його,—і він обіймав обох їх за шиї, одну правидею, другу лівидею. Всі троє кружляли, трохи важким кроком, не звертаючи ніякої уваги на пару, що не раз налітала на них з розгону. Дівчата були дуже поважні, а парубок здавався гордим від тої постави з піднятими на дівочі плечі руками, усміхався, як переможець, та підморгував товаришам. Музики сиділи високо на соломі; гуркіт решітки слався низом, немов розкочуючись по темних кутках, а дрібчасті перебої скрипки та басолі літали по-над людьми і виривалися з клуні вкупі з промінням осіннього пообіднього сонця, що стріляло крізь стіну, де була вийнята одна ділина, і слалося через увесь тік аж до розчинених воріт широкою, яскравою смугою, живою від мільйонів блискучих порошинок, що мінилися, як дрібні золоті комахки. Світло черкалось об людські голови і яріло в передніх рядах людей на дівочих та молодичих білих, синіх, червоних, зелених та рябих убраннях, що красіли, як весняний цвіт; далі світло гасло в осінніх, темних кольорах чоловічих шапок та сермяг й поринало в старечих брунатних каптанах, «барханках» та «набиванках», що глушили де-не-де ту веселу мішанину барв. Всі дівчата були зав'язані хустками так само, як молодіці, тільки Дарка та «дурна» Грипа були «простоволосі». Дарка любила так ходити, коли не «закручувалась» хусткою «як малá», хоч мати сварила, а товаришки дорівнювали до «дурної Грипи». «Не гріх

і так, — ще находжуся колись по-бабськи», казала Дарка.

Пара дівчат, утомившись, покинула танцювати. Мотруна вхопила Ярину під руку і полетіла з нею в танець, сипнувши, навперебій музиці, веселою танцюристою піснею. На пісню обізвався парубок, що танцював з двома дівчатами, тепер уже не вряд, а крутячись по черзі то з одною, то з другою, пускаючи одну й хапаючи другу на переміну; раптом він, держучи одну дівчину, закинув вільну руку по-за шийку Дарці, але Дарка випручалась, відмовивши: «Я втрюх ненавиджу, загайно так!» Тоді хлопець пустив дівчину, потяг саму Дарку в танець і хутко-хутко закрутився з нею, держачи під руку. Вони не бачили обличчя одно одного, лівиця лівицю держала, а правцею хлопець немов хотів піймати Дарку за стан, вона ж утікала від нього, все вколо, все вколо, а все не випускаючи його руки. Обоє співали навперейми, і пісня Дарчина немов утікала, глузуючи, від пісні парубка. Раптом пісні й погляди зустрілись—хлопець перейняв Дарку за другу руку й заглянув в очі; Дарка урвала пісню, вирвала лівицю і вихрем закружляла в інший бік, з іншою піснею, і знов хлопець бачив тільки блискучу плетеницю русих кіс, що немов одбивались від нього тонкими розвіяними кісниками, черкаючи по лиці й примушуючи хлопця одхилатись назад, дарма, що лівиця простяглась вперед, немов шукаючи дівочого стану. Серед прудкого танцю Дарка була така сама поважна, як і другі дівчата, тільки не спускала очей в землю, а дивилась просто на людей. Коли красака вступила їй в обличчя, а волосся потемніло, змокрівши, Дарка, трохи задихавшись, але спокійно, сказала хлопцеві: «ну, вже годі, пусти», і він зараз же пустив її та й сам зійшов з круга.

Поки люди «йшли козака», поки поважно, по-троє против одного, водили «чумака», Дарки не було видно... Вона трохи потопталась в «вальці» та й знов від-

стала. Але раптом музики врізали «гречки»; увесь передній ряд людей, найближчий до круга, захвилював колом, побравшись за руки, і зараз посеред кола замайоріла Дарчина голова, кружачи в-парі то з парубоцькою шапкою, то з дівоцькою хусткою. Коло важко притупувало влад музиці, раз-по-раз чоловічі голоси, розбиваючи жіночий дрібний спів на рівні частки, вигукували «сам п'ю, сам гуляю»... але кінець тої приспівки губився в швидкому диханні гурту, в тупанні кількох десятків ніг та в несамовитому гуркоті решітки. Коло розривалось, випускало одних людей, приймало других і знов оберталось живим колесом; пари єднались, розлучались, двоїлись, число їх росло в очах, вони кружляли і в колі, й по-за колом, танець викочувався геть за ворота клуні і викидав де-які пари на двір; на вільне місце, і там вони літали, як буйні пчоли, що відбилися на простір з тісного рою. Танець докотився до кутків, до кружляла дітвора і до призьби коло пекарні, де сиділа стариня; тут музика запалювала гострим огнем невинні дитячі очиці й дратувала безсилі старечі ноги своєю непереможною, дикою силою. «Сам п'ю!.. Сам п'ю!...» бухало уривчасто, мов важкі гупання збунтованої крові в жилах.

— Музика, ша! — гукнув раптом голос Качковського, та так зично, що скрипка й басоля зараз замовкли, мов урвали струни, тільки решітка ще загурчала сама, але зараз і її вгамував хтось, сіпнувши решітника за полу.

Танцюристі пари не встигли одразу спинитись, а ще кілька раз окрутились, поглядаючи здивовано на музик.

— Ну, годі вам крутитися! — крикнув на їх Качковський, — за панські гроші готові до вечора скакати!.. Ви, мужики, баби й парубки, ступайте на пекарню, там вам сам пан дадуть по порції, а ви дівки ідіть до ганку, перед покої, паннунця вам пам'яткового подарують.

Качковський вимовив се таким самим грубим, начальницьким голосом, яким давав звичайно розпорядок на роботі. І зараз же юрба поділилась на два гурти,—більший сунув до «чорної» пекарні, а менший подався через вулицю на «білий» двір.

У пекарні, на стільці, коло чисто застеленого стола сидів молодший пан (старий заправся в безіка і не пішов), за ним на лаві засіло скілька панів гостей і мовчки пересміхувались межі собою.

Качковський спинив юрбу в сінях і почав упускати людей по одному, по два в пекарню.

Семен Білаш поткнувся було в першу пару, але Качковський визвірився на нього в півголоса:—Куди лізеш? Чи то нема старших від тебе?

Семен засоромлений сховався в гурт, а якийсь парубок вголос пожартував:

— А відомо, дядьку, по старшині батька в лоб!

— Ш-ша!—зашипів, як гусак, Качковський. Де-хто з молоді приснув, затуляючись долонею.

— Випий, діду, за паннине здоров'я, се вже їй шістнадцять літ скінчилось, вона у мене панна на виданню,—казав тим часом пан, частуючи старого діда Ляша, що стояв перед паном, спершись на ціпок і притиснувши долонею почеплену на ціпок шапку. Дідова правиця так тряслась, що він насилу божу влучив нею чарку, та й то розхлюпав половину горілки, несучи до рота.

— А дай Боже, дай Боже, — прошепотів дідок зовсім не дочувши, що саме пан сказав, — дай, Боже, здоров'я і панові, й пані, і паничеві, і... і... — решта слів десь загубилось у кущастій сивій бороді старого.

Ляш хотів поставити чарку на стіл, але рука тіпнула, чарка впала додолу й розбилась на скалки.

Інші діди охнули з обстраху, якийсь пан з гостей не втерпів і вголос промовив: «І пощо таку старизну скликати?»—Качковський зробив люту міну, але пан, надзвичайно ласкавий з радощів, сказав тільки:

«То ніс, то ніс, то szczęście...¹ подайте другу чарку».

В тій заметні Мартоха, швиденько ткнувши Гапку на руки сусідці-кумі, промкнулася в двері повз Качковського, що прогавив її нечерговий виход, вхопила з мисника малу шкляночку з зеленого скла, звичайного мужицького «половинчика» (Мартоха добре знала, де що стоїть у панській пекарні) і, приступивши до пана, подала йому того половинчика, обвинувивши «для церемонії» краєчком хвартуха.

— Ось-ось-о, прошу пана, порційка.

— Держи, бабо, — сказав пан і налив Мартосі горілки.

— Дай вам Господи і з роси, і з води, — приговорювала Мартоха, кланяючись раз-по-раз панові низько-низесенько, — щоби-те цих менин і на безрік діждали із паннунцею в щасті, в здоров'ї. І дай вам Боже із панійкою дочечку до року до вінця благословити.

— Спасибі, бабо, спасибі, дай Боже! — перебив її втішно пан, думаючи, що «стост» уже скінчений.

Але Мартоха провадила далі:

— І дай вам Мати Божа зятейка багатого та й унучечків хороших, та й щоби паннунця в золоті ходили й на золоті їли, та й як золото ясне, щоб так було життя щасне! — Тут Мартоха почала хилити горілку маленькими-маленькими ковточками, кривлячись, теж «для церемонії», але не дуже потім; лишивши трохи горілки на дні, підкинула бризками вгору, при тому вона не вимовила вголос, як то звичайно, бажання «вибрикувати» панні, тямлячи, що то було б якось незугарно, — кожний-же й без слів тямить, против чого теє підкидання. Поставивши чарку на стіл, Мартоха втерлася, далі обережно, мов святощі, поділувала пана в руку і тихим кроком подалась до дверей, спустивши очі і якось особливо підобравши губи.

---

¹ То нічого, то нічого, то на щастя. Р.

— Чи-ба, запишалась, панська підлиза!—шепотіли молодиці,—думає, підмастила, то вже панська ласка так і опливе на неї «із води»! А як-же!..

Пан обернувся до гостя, що найближче сидів, і промовив:

— А треба признати, що не раз у таких хлопських тостах трапляється якась наївна поезія, щось таке шире, дитяче... *Poczsiwy ludek*,¹ якби тільки ніхто його не баламутив...

Пан почастивав ще кількох старих. Тії «промовили» далеко не з такою «поезією», як Мартоха,—заїкувались і мимриги. Пан, прижмурившись, подивився у сини,—там бовваніло щось багато *poczsiwego ludku*. Пан кинув на Качковського.

— Слухай, коханку, ти вже тут сам їх дочастуй, бо я...

Пан, не договоривши, передав половинчика окномові і вийшов, а за ним і пани гості. В синях юрба, душачись до млости, дала панам широку дорогу.

Поки пан з гостями дійшов до білого двору, Мартоха була вже там, у зільнику, перед ганком. Вона зараз же знайшла в дівочому гурті своїх дівчат і стала по-за Даркою й Яриною, держачи на руках маду Гапку (вона встигла на бігу забрати її від сусідки); Улянка й Пріська притулились до неї сами. Поруч з Мартохою стояло ще кілька матірок, то поправляючи хустки на дочках, то перешіптуючись між собою.

— Там, кажуть, такі хороші застяжки даватимуть, геть чисто шовкові,—казала висока чепурна Олександра Чугаїха до Уляни Гречучихи.

— Ей, де!—відшепнула та презирливо, — покоївка казала—п'ять грошей локоть. Або то наші пани що доброго дадуть? От, як за напасть...

— Цитьте-но, кумо, генде вже пани йдуть!—перебила її Олександра.

З будинку на ганок вийшла панна Юзя з панноч-

ками-гостями. Не вважаючи на довгу сукню, вона здавалась дитиною при дорослих товаришках, — тоненький, нерозвинений стан, маленьке, бліде личко мало нагадували, що Юзя вже «панна на виданню». Всі панночки мали, або намагались мати, безжурний пташиний вираз, покручуючи головками та щебечучи; Юзя теж нагадувала пташку, але приборкану, з прихованою на дні погляду мрією вирватись кудись на волю, або в ширшу клітку. За Юзею йшла покоївка з кошиком, повним стрічок, порізаних на рівні, не дуже довгі кінці. Після панночок з'явилися паничі, але не пішли на самий рундук, а спинилися в дверях і почали поверх панянських голів і плечей роздивляться на дівчат, хто в ріпсе-пез, хто так, прижмурившись. Паничі переморгувалися межи собою, але ніякої критики вголос не вимовляли, може з уваги на панночок. Зате панночки ні на кого не вважали і щебетали, що спадало на думку.

— Чи то все дівчата, чи замужні? — питала одна варшав'янка і, діждавшись відповіді, засміялась, — ах, тут же й зовсім маленькі єсть, що ж за межаткі? О чім я мислю? Але то, що вони всі в хустках, то я думала. Скажіть, чи то тільки в поезіях дівчата-селянки бувають завітчані? Як то у Мідкевіча про вінки — «z гоź, lilii i tymianku»...¹

— Не знаю, як де, — завважила одна сільська панночка, — але тут на Поліссі дуже шпетно одягаються.

— А правда, — докинула друга, убрана з великою претензією, — дивіться, навіть біле убрання на їх не гарне.

— Чому? — озвалась несміло молоденька дочка посесора, — як чисте і добре викачане, то...

— Але ж прошу! — перебила «елегантка», — «чисте, викачане», що ж то pomoже, як воно з грубого полотна?

— І таки страх неформенно пошите, — знов умі-

---

¹ З рож, лілій та тим'яку. Р.

шалась варшав'янка,—не розумію, нащо вони роблять такі вузькі рукави і такі широкі, виложисті коміри, як хомути.

— То, прошу пані Ванди, маринарський стрій,—вкинув, сміючись, панич Бронек.

— *Milsz pan!*¹—кинула йому через плечі варшав'янка, стреливши очима,—панове не розуміються на строях.

— Але на чім іншим,—докінчив Бронек, а варшав'янка загрозила йому пальцем.

— Як так, то панська здатність до обсервації даремне пропадає,—завважила, іронічно всміхаючись, чорнява, струнка «граб'янка»,—бо на Поліссі страшно ординарний тип у селян, навіть у молодих дівчат.

— Вплив клімату й оточення!—з удаваним педантизмом бовкнув Бронек.

— О, то мусить бути дуже неприємно мешкати в такому негарному краю!—сказала варшав'янка.

— А певне! страх неприємно!—потвердило кілька паняньських голосів.

— Але то може не скрізь по селах так,—защебетала варшав'янка,—я собі то цілком, цілком інакше уявляла, бо як я бачила раз у театрі «*Wesele na Mazowszu*»,² то зовсім що іншого, ніж тут,—і строї і все, навіть не зле, зовсім не зле...

Тим часом дівчата стояли, збившись у гурток, і не знали, що почати. Панна Юзі теж була ні в сих, ні в тих. Але покоївка перебила ту ніяковість.

— Чи паннунця кажуть їм по одній сюди підступати, чи нехай я їм роздам, а паннунця подивляться?

— Нехай прийдуть сюди по одній.

Покоївка поставила кошика на ганку, на поруччі коло Юзі, а сама метнулася викликати дівчат.

— Ну, йдіть хутчій, котора там найстарша, чи

---

¹ Мовчіть! Р.

² «Весілля на Мазов'ї». Р.

найменша, а то панна чекають. А баби чого поприходили?—зашепотіла вона до Дарки,—то ж тільки дівчатам даватимуть.

— То ми, Марисю, тільки-но подивитися прийшли. А я ж і найменчу дівочку принесла, вона ж самеїка не зайде, ще ніжки малейкі,—і Мартоха голосно поцілувала свою мизиночку.

— Ну, на таких дівочок ще кісники не поросли!—засміялася покоївка,—нехай-но перше коси виростуть.

— А воно на щепочку почепить,—облесливим голосом провадила Мартоха, поправляючи на Гапці обшиту барвистими китицями перкальову шапочку. Але Марися вже її не слухала і знов почала кликати дівчат.

— Та йдіть котора! Йди ти, Ярино, ти засватана, тобі годиться перед вести.

Ярина почервоніла й сховалась за Мотруну.

— Ну, то ти, Мотруно!—і Марися сіпнула Мотруну за рукав.

— Ей, біг-ме не піду, біг-ме не піду,—забормотіла та, кидаючи полохливо чорними очима на всі боки.

— Йди ти, Дарко!

Дарка подивилась на Марисю мовчки і не рушила з місця.

— Ото дурні дівки, не хтять йти!—звернулась до Юзі вже розгнівана Марися.

— Та, прошу паннунці, вони не сміють,—озвалась Мартоха,—бо то, відомо, зросло, як у лісі, та й що воно видало? Нехай паннунця будуть вибачні.

Говорючи те, вона крадькома підштовхувала Дарку, щоб та йшла, але Дарка стояла, як мурована.

— То я вже сама їм роздам,—зважила Юзя і подалася з ганку вниз по сходах,—Марисю неси кошика за мною.

І вдвох з Марисею Юзя почала обходити дівчат, наділяючи кожну урізком стрічки. Стрічки були про-

стенки з шовкової жички, такої, як на ярмарках по ятках продаються. Багатшим дівчатам ті стрічки були не вдивовижу, але вбогі були раді, бо й таких не мали. Юзя, почавши з краю, спершу роздавала всім, і дорослим дівчатам, і малим дітям. Дорослі сами нахилились і цілували панну в руку, де-котрі ще промовляли: «Дзінькую паннунці», а малих матірки або старші сестри наштотували, наказуючи: «Поділуй панну в руку!» З дорослих тільки «дурна» Грипа не вклонилась і не поділувала руки. Вона кинула синеньку стрічку додолу і сказала: «Не хочу! Дай красну!» Але «красної» Юзя не дала і пішла далі наділяти інших.

Вже десятків зо два барвистих голів нахилилось до Юзиної руки, але саме, як Мартоха виставила свою Гапку через Мотрунине плече до панни, покоївка сказала:

— Прошу паннунці, нехай не дають тим малим, а то дівкам не стане, тут уже небагато залишилося. Мале однаково не розуміє.

І Гапка залишилася без стрічки.

Наділено Мотруну, Ярину, аж ось і Дарчина русява голова з непокритою короною кіс похилилась до білої ручки панни Юзі; запечені від смаги уста торкнули ту руку сухим поділунком і промовили без виразно, спокійно: «Дзінькую паннунці». Потім Дарка випросталась і подивилась просто поперед себе через паннину голову кудись у далину.

— А се ж моя Дарка, ровесниця паннунці, — не втерпіла Мартоха, — їй-же як-раз сьогодні сімнадцятий рік пішов.

— Так? — з ласкавим усміхом промовила панна Юзя і чогось поглянула на біле, дуже зашуроване убрання Дарчине, але більш нічого не сказала і, скінчивши наділяння (де-кому таки не стало), вернулась до ясного гурту панночок.

Тифліс, 1. V. 1905.

УТОПІЯ.

Дівчина з чорними смутними очима, жертва спадку по занадто великодушних родичах.

Артист-самовбивець (з мирних анархістів), що жив на кошт праці інших, аби творити, і творчість зрадила його.

Учений, що винаходить нові дива, щоб улегшити життя своїй любій хворій чорноокої дівчині. Він оптиміст-філософ і шанує «силу слабких», їх «пасивне» двигання прогресу.

Родина: дві жінки і «їх дитина».

Дівчина і її «два батьки» (учителі).

Чоловік і жінка, що кохаються і ні за що не хотять жити вкупі, спробувавши того раз. Діти їх теж живуть окремо. Всі вони любляться.

— Я бачу, ти дивуєшся, та й мені трохи дивно з тебе, так наче ми зовсім чужі й незнайомі. Але ж ні, ми таки знаємо одна одну, тільки я краще знаю тебе, ніж ти мене: я бачила тебе у мріях про минуле,—а сі мрії завжди певніші себе,—ти ж бачила мене у мріях про те прийдешнє, що завжди загорнене у ясний срібно-блакитний та мало прозорий серпанок. Але тепер ми зострілись віч-на-віч, якась сила одслонила той серпанок перед тобою і [ ] минуле до [ ], не будемо ж дивитись одна на одну з подивом недовір'я—друзі мрій завжди рідні собі, хоч-би віки ділили ті мрії одна від одної. Дай мені руку! бачиш, рух сей пережив віки—і поживімо вкупі хоч одну годину, сестро моя в людськості, може тоді ми порозуміємось краще, може хоч відгадаємо серцем одна

в одній і в наших різних поколіннях те, чого розумом збагнути не можемо.

Я подала їй руку й з того часу ми стали рідні перед самими собою і любо стало нам говорити одна до одної: сестро!

І хоч знову той мало-прозорий серпанок заслонить передо мною прийдешнє, хоч може сумнів примусить мене зректися і забути те, що я бачила там, я може забуду все, але сеї дівчини з чорними лагідними очима,—такими лагідними, аж не вірилось, що вони не блакитні,—я не забуду повік. Я не відречуся ніколи, що я держала в своїй руді її вузьку білу рученьку, ніжну і холоднувату, як пелюсток з рожі, що я бачила, як тїнь від її темного волосся спадала на її широке і високе чоло і глибока між чорними бровами. Я ж пам'ятаю її хибку походу,—вона ходила наче у воді і рада була спинитись як-найшвидче,—я пам'ятаю її втомлені повільні рухи. Тільки вії у неї рухались часом швидко, мов хотіли змахнути якусь болізну думку з-перед очей, та уста її [дивні]¹ барви зов'язлого маку, раптово тремтіли часом (але на мить одну) немов від стриманого болю,—після того вона закривала очі, зідхала, потім тихо всміхалася і знов дивились мені в душу її великі чорні очі, очі мучениці. Як же можу я зректися її?

---

¹ Слово «дивні» розібрано здогадно. Квадратові дужки на ст. 232—нерозібрані слова.

«А ВСЕ ТАКИ ПРИЙДИ!»

(Утопічна фантазія).

Якось в Італії, блукаючи без мети по тісних стародавніх вулицях «препишної» Генуї, натрапила я на магазин антикварський. Була то, правду кажучи, звичайна крамарська буда, яких безліч в Італії. При ярому італіянському сонці її крам здавався чистою мізерією. Обтріпані, вилинялі церковні орнати, покривлений бронзовий дзигар в стилі рококо, порцелянові аморетки з одбитими носами, по-дикарські розмальовані алябастрові мадонни, недотепні імітації класичних моделей, добре відомі в Італії під іронічною назвою *antiquita moderne* (новітні стародавності),— все те мало немов засоромлений, жебрацький вигляд. Зпочев'я спинилась я перед вікном тієї крамниці і так само знечев'я хтіла вже відійти далі, коли раптом впала мені в очі невелика пожовкла і пошарпана книжечка, не то друкована, не то писана якимись чудними, ламаними та кучерявими літерами. На окладинці стояв довжезний заголовок—я вже не можу пригадати його тепер дословно—либонь якась «справдива історія життя, мандрівок, вражіннь, спостережень» і т. и., і т. и. «славного мореходця»—здається, Черкаторе—а «списав її, для забави благородним дукам преславної, сильно-дужої, гордопишної республіки Генуезької смиренний слуга господа нашого Ісуса Христа брат Веріфікус»—чи, може, Верідікус—вже не можу гаразд пригадати імення, чи, певніше, псевдоніма автора дивної книжки. Але більше, ніж сей заголовок, спинив мою увагу девіз, виставлений вгорі картки:

там було намальовано бич і світач, навхрест зв'язані терниною і наївно з'ображеною блискавицею, а під сею емблемою підписано слова «E pure vengta!» (А все таки прийди!)

Тим часом меткий крамарь-антикварій завважив мене і вибіг на поріг свого «магазину» та й почав іречно-настирливо закликати до себе «як не купити, то хоч подивитись—вже ж се нічого не коштує!» Я добре знала, чим кінчається звичайне такий «некоштовний» спосіб розглядання в антикварських крамницях, але книжка так заінтересувала мене, що я рискнула зайти в крамницю, попросивши крамаря дістати мені з вітрини твір «брата Верідікуса» (буду його вже так називати). Крамар проникливо подивився на мене, трохи прижмуривши круглі, як у хижого птаха, темно-карі очі, далі кинувся до вітрини виймати книжку. Обережно здмухнувши з книжки порох, він розсипався в компліментах то книжці, то мені, зручно еднаючи ті компліменти до купи.

Я тим часом розглядала книжку і де-далі все менше могла скрити від круглих очей антикварія, що справді «оцінила» її. Я не могла одірвати очей від тих сторінок з тонко розмальованими заставками, з кучерявим везерунком кучеряво стилізованих фраз. Все було таке середньовічне в тій книжці і разом з тим було в ній щось глибоко рідне моїй душі. Я перегортала картки, часом поривалась читанням, аж мусіла силоміць одривати очі від них, тямлячи на собі скрито-нетерплячий погляд антикварія. Уривок за уривком укладався в моїй думці в чудну фрагментарну картину, з остаточної картки забренів трагічний акорд і знов я одірвала свої очі, бо антикварій промовив аж до нещироти лагідним голосом.

— Гадаю, що синьйорі дуже не вигідно читати в моїй крамниці—у мене, на жаль, ніякого комфорту!—що іншого було-б у себе дома, в затишному кабінетику...

Сей тонкий натяк примусив мене почервоніти, але

як я вже стулила книжку, мій непокірний погляд таки забіг на остатню стрічку і там прочитав: «...Так смутно говорив мені Черкаторе, але я звернув здивовані очі моєї думки до Нового світу і, простягаючи руки моєї нетерпливості до нього, серцем покликнув: А все таки прийди! (E pure venga!) Остатня картка була надірвана внизу, тільки з шматочків фраз та слів можна було догадатись, що автор просить «вибачности» (indulgenza) у своїх «високородних» читачів за свій «скільки недосконалий, стільки ж і скромний» твір. А на останку велика, майстерно виведена літера F давала на здогад, що либонь то був кінець книжці, бо певне там стояло слово Finis, а може й ціле речення «Finis coronat opus»,¹ як то було в звичаю у давніх письменників.

Я запитала антикварія про ціну книжки. Він заломив таку суму, що вся моя подорожня каса зникала в ній незначною часткою. З одвагою розпачу я попробувала визначити можливу для мене (хоч і то тяжку) ціну. Антикварій усміхнувся так, як дорослі усміхаються дитячій наївності.

— Як то панство подорожні люблять жартувати! Ось, наприклад, вже третій день ходить до мене один лорд і все дає мені за сю книжку ціну—ну, правда тричі більшу від тільки-що призначеної мені—але ж я, натурально, розумію жарти і жду терпляче того часу, коли моїм покупцям схочеться говорити серйозно.

Надія на владання книжкою зникла без воріття... Щоб вийти з ніяковости, купила я щось з antiquitá moderne, свідомо переплативши, і вийшла з крамниці, проведена іронічним поглядом круглих очей.

Не знаю, яка доля спостигла ту, втрачену для мене книжку, може купив її той «лорд» або який инший бібліоман і поховав од світа у своїй аристократичній колекції «уніків», а може антикварій, передороживши

---

¹ Кінець вінчає справу. P.

занадто, мусів потім продешевити і продати за безцінь якому невігласові, що досі може й з світа її звів... Не знаю. Видимий її слід загубився для мене, але в думці лишився і досі від неї слід невидимий і тепер спогад виступає де-далі все виразніше, як літери на давніх потайних манускриптах — «палімпсестах» — писаних таким атраментом, що, невидний одразу, потім виявляється і вже від часу не блекне, а все виразніє. І тепер мені ясно стоять ті фрагменти і зложена з них картина, я згадую хоч не самі слова, то барву їх, і так-би хотілося мені списати їх тією самою барвою, чи не обізвуться на них інші душі так, як обізвувалась моя на стогін тієї середньовічної туги, а як обізвуться, то може не промовчать і на стогін моєї новітньої туги, новітньої та рідної тієї давній.

Ось яка картина, що відбилася в пам'яті моїй наперекір течії вічно-біжучого часу.

Фрагмент перший.

Одважний мореходець Черкаторе і смиренний брат Верідікус провадять мирну розмову в тихому, білому рефлекторії закинутого в далекі гори монастиря. Обидва розмовники були колись нерозлучними друзями в світі, тепер монастирські мури порізнили їх, та все ж не порвали між ними тієї таємної нитки духовної кривности, що, з ласки Божої, певне єднатиме ті душі і на небі, коли Спаситель нашого грішного світу сподобить їх зустрітись там після мук очищення.

Черкаторе оповідає, а Верідікус нанизує слова його на міцну нитку своєї уваги і часом подає своє слово, — так побожна людина, слухаючи в церкві слова Божого, дійшовши остатнього зерна своїх четок, тихо промовить «амінь» або кугіе eleison і далі почина послухання від першого зерна...

Морські дива і чуда суходолу швидко пролітають у тій розмові, швидче, ніж летить корабель білокрилий під вітром погожим...

Не так швидко списує потім брат Верідікус тії дива і розмову, зоставшись без друга в самотній своїй, суворій келії. Він спиняється над кожним реченням і думає,—так задумується журлива мати над колискою своєї дитини: яку долю викує собі той, що от-от виїде з тієї колиски в широкий світ?...

Фрагмент другий.

Брат Верідікус пише.

...«І я спитав його: як же зветься ота найдивніша сторона, про яку ти мені тепер оповідаєш?

А він мені на те: я не можу сказати тобі її ймення, бо не живуть гуки його в моїх устах, тільки серце моє знає його і чує. Дозволь мені називати її в мовчанні.

Я схилив голову, а друг мій провадив далі.

— Те ймення будуть знати всі люди колись, бо тая сторона плавуча виспа серед вічного океану і хто не шукає її, того вона знайде сама колись, і по волі чи по неволі, а буде жити той нецікавий чоловік в чуді та в диві межі синами предивної країни. Тільки горе тому, хто не загартував духа свого для тої зустрічі, як не він, то нащадки його спокують за неміч його духа.

Я зідхнув і промовив:

— Ох, брате-друже, немічний дух мій зроду і тільки сила Святого Духа не дає йому погаснути у тьмі безпрозірній. Не крию, стільки ж лякає мене та плавуча виспа, скільки і вабить—хто ж я такий, що мав би дивитись на великі незбагнуті дива Господні без жаху? Але за одно я спокійний: ніхто, крім мене самого, не буде покутувати гріха немочі моєї, бо для слави Божої зрікся я земних нащадків по собі,—адже чернець не має спадкоємців від плоті своєї.

— Але він має,—сказав Черкаторе,—спадкоємців від духа свого і за тих він більше відповідає перед вічним судією, ніж необачний батько за свого недо-

дугого сина. Плоть винна проти смертної плоті, дух може завинити тільки проти безсмертного духа, а се ж і є та вина, що не проститься во-віки...

Фрагмент третій.

(На цьому уривається рукопис).

INTERVIEW.

(Утопічна фантазія).

Я своєї «інтерв'ю» почну таки з опису самого себе. Властиво так роблять всі «інтерв'юїсти», що з себе починають, собою кінчають, та не ким іншим і наповнюють свої interviews, але вони роблять це скрито, «межи стрічок», а я от зроблю відкрито, так може буде оригінальніше, а вже напевне буде чесніше.

Отже дозвольте рекомендуватись. Я — естет. І то не в теорії тільки, а в житті. На доказ сього мушу зробити невеличкий екскурс автобіографічний. Зовсім недавно знав я одну панночку, себ-то знаю я її і тепер, але тоді я її любив, а тепер не люблю. Не люблю рішуче і безповоротно і то саме через те, що я естет всіма фібрами своєї істоти. Панночка була (і єсть) гарна, ідеальної вроди (се я признаю і тепер), ідеальної доброти, має душу живу, і навіть іскру Божу, я в значній мірі завдячую їй свою славу незвичайно чуткого interview'іста — маю щирість признатися в тому! Її іскра божя, правда, не творча, де-хто називає таку іскру прозаїчним терміном «нюх», а я назову се (нехай хоч і з вдячності) «дар». Отже має вона дар признавати прийдешніх знаменитостей у «починаючих» письменниках. Між іншим, ви не думайте, що «починаючий» се справді той, хто тільки що починає писати, ні, «починаючим» можна бути і 20 літ, а на 21 раптом стати «нашим відомим», я навіть знав і такий курйоз, що автор був перше

«нашим відомим», а потім спустився до «починаючого» (alias «подаючого надії»). Не вірите? Далі, правда. Але се так, між іншим. Так отож кажу, панночка моя—ох, колись, і ще недавно, чого б я не дав за се «моя»! а тепер се тільки холодний *façon de parler*!—панночка моя була для мене я б сказав музою, та *interview*'ерам музи не належитья, ну то вже не знаю, Егерією, чи як там хочете. Вона любить тих «починаючих» (кажу ж вам, добрість ідеальна!), завжди у неї на столі тоненькі книжечки віршів у ясних обложках з «дерзающими» заголовками, і коли вона стріне мене з такою книжечкою в руках і на привітання скаже, показавши пальчиком на ймення автора: «Слухайте, сього вам варто побачити», то я без найменших сперечок виходжу від неї, сідаю в трамвай і мчу розшукувати прийдешню знаменитість, поки її інший не «відкрив».

ПОМИЛКА.

(Думки арештованого).

... А тепер я тут, в сій камінній скрині, в сій загратованій залізом клітці і маю час думати не тільки вночі, але й удень. Одвик я вже думати вдень і певне через те мої денні думки такі важкі, сірі, незграбні, немов шорсткі, мов нетесане каміння... Коли-б уже швидче стемніло, чи що... Ох, ні, і вечір теж погано, бо знов почнуть мені зазирати в душу ті бліді, криваві образи, знов будуть мучити німими докорами і знов я буду виправдуватися перед ними, ховаючись за те нудне безкриле слово «помилка», а вони все будуть стояти передо мною, мов кредитори перед банкрутом... Ну, що ж, банкрут я, банкрут, нехай навіть злісний, маєте се признання, тільки дайте мені спокій!.. Ба спокій! Чого захотів! Се ж і не мало. Хіба дають спокій банкрутам?.. Але ж ні, я не банкрут, принаймні, не злісний. Я просто пробував удачі, а всяка ж проба може не вдатись. Адже я не на лаврах спочиваю, і сього не можна поставити мені в докір. Адже от я сиджу в тюрмі так само, як і де-хто з них, а що мені не розбито голову прикладом, не розпорото живіт штиком, не прострелено груди кулею так як іншим, то се ж тільки випадок... я навіть не можу сказати «щасливий випадок», бо щиро не бачу в сьому ніякого щастя для себе. Я не шукав безпечности в той час, як навколо мене брєніли кулі, я не втівав і тоді, коли вся юрба, ще недавно така наелектризована, кинулась врозтіч. І потім нікого я

не зрадив (гм, ще б не доставало!), навіть ні одної дурниці на допитах не ляпнув, а з іншими траплялося... Ну, так чого ж мають вони докоряти мені, а не я їм? А про те я певен, що ті з них, які врятувались і сидять собі тепер безпечно вдома, хоч і знають, що я в тюрмі, то думають собі про те спокійно або з тим приємним смутком, що м'ягчить душу і збільшує власну повагу до самих себе! «Бідний наш товариш! як то там йому? Що то він робить в сю хвилину? А славний він, щира душа»... І такі інші банально-лагідні думки, ані одного докору собі, ніякого картання за мене, хоча вони вкупі зо мною винні з тієї помилки... Але я хотів би знати одно—ну, нехай їм байдуже про мене, нічого, нехай, се може й справедливо—та певже вони так-таки зовсім не винуватять себе за тих... тих, про кого я думати і згадувати боюся і таки мушу думати й згадувати як день, так ніч? ох, як уже мене змучило се!

А хіба легше було б, якби я знав, що й вони, товариші мої, учасники «помилки» теж мучаться й картаються за неї?.. Легше, здається... Ой, ні, ні! Се ж би значило, що я винен не тільки з тих ран, що на тілі, але й з тих, що на душі. Бо таки ж я був би винен, знов я, один я і більш ніхто...

Ну, що се я справді? Що за «самобичування»? До чого се «самогризіння»? «самоїдство»—казали ми бувало... Се просто тюремний настрій та й годі, от і вся причина. Ніхто ж мене не винуватить. Ще сьогодні «на прогулці» Санько і Недостатній привіталися до мене так щиро, а той, робітник—як то його на ймення?—з таким почуттям промовляв «товаришу». Адже всі, кого я бачу, від кого маю звістки, всі добрі до мене, всі приятні, ну, може й байдужі де-котрі, може й забули про мене, але ж ніхто не корить. І в «листку ж» тому, що сьогодні передали мені, і там моє ймення спогадується серед «борців, мучеників, героїв»... Ого, я вже набираюся самоповаги!.. Ні, але ж треба бути справедливим до себе і

не піддаватись неврастеніі. Авже ж, неврастеніі. Я навіть чую типічний біль в потилиці і в шиї та межі плечима, а в тім'я мов щось пече. Се ж і є перевтома, звичайна перевтома від думок, від монотонности теперішнього життя і від нервовости попереднього. Звідси і різні псевдогалюцинації. Треба взяти себе в руки. Постукаю до сусіди або-що... Не озивається. Спить може, або мізантропія напала... се буває...

Чи я думав, чи я не думав осі кілька хвилин? здається, нічого не думав, слава Богу.

Починає смеркати...

О, вже Санько заводить своєї:

Ой не шуми буйним листом,
зелений катране,
тяжко - важко на серденьку,
як вечір настане.

Гарно він співає. Який се в нього, властиво, голос? Здається, баритон, чи низький тенор. Хіба тенор буває низький? А хто його знає?.. Я вже знаю, які далі слова:

Як не хочеш, моя мила,
дружиною бути,
то дай мені таке зілля,
щоб тебе забути.

І чого він все сюю пісню співає? Певне ради першого куплета, бо другий зовсім до його не приходитьсь—адже ж Санько як-раз недавно одружився. Жінка його часто одвідує... Любляться вони... Нащо йому ся пісня?.. Ну, хіба пісня конче мусить «приходитись»? Оттак собі чоловік співає, що трапиться... Але чого все одної та одної що-вечора? Наче вмисне для мене... Ну, вже і вмисне! Звідки йому знати?.. «Шила в мішку не втаїш». Фу, які тривіяльності лізуть в голову—«шило в мішку»—чорт-зна-що!

Ага, от як-раз: —

Як не хочеш, моя мила,
дружиною бути...

А! нема чого, нема чого самому перед собою грати комедію, нема чого забивати баки самому собі тривіальними фразами та банальними непотрібними думками. Я ж не се думаю, і не так думаю, і не до себе думаю! Я ж думаю до тебе, люба, кохана, дорога, не моя Галю! Так широко думаю, як уже давно не говорив, давно—а може й ніколи? А думаю часто, щовечора, як тільки почую сю пісню. Я вже з першої ноти знаю, що буду знов думати до тебе. Се навіть робиться звичкою. Так на поклик муредзина правдивий починає молитву... Боже, який сентиментальний романтизм! Ну, й нехай романтизм, нехай хоч і розсентиментальний,—коли я так думаю, коли інакше не думається, значить, се широко і натурально і к чорту всі тії шаблони реалістичні, натуралістичні і як там вони ще звуться. Я не повість «ідейну» пишу, я собі просто думаю, і яке кому діло до мого «стилю»?

... Галю, друже мій близький, несуджена мила, бажана і недосяжна дружино, скажи мені, за що і нащо уся ося м'юка? Чи того ж ти хотіла для мене? Чи провиділа се твоя героїчна душа, твої винозорії очі? Ти свідомо пожертвувала мною, але чи такої ти жертви хотіла? Ні, такої ти не могла хотіти, ні,—я знаю тебе, я вірю тобі, я вірю в тебе навіть тоді, коли певне ніхто інший не вірив би. Але все ж, моя ти щира, моя чиста, моя свята, я не можу не думати, що й ти винна вкупі зо мною, може ти навіть більше винна, ніж я... Може ти й догадуєшся про се. Може ти докоряєш собі за мою недолю і рясні сльози котяться з твоїх ясних, гордих очей, але все таки очі ті горді, бо вони не знають, в чому ти найбільше винна, вони знають недолю мою, а вини моєї не знають, вони думають, що я сам тільки «жертва невинна» і що за мною інших жертв нема. А якби вони знали! Ні, я їм не скажу того. Я ніколи не

скажу тобі в живі очі того, що хочу тепер написати, я й не покажу тобі сього, бо рука моя не здійметься пробити тобі серце тим мечем, що давно вже пробив серце мені. Сеї рани, люба моя, ніщо вже не може загоїти і ніхто, навіть ти. Якби тільки могла ти покласти мені руку на серце... Я б мовчав, я б нічого тобі не сказав, але мені не так було б трудно терпіти сеї біль, бо його не трюдили б оті дикі приступи лютої... прости, моя єдина, — лютої проти тебе. І так не раз трудно їх погамувати, і так мене болить від того, подвійно, потрійно болить, і я плачу тоді, важко ридаю без сліз... Ох, коли б мені хоч сльози! Як я заздрю жінкам, що в них завжди сльози готові!..

А ще ся вічна комедія перед самим собою, сеї страх «сентиментальности», «бабства», як се безглуздо! Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми? тільки над сльозами і маємо владу, більш ні над чим...

Якби скоріш запалювали світло.

Буду писати, бо інакше, здається, не витримаю і збожеволю, а я не хочу сього «стилю» — він уже робиться «банальним» серед арештантів певного часу. Я хочу нарешті бути свідомим, зовсім свідомим і вяснити собі все як слід, а там — що буде, те буде. Як вийде, що треба, наприклад, повіситись, ну щож, знайдемо спосіб і повісимося, а як вийде, що й сього не досить, ну, тоді подумаємо, що його далі робити. Там видно буде.

Ну, нарешті, йдуть запалювати!

Я таки буду писати до тебе. Якось інакше не вмю, не думається. При тому я все таки тямлю, що ти сього не читатимеш, і се добре, бо інакше де-які речі мені було б чудно описувати тобі, коли ти й сама їх добре знаєш, а проте не описувати не можна, не буде ніякої «систематичности», чи як би се назвати. Мені ж треба все збагнути, все

провiрити, а для того треба все пригадати. «Реалiзмовi» буде шкодити ся «форма» писання «до другої особи», але ж я iнакше не можу, та й хiба не все одно? Я ж се нi для кого пишу i маю право писати, як хочу. Правда, я хотiв би написати гарно, краще нiж думав увесь сей час, бо менi здається, що ти таки якось присутня при моєму писаннi i я хотiв би, щоб воно було гiдне тебе хоч по формi, коли не по змiсту. Гарно—не значить нещиро, скорiш навпаки...

Однак, се починає бути смiшно, ося «передмова до невидимого читача», особливо, беручи на увагу, що нiякого читача нiколи не буде, окрiм мене самого. I, наприкинцi, звiдки я знаю, чи воно вийде гарно чи погано, нереалiстично чи навпаки, i де границя межi щирим i нещирим—адже я недарма лiтератор—ми так уже зiпсованi усякими «стилями», «настроями», «напря[ма]ми», що стратили справдi всяке «почуття дійсности». Буду писати, як менi хочеться, i перш усього на те, щоб не зiйти з ума—се така мета, що може оправдати всi способи.

Заголовок нiякого не треба, я не вмiю їх видумувати i завжди видумую не до ладу.

. . . . .

*
* *

Ти може й не знаєш, з якого саме дня се почалося, хоча напевне той день зостався i тобi в пам'ятi так, як i менi. Се ж було тодi, як я зрання послав тобi того листа (я писав його цiлу нiч), а ввечерi ти сама прийшла до мене.

Я тiльки глянув на тебе, i серце моє упало. Ти була поважна, зловiстно поважна i синi прозорi очi занадто зважливо дивились просто на мене. Я волiв би в ту хвилину, щоб вони були соромливо спущенi в землю. Я волiв би, щоб твоя рука тремтiла так, як тремтiли мої руки, коли я помагав тобi здiймати шубку, але ж твоя маленька, тверда, мов з пружинами всерединi, ручка простяглась без вагання

і стиснула без тремтіння мою нещасну, мов зов'ялу, руку.

Потім ти зняла шапочку і обтрясла сніг, від якого твоя чорна коса здавалась посивілою і надавала тобі трагічний вигляд; трошки снігу все таки ще зосталось, він хутко розтав і блищав крапельками при світлі моєї лампи, коли ти сіла при столі. Яка ти була тоді гарна! Мов ельфа уквітчана роскою... Такою я бачу тебе найчастіше у думці своїй... Ой, Галю!..

Ти сиділа, і я почував твій погляд на собі, але я стояв, безсило спершись на стіл, не смів підвести на тебе очей і не озивався ні словом. Я ж не спромігся і на твоє «добрийвечір» відповісти. Але ти хутко заговорила.

— От бачите, які в нас різні вдачі: ви скоріш одважуєтесь писати, ніж говорити, а я навпаки—думала, думала, як би відписати на вашого листа (ви ж просили власне відписати), та врешті зважила прийти і все сказати просто. Не вмію я писати. Та й довго б се було.

І знов у мене серце упало від сього «довго».

— Нащо ж довго,—озвався я тихим голосом, мов тяжко хворий,—коли тут досить «так», або «ні»...

— Сього мало, бо я мушу сказати і те і друге.

Тут я вперше звів очі на тебе, і ти під моїм поглядом тихо-тихо стала червоніти. Даремне ти з досадою зсунула брови і провела рукою разів два по чолі,—непокірна краска залила обличчя до самої хмари чорних кучерів, мов одсвіт рожевої зорі впав на твоє личенько, і в мене вже прокинулася надія. Я навіть несміло усміхнувся. Але ти раптом підвела голову ще вище і зробила той рух рукою і всім станом, який добре по знаку всім твоїм товаришам («королівський жест»—жартують було вони). Від того руху твоя маленька фігурка завжди немов раптом виростає і поважніше: і голос твій при тому стає одважний і гордий. Таким голосом ти й мені промовила:

— Ну, що ж, я вам скажу всю правду, хоч би там

що. Ви так просите і ви того варті. Може від сього страждання ваше буде ще більше, але, видно, так треба, інакше не можна, та й я не вмію інакше.

Не вважаючи на твій «королівський жест» я бачив і по голосу твоєму чув, що тобі дуже трудно вимовити оту «всю правду». Я поспробував «помогти» тобі, але я ледве чув власний голос, і тепер я ні слова не пам'ятаю, що я тоді сказав. Тільки я добре пом'ятаю, як ти скрикнула:—Ні, ні, не те, ви не розумієте, я люблю вас, вірте мені!—і тверді міцні пальчики боляче стиснули мою руку.

І знов я не пам'ятаю, що я сказав і як то сталося, що ти вже стояла, а я сидів і тулив твою руку собі до уст,—здається, мовчки, здається з сльозами на очах. Ти проводила лівцею по моєму волоссі незручно і трошки тремтять, може то було від звичайної невдалости лівої руки до всяких рухів, але мені то було любо, миліше ніж твої «королівські жести». Я боявся обізватись. Не знаю сам чому, але я тямив, що тим твоїм признанням ще не все скінчено і що легше було б мені не діджати ніколи кінця. Але я його діджав... Рука твоя спинилась, ти сіла на другий стілець тут же при столі, сперлась на руку так, що мені не стало видно твоїх очей, і заговорила.

— Я відповіла вам на одно питання вашого листа і не беру своїх слів назад, хоч я не думала промовити їх так... якось воно вийшло чудно... правда ж?

— Ні, ні,—прошепотів я.

Ти мов не чула того і провадила далі.

— Все одно, я люблю вас, се правда. Я хотіла сховати се од вас і написати вам, що не буду вашою дружиною, бо не люблю вас, бо люблю іншого—так ви скоріше залишили б мене, скоріше забулися б...

— Ні, ні!—озвався я голосніше.

— Забулися б певне і потішилися.

— Ні!—голос мій задзвенів так, що ти спинилась і змінила тон.

— Простіть, я вірю вашій щирості, але я думаю що... ні, я не буду переконувати вас, що ви помиляєтесь, бо я сама не знаю, може ви й праві... Може й праві... буває, що й до віку не забувають... Я теж думаю, що не забуду вас ніколи... І мені теж не легше було б, якби я думала, що ви не любите мене.

— Галю, так в чім же діло?—простогнав я.

— В тім, що я не можу бути вашою дружиною.

— Але ж, ти... але ж ми одно одного любимо!—скринув я.

Ти спустила руку, і я побачив твої очі. Вони були смутні-смутні і дивились на мене так пильно, аж почорніли від розширених зіниць, але мені здавалось, що ти не бачиш мене і мені стало чогось страшно, найбільше, коли я завважив усміх на твоїх устах, нерухомий, мертвий усміх.

— «Не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються»,—тихим, низьким, неживим якимсь голосом промовила ти.

Мене морозом пройняло. Чи знаєш, Галю, що відтоді я не можу чути пісні з сими словами—божевільний жах обіймає мене при них.

— Галю!—криком озвався я.

Ти стрепенулась.

— Справді, що се я мов романтична героїня загадками заговорила? Пробачте. Я вам розкажу все просто і широко.

І ти розказала мені. Ніколи не забуду, як просто і широко засудила ти мене на нелюдську муку, як просто доказала ти, що ми не маємо права на людське щастя, як широко впевняла ти, що ми обов'язані бути мучениками, героями. Ні одної голосної фрази. Ти тверезо, аж прозаїчно доводила, що в наші часи мусять бути «поділ праці» у всьому, що гармонія життя справді ідеал, що до неї треба людей вести, що вона й буде колись, там у золотому віці, в який ми обоє віримо, а тепер та гармонія неможлива так само як

неможлива праця без спеціалізації при сучасних умовах техніки і соціального ладу. Ще не настав, мовляла ти, час, надто для жінки, щоб з середньою людською силою можна було і вести громадську боротьбу, і вкупі з тим жити для свого подружжя, для своєї родини: стільки широких обов'язків не можна сполучити і врівноважити.

— Ну, і нехай вони будуть неврівноважені,—боронився я,—я ж і не вимагав би від своєї дружини, щоб вона «сиділа та хати гляділа».

— Однак же треба комусь і хати глядіти, щоб вона не стала пусткою і не спротивилась обом господарям.

Я пам'ятаю, що при цьому ти всміхнулась і що мені раптом зовсім одійшов той страх, який все було держав мене мов під холодним тягарем.

«Та сам би я й по водицю ходив,
Свою милу за рученьку водив»—

пригадав тут і я слова з народньої пісні.

— Шкода мені вас на таку роль,—поважно відмовила ти,—і... певне се вже така наша вдача жіноча консервативна, але я, принайм[н]і, не люблю «хозяйственных» чоловіків, якимсь воно у їх ще прозаїчніше виходить, ніж у нас.

І ти привела мені скільки прикладів наших спільних знайомих, де чоловіки були «господарні», а жінки «грали громадську роль». Я мусів мовчки признати, що такі подружжя не зовсім під мій смак. Але я не одразу склав зброю.

— Ну, се пусте, у нас міг би бути поділ праці домашньої і, значить, повна рівноправність. Невже й сього не допускає «жіночий консерватизм»?

Тобі легко було розбити се, завваживши, що я за п'ять літ студентства не навчився навіть як слід чай наливати, то, значить, принаймні чверть століття мине, поки я досягну повного «поділу праці» хоч би й в самому примітивному господарстві, так уже мене виховано і треба се приймати як факт! Значить, ділема

така: або нехай жінка господарює, або нехай буде хата пустою.

— І нехай буде пустою!—не давався я,—невже таки хатній комфорт вищий від всього? Та ні, се ж смішно! Я й не завважив би, яка та хата, аби ви в ній були!—хоч як я захоплений був тою сперечкою, але вже не смів звертатись до тебе на «ти», як то було вирвалось у мене в пориві признань.

— Так то вам здається...—почала було ти, але мені стало так гірко, такою тяжкою образою здалось мені твоє «резоньорство», що я схопився з місця і, нахилившись мало не до самого лица тобі, здавленим голосом крикнув:

— Що ж се за любов? Як я можу вірити в неї? Ти поблідла як полотно і теж встала.

— Коли не можете, то й не вірте,—сказала ти твердо, але губи твої тремтіли і рука нервовим рухом простяглась по шапочку. Я затримав твою руку.

— Простіть... пробачте... мені так тяжко...

Ти постояла хвилину, закривши лице руками, а як відкрила, воно було вже спокійне.

— Я справді не маю права бути нетерплячою, бо се ж я мимо волі роблю над вами тяжку операцію... Ви простіть мені...

Я тільки голову схилив.

А ти знов тихо і поважно доказувала мені, що дрібниці життя мають величезну руйнуючу силу.

— Волю я, щоб мене саму зруйнувала любов, ніж щоб її зруйнували дрібниці.

Мені в горлі стало ридання, але я вже не міг сердитись на тебе...

— Я знаю,—провадила ти, — з сього є один звичайний вихід: скинути все на «білих рабинь»,—але хоч би в мене й стало коштів на се, я не можу сього морально. Я вже одвикла, щоб на мене робили, та власне й не привикала ніколи. Ви ж знали мого батька. Знаєте моє виховання.

Передо мною став суворий образ старого «опро-

щенця»,—я згадав, як ми з товариством ховали його, якими речами товариші прощалися з тим «правдивим шестидесятником», в якому жила «душа Рахметова». Я згадав тодішнє просте, немов чернече убрання твоє, те єдине чорне убрання, що служило тобі і для паради за життя батька і для жалоби по смерті його... Справді, єдиній дочці такого батька, рано позбавленій материнського впливу, даремне було б доводити, що її «принципи» утопічні і не годяться в наші обставини. Се ж були вже не «принципи», а звички, міцні життєві звички. Се теж треба було «приймати як факт».

— Панно Галино,—почав я, зібравшись на силі і навіть силкуючись усміхнутись,—не так уже все се трагічно, як вам здається. Ще ж може бути такий вихід: я попрошу маму з сестрами переїхати сюди—сестри будуть раді, а мама ради них згодиться—мама моя з натури дуже господарна і їй певне було б до мисли навіть, щоб невістка не втручалась до господарства. Ви б не потребували ні про що клопотатись і ні за що не відповідали-б сумлінням своїм. Все одно мама і сестри звичок своїх і типа господарства не змінять, чи ми будемо вкупі, чи ні, то, здається мені, ми можемо спокійно користати з того добра, яке все таки є в таких господарствах. Ми б їм платили так, як платимо тепер чужим людям, тільки чужі люди тисячу раз гірше утримують нас, а лад у них такий самий буржуазний, і ми помагаємо існувати тому ладу своєю платою за стіл і хату, се вже ж нігде правди діти,—я намагався говорити так само тверезо і просто, як ти, і мені здавалось, що мені починає удаватися сей тон. Коли раптом мені здалось, що ти перестала слухати мене. Я завважив, що ти дивишся не на мене, а на стіну, де висів портрет моєї матері.

— Який суворий профіль у вашої матері,—промовила ти, немов думаючи вголос,—ви зовсім неподобні до неї.

— Я подібний до покійного батька,—відповів я і замовк, залишивши свої доводи.

Не знаю, що було б, якби я вдався публіцистом; може б гарячка полеміки, політична боротьба пером дали б мені те самозабуття, якого я прагнув. Але я публіцистом не вдався. Я не вмю «думати колективно», надто, коли я беруся за перо. Я не настільки сильний, щоб бути літературним ватажком напряду, але самостійність мого пера не дає мені бути рядовим в літературі, писати в рамках чужої програми, покорятись чужим, у всякім разі не моєю думкою збудованим планам. В житті я ніколи не був настільки незалежним, щоб мене, коли вже не загнічувала, то хоч не «мулила» чия-небудь натура—і не скажу, щоб та натура завжди мусіла бути сильніша від моєї, ні, часто вона була виразно слабша, але в такому разі гніт її був ще тяжчий.

Твій гніт, моя сильна, моя незломна Галя, ніксли не «мулив» мене, власне тому, що він був сильний, виразний, я навіть думаю, не раз свідомий (адже правда?) і я свідомо покорявся твоїй силі, я сам взяв на себе ярмо теє і воно стало мені легким, так принаймні здавалось мені, аж поки... але про се потім. Я власне мав сказати, що гніт натур слабших від моєї гнітив мене завжди гірше, ніж гніт сильніших. Наприклад, ніхто не мучив мене так, як один мій шкільний товариш, безвольний до краю (та безвольність навіть скінчилася у нього потім справжнім божевіллям), неврастенік з істеричними вибухами. Мені й тепер трудно розважити, що власне так покорило мене сій недасній натурі,—не то щоб я любив його над усіх інших товаришів (були моменти, коли я зовсім не любив його, а терпів, як недугу), не то щоб я свідомо наважився пожертвувати для нього своєю незалежністю, (бо хоробливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокости), навпаки, я вважав, що він того не вартий і що я марную на нього ту силу, яку міг би вжити далеко корисніше,—я все се добре тямив і все гаки жив у правдивій кормизі, за яку вся моя

родина і близькі приятелі зненавиділи того нещасного. Головним почуттям моїм до нього були жалощі, якісь тонкі, пекучі, що проймали кожен момент моїх відносин до нього, хоч я не любив признаватись у тому навіть самому собі, а перед іншими завзято зрікався того почуття і намагався впевнити всіх, що ніякого «рабства», як вони казали, тут з мого боку нема, що я просто люблю і поважаю свого товариша і що мене, як людину при повнім здоров'ї, зовсім «нічого не коштує» часом потурати «невинним забаванкам» хворого. Тим часом то мене «коштувало» стілько, що рік-два іще такого життя—і я вже був би дотримав компанії товаришеві у божевільні... Прикро мені думати і писати таке, але правда правдою, що тільки божевільня, забравши мого товариша, вернула мені волю і—я зараз же почувив се. Аж досі мені досадно на себе, як згадаю, з яким зусиллям задавив я в собі зідхання полегкості, вийшовши від того лікаря, якому здав на руки хворого.... А може ся досада—рештка «рабства...»? Такий я «в житті» (се актори так вживають сей вираз; як антитезу до виразу «на сцені»,—неначе б то сцена вже не життя—от дурість!), але в тому іншому житті, що опановує мене в той час, коли я беруся за перо, я зовсім не такий. Тоді я нікому не покоряюсь, нікого не жалую, ні до кого своїх вчинків, себ-то писаних слів, не приміряю, я думаю так, як думаю я, я один, і більш мені нема ні до кого діла. Ненавиджу в той час кожного, хто заважає мені бути самим собою. Щоб ти знала, Галю, то навіть твій вплив зовсім зникав у ті хвилини, коли я узброювався пером. Ну, от і через те мене моя робота не загоджувала. Адже мені треба було чогось такого, щоб я забув себе, а тут я як-найвиразніше ставав самим собою. В вимовлених словах, у вчинках, навіть в неписаних думках я згоджувався з тобою, жив по-твоєму (мені тоді здавалось, що се й по-моєму), але я сам дивувався, чому ж мені не пишеться так. Ні, мені рішуче «не писалось» так,—я

або не міг зовсім нічого написати на ті «пекучі» теми, які ми з тобою так часто обговорювали і які я, здавалось, так добре тямив і навіть почував (вони ж мені не раз спати по ночах не давали), або писав про їх щось не живе, «чуже», чи занадто «суб'єктивне», що «не могло нікого переконати, окрім того, хто вже й так переконаний», мовляла ти. Я боявся тих моментів, коли ти читала мою «публіцистику»,—у тебе тоді бувало таке непривітне обличчя, брови супилися з таким суворим боєм, куточки очей часом тремтіли і губи затискалися мов від урази. Я сидів наче на лаві обвинувачених (оскаржених). Насилу-силу ти здобувалась часом на таку ніби-то «похвалу» як: «та... здається, нічого собі....» або: «гм... ну, може воно, як виправиться, то й до чогось буде... Але воно не «виправлялось» ніколи, бо після такої «рецензії» я мовчки брав свій твір, систематично дер його на чотири частки й розпалював ним грубку, часом ще й у тебе на очах. Тоді ти слабо протестувала, пробуючи боронити мій твір, але я злорадно усміхався, піддухував вогонь і примовляв: «туди йому й дорога!», а в серці нишком закипала злість змішана з образою, злість не то на себе, не то на тебе.... Скоріш на себе.... ні, таки й на тебе! В мені тоді озивалась глуха ураза проти тебе за те, що ти намагалась не любити «моїх дітей», «дітей моєї душі» (так зову я в думці свої белетристичні твори). А що ти се тільки намагалась, се я добре знаю, хоч ніколи з тобою про се не говорив (з гордощів, бо я нікому, навіть тобі—і тобі тим більше—не накидаюся з своїми дітьми). Бо я раз бачив, як ти плакала над моїми віршами, а раз чув, як ти комусь читала вголос мою повість (ти сього не знаєш)—так можна читати тільки те, що до душі припадає, тут уже є такі нотки в голосі, що зраджують напевнісінько! Отож, палячи свої невдалі твори, я почував неначе помсту за «своїх дітей»—сю невдалість і завчасну смерть таких дітей, що ти б хотіла назвати своїми, якби вони вдалися.

Але зараз же мене брав жаль, чому ж у нас нема наших дітей, чому наш «духовний шлюб» такий неплідний? Я заздрив, і тепер заздрю тим письменникам і поетам, що мали своїх «егерій». Чого б не дав я, аби міг сказати про тебе те, що, наприклад, Мілль казав про свою жінку! Ще миліше було б мені, якби ми з тобою могли так злитись в одну літературну душу, як брати Гонкури.¹ Але ж я в літературі своїй, в найінтимнішому житті душі своєї був завжди самотний, не мав ні родини, ні дружини. Ти не хотіла увійти дружиною в таємну домівку мого поетичного почуття, я не міг збрататися з тим, що ти називала в собі «почуттям колективності», своєю «громадською душею». Я не міг збагнути сеї громадської душі,—себ-то я тямив теоретично, що се таке і з яких елементів воно утворюється, але артистично відчутти його я не вмів. Мені здається, що якби ти мала літературний талант, ти б утворила на сій основі щось палкіше, ніж Ада Негрі, щось сильніше, ніж Герцен, щось таке «світ руйнуюче, світ будуєче», якого ти хотіла від моєї нещасної публіцистики. Але ж ти до безнадійности не літераторка! Я любив твої листи, але се більше за те, що вони були писані твоїм енергічним, твердим, буйним почерком—він так отбиває твою вдачу!—та ще за те, за що я люблю все твоє. Про те я сам занадто літератор для того, щоб так тямити, що ти зовсім не вмієш писати, навіть листів. Не вмієш не так, як не вміють малоосвічені люди, що не тямлять літературно зложити фрази, ні, ти по-літературному, по-інтелігентськи, безнадійно не вмієш. Фраза твоя книжна, важка, педантична, в ній замерзає кожне почуття. Я не забуду, як ти раз написала мені: «оскільки моє почуття до тебе безпосереднє, остільки воно несвідоме, але ні

---

¹ Брати Гонкури (Goncourt), Едмонд (1822—1898) та Жюль (1830—1870)—французькі письменники, що були видатні представники натуралістичного напрямку в літературі. Більшість своїх творів написали спільно. Р.

перше, ні остатнє не повинно мати домінуючого впливу на наші відносини» і т. д. Далєбі, се подібно до карикатури, але ж я бачив се чорним по білому!..

Чому, Галочко моя, не дано твоїм писаним словам того вогню, що твоїм очам, тих тонких і ніжних відтінків, що твоєму голосу, тих чар, що твоєму сміху, тої грації, що твоїм рухам (трошки сталава та грація, як у тонкої іспанської шпаги!)? чому твоя геніальність не знайшла собі виразу ні в одній людській умітності, щоб передати душу твою нащадкам? Адже душа твоя безліч разів краща, дужча, багатша від моєї—чому ж моя буде жити (я тямлю, що буде—до чого тут фальшива скромність!), а твоя має загинути або розточитись на частки, пожити який час неповним, фрагментарним життям в пам'яті тих, хто знав тебе, а потім потроху втратити імення і ввійти незамітним матеріялом в душі тих, що вже не знатимуть тебе і ледве згадуватимуть тих, хто знав і пам'ятав тебе. Я знаю, твоя одважна «колективна душа» не лякається такої долі; ти скажеш: так і треба, бо і моя ж натура складається з часток тих людей, що жили передо мною. Се справедливо! Але моя душа сього не приймає, до віку не помириться з таким! Гаю, моя висока, моя недосяжна! який би я був щасливий, якби міг віддати тобі свій вогонь, свою «искру Божу». Нехай би краще я розточився на безіменні атоми і розійшовся межі «людським порохом» невідомих і байдужих мені потомних поколінь, се скоріше було б справедливо. А ти б світила їм ясною зорею, цілим, неущербленим світлом, щоб усякий, хто зблудить з дороги, міг бачити тебе і знайти праву путь. Але так не буде.... не буде! Ох, коли вже неможливо перелити в тебе мій вогонь, то нехай би ж він освітив мені самому всю тебе, всю твою душу до дна, і випалив би в серці моєму твій образ нехлибними рисами, щоб я міг змалювати тебе як живу і щоб душа твоя говорила до людей крізь мої слова довго-довго (я певен, що тоді мої твори

безсмертними стали б, але я не для себе хотів би цього). Та не має такої сили мій вогонь! І от чому він не потішив мене в моїй тузі великій, в моїй самоті, в голоді серця мого. Якби міг я в літературі, так як і в житті, покоритись тобі, жити твоєю душею, я може б став щасливий, але я таки жив собою, писав—ой, лихо моє!—тільки про себе. Часто я не одразу теє помічав: мені здавалось, що я малюю тебе, твою вроду, твою душу. Але серце моє хутко догадувалось, що се ж я про нього, про його кохання пишу, що ти не така з-під пера мого виходиш, якою створила тебе природа і життя, а такою, якою живеш ти в серці моєму. Я хотів розказати, яка ти люба, а писав тільки, як я люблю тебе, я хотів показати, яка ти сильна, а писав, як я гину з любови до тебе... І се ще гірше ятрило мою рану і не давало ні забуття, ні спокою.

На який час я зовсім покинув писати. Навіть знайшов інший спосіб заробітку, щоб не бути змушеним писати. Тільки се довго не протривало. Занадто вже я звик до сеї отрути, занадто розвилась в мені манія litteraria. Мені стало нудно жити, здалось, що я «погас», зникчємнів, виснажився і вже замість літературної манії от-от готова була розвинутись друга манія—манія самовбивства. Але я не хотів цього, я не хотів, щоб ти подумала, ніби я вбив себе «від безнадійної любови». Я знав, що ти не поважаєш такої смерти, і знав, що не зможу впевнити тебе в іншій причині мого самовбивства. Я не хотів, щоб пам'ять про мене була скаламучена для тебе почуттям якоїсь вини за собою і якоїсь настирливої зневаги до мого характеру. І я знов став писати. Я змінив свою «манєру» і се дивувало моїх знайомих та критиків, що шукали усяких «громадських» причин до моєї «нової фази творчости». Але властиве ніякої нової фази не було. Я брав навмисне «об'єктивні» теми, ніби з історії або з чужого мені соціального осередку, але ж се був тільки «маскарад души»,—люди

не пізнавали її, мою «суб'єктивну, індивідуальну» душу, часом навіть приймали її за «колективне сумління», але якби хто знав її до дна, то сказав би «я пізнав тебе, маско!» Я уділяв своїм героям по часточках своєї серце, а з різних об'явів їх любови до героїнь (здавалось таких діаметрально різних об'явів) можна було скласти одну велику і цілу мою любов до тебе. Те «колективне сумління», то було моя власне сумління, потолочене, побите на скалки, переломлене сто раз в призмі сліз мого серця і розприснуте на тисячі фантастичних, уявлених душ, рідних-ріднісінських сестер невірніваженої, самій собі суперечної душі моєї. В них я бачив себе, як в уламку свічада і догадувався і згадував про те, чого не бачив. Коли я малював їх незакоханими ні в кого—се значило: таким був я, поки не зустрівся з тобою. Коли я надавав щасливе кохання, се значило: так було б, якби ти була моєю! Коли я робив їх героями зречення, се значило: вони, такі, як ти хочеш, щоб був я сам. Коли вони гинули в боротьбі за ідею, се значило: так хотів би я загинути, так певне загинеш ти. І скрізь, і всюди ти і я, ти і я, а таки головню я, я, я... Нарешті не стало змоги так жити.

Тобі моя «друга манера» більше подобалась, себ-то ти дозволила собі толерувати сю манеру, хоча все таки жалувала «чому я не вмію виразити того всього в публіцистичній формі» («так багато порядних думок губиться в масі фікцій і через те не переконую!») Хтів би я знати, чи ти справді не бачила, що се тільки «маскарад», чи тільки заплющувала на се очі? Коли заплющувала, то се негідно тебе і нашої ширости. Але я ніколи не буду сього знати, се лишиться на твоєму сумлінні, бо я не вмію про таке питати, а ти, коли тоді не сказала, то значить і ніколи не можеш сказати, се де-далі ще трудніше буде.

Але мені здається ти щось підозрювала. Де-далі все частіше ти заводила розмову про те, що я занадто багато пишу, що се збавляє мені здоров'я,

виснажує мозок, що я не повинен всю силу віддавати на белетристику, бо сила іншої роботи стоїть облогом і нікому її робити.

— Так давай мені іншу роботу!—вирвалось раз у мене,—я нічого б так не бажав, як іншої роботи.

Ти пильно подивилась на мене, але не здивовано, так наче ти сподівалась того, що я сказав. Однак почала перечити.

— Яку ж се я роботу маю «дати» тобі, як ти кажеш? При чім тут я? Ти член партії і маєш виразні обов'язки, аби тільки твоя охота. От тільки чомусь товариші скаржаться, що тобі частенько бракує тії охоти.

Я спалахнув.

— Цікавий знати, чи надовго б у їх стало охоти чистити такі авгієві стойла, які вони що-дня роблять в редакції при помочі того, що вони звуть «рукописами». Другий раз скажи їм на те, що я дивуюся, як їм не відпаде охота приносити мені купи макулатури для виправки «стилю» (так неначе б там єсть якийсь «стиль», що тільки виправки потребує!)... А правопис! А почерки! Варто подивитись, ось поглянь!—я схопив першу ліпшу чужу рукопис зо стола, всю почеркану моїми поправками,—як їм не сором перед складачами, коли вже не передо мною! Хоч би раз само перечитало власний «твір» раніш, ніж пхатися з тим до друку!—я шпурнув зневажливо рукопис назад на стіл.

В тебе в очах блиснув недобрий вогник і в голосі озвалась «криця», коли ти промовила:

— Що робити? їм можна пробачити, вони не фахівці, вони се мусять писати, уриваючись від іншої роботи, тим і виходить хватано, аби як. Так що ж, коли «достойніші» нехтують писанням на такі прозаїчні теми—волюють критикувати, се, до речі, й легше.

Певне в погляді моїм відбилась моя мука, бо ти, зустрівшись очима зо мною, раптом урвала і, злегка

почервонівши, почала щось черкати олівцем по моєму бюварі. Якийсь час ми мовчали.

— Галю,—стиха заговорив я,—ти сама тямиш, як влучно ти попала мені в сáму рану, то я вже не буду більш нічого про се говорити.... Одно тільки, я прошу тебе, я маю право просити тебе завдавати мені хоч такий самий біль, але іншим способом.... сього способу... натяків... косих поглядів... я не можу знести... Може я й таке заслужив... але се негідно тебе, негідно того, що є святого в наших відносинах.

Мені стало так важко, що я встав і хотів вийти на балкон, щоб не показувати тобі свого обличчя в той момент. Але ти перейняла мене, вхопила за обидві руки—і куди поділась «криця» з голосу твого?

— Прости, друже мій! Прости дорогий! Так, справді, се негідно, мені сором за себе. Але ж ти знаєш, як я мучуся тим, що твоє уперте перо не хоче служити нашій справі так, як-би повинно,—з досади на нього я поранила тебе. Пробач!

Наче в синій безодні потонула душа моя в твоїх очах... і я вже міг усміхнутися щиро.

— Що робити, Галю,—боронився я вже без гиркоти, — видно я той літератор, що «не сам пером владає, а перо ним владає», мовляв Михайловський, се вже річ безнадійна.... Ну, годі про се. Ти краще порадь мене, я серйозно хочу порадитись, давно вже збираюсь.

Ти сіла й налагодилась слухати з тим поважним і ніжним виразом, який здебільшого з'являвся у тебе, як тільки я заводив мову про «пораду» якусь-небудь. Я ні разу не пам'ятаю, щоб ти була в таким випадку неуважною, щоб ти не доложила всеї снаги, аби хоч приблизну відповідь мені дати на мої турботні шукання поради. І хоч я знав, що корінної, найпотрібнішої ради ти мені не даси, але я вже не počував себе самотним, мені було легше.

Я став говорити, що белетристика мене самого не загоджує до кінця, бо я тямлю, що справа наша

вимагає іншої служби від мене. Але й «чорна робота» редакційна теж не загоджує. Се, властиве, марнування моєї сили. Се могла б робити всяка освічена фахово людина, який-небудь «учитель словесности» робив би се навіть краще ніж белетрист, а на мене навіть скаржаться часом, що я псую «точність вислову» своїми «стилістичними покрасами». Я думаю, що, наприклад, Овсієнко міг би краще від мене з сим справлятися. Я знаю, що він убогий і хворий, і тяжко заробляє на хліб, але думаю, що йому не буде кривди, якщо партія дасть йому більшу плату за той час роботи при редакції, який він покладає за меншу плату, бігаючи по «репетиціях». Коли партія не має на се грошей, я можу покрити сей видаток, а собі за те попрошу іншої роботи. Тільки я волів би, щоб се ти була ініціаторкою сеї «переміни ролів»,—одно, що ти маєш більший вплив на комітет, а друге, мені самому ніяково розпочинати про се розмову. Скажуть: наймитів наймає і т. і. Ти розумієш?

Ти мовчки потакнула головою. Далі спитала:— А що ж ти хочеш робити, замість редагування?

Тут я дав волю своєму почуттю, я говорив, що хочу жити роботою партійною, бо мені сором «тільки писати» в той час, як люди «живуть і гинуть», мені прикро, що моя робота занадто безпечна, рівняючи до роботи пропагандистів, перевозчиків та іншої ризикованої роботи, на яку йде переважно зелена молодь, тим самим служачи немов щитом нам, «старшим». По-моєму, сором так жити за плечима у молоді. Кому-кому, а мені, то се навіть непростимо: адже я, очевидно, на «ідеолога» не вдався, бо я не публіцист (тут уже нічого не поробиш, факт фактом!), впливу в партії, яко оратор або організатор, теж не здобув і, можна думати, не здобуду, тим часом маю одвагу в характері (ти знов потакнула головою)—умію спокійно розважати в тривожні моменти, держати свої нерви в руках, маю якийсь дар спостереження, трохи психолог ex officio, вмію вираховувати

всякі можливості і комбінації, до того цілком здоровий, незалежний і від мене ніхто не залежить, принаймні матеріально. Все се такі «таланти», яких, згодься, гріх заривати в землю. Правда?

Я почував, як мені горіло обличчя, а в голосі бренив якийсь веселий розпач. Ти повторила, як луна: «правда», але якимсь упалим, немов далеким голосом, смутним-смутним, сама зігнулась, немов поменшала, а очі поширились і дивились в якусь точку в просторі так пильно, аж трохи зачервоніли повіки і погляд став вогкий. Потім раптом випросталась, глянула мені просто в очі і промовила вдруге вже іншим, певнішим, але не «стальовим», а щирим, дружнім голосом: «правда! Ти вартий кращої роботи, ніж коректорська. І... прости мені не тільки форму, але і зміст мого 'недавнього докору».

Щось мене «замулило» при сих словах, хоч я очей не міг од тебе одвести, така була ти люба, як їх промовляла. Мені щось почувалось, наче я не по-правді здобув собі такі слова. Однак же я по-правді говорив з тобою, то ж таки правда була все те, що я тобі сказав—бо я таки й се думав щиро—правда, але не вся! Думав щиро, але не тільки се! І я не певен був, чи здобув би я твої слова, якби доказав усе до кінця... І тепер я не певен того... Я заглушив те «муління» просьбами «замовити за мене слово» в комітеті.

Ти знов подумала який час мовчки. Нарешті сказала виразно, роздільно, немов «гіпнотизуючи» мене:—Добре. Уживу всього свого впливу на се. Але під умовою: коли трапиться яка ризикована робота—я буду з тобою, завжди і скрізь. Я теж маю на се право і «таланти». Правда?

Я хотів сказати «правда», але мені щось здавило горло і я знов, як колись, притулив твою руку собі до чола і низько-низько похилився. Ти більш нічого не питала,—рука твоя все холола, немов при сконанні.

РОЗМОВА.

«Велике, фатальне кохання—се самум, що заносить піском і великі, спокійні озера, і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігли з гори, несучи долині вісті про нагірну волю; він нагромаджує несподівані гори-пересипи напереді владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити, змінивши границі держави своєї»...

Так читав у голос молодий поет, схиливши буйнокучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої «відставленої» актриси, а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання, як слухають безнадійно хворі люди гомону морських неспокійних хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі.

Раптом вона засміялась, прикро,—чи то занадто широко, чи то занадто фальшиво,—здалось поетові.

— Вам смішно?—сказав він вражений, далі додав надміру покірно, винувато:—Правда, я либонь забув про географію, пишучи се...

Актриса усміхнулась спокійніше.

— Я ще менше тямлю в географії, ніж ви.

— А можна спитати, чого ви сміялись?

— Чому ж? Тільки се трудно сказати... Мені здалось, що се наче початок мого некрологу, чи що... А се якось чудно слухати за життя.

Поет почервонів і кинув рукопис на софу їй до ніг.

— Вашого некрологу? Вашого? Яким способом? Чому? Коли се й некролог, то вже ж не ваш. О, ні, не ваш, я се аж надто знаю...

В голосі молодого поета забренило щось жорстоке, недобре.

— Хлопче мій!—голос актрисиня був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий,—не думайте ви завжди тільки про себе!

Поет не сказав нічого, тільки кинув докірливий погляд, повний і любови, й урази, на її зів'яле обличчя.

— Не докоряйте і не ображайтесь, бо се правда. Ви дбаєте про мене, а себе занедбуєте, ви глядите мене, приносите мені невідплатні жертви,—поет зробив поривчастий рух, але вона спинила його, хитнувши головою,—так, невідплатні жертви, але думаєте ви тільки про себе, про мене ви не думаєте нічого.

— Я більш, ніж думаю про вас!—вирвалось у нього.

— Се може бути... Се навіть так і єсть, але ж таки не думаєте про мене і не розумієте мене, а мені се сумно. Мене ніхто не розуміє, і се не тим, ніби я якась загадкова, незрозуміла натура. Ні, мене було б зовсім легко зрозуміти, треба було б тільки трошечки подумати і ще менше—пізнати, але се, видно, нікому не цікаво. Перше на мене дивились, були в «захваті», казали, що я—«зоря», що я «незрівняна» і таке інше, і таке інше, багато чого казали, ви знаєте, чимало й писали, але думати про мене—ніхто не думав, навіть ви.

Поет замислився.

— Може й правда,—тихо промовив він згодом,—може й не думаю, себ-то не думав до сеї хвилини. Але ж... мені таке думання не придасть нічого, бо що ж, може ви й не така, як мені здається, то все одно, я б вас любив усякою, і гіршою, і кращою. Ви—мій фатум.

— Гм... «І гіршою, і кращою»...—задумливо повторила вона,—а може б кращою і не любили.

Він здивовано кинув на неї очима.

— Ну, вже ж,—проварила вона,—такі, як ви, все шукають дизгармонії, порваних струн, розбитих арф, а тоді, коли я була кращою, в мені не було нічого розбитого, ніякісінької дизгармонії, вам було нудно від моєї тодішньої гармонічності! Он, можете взяти альбом—там є багато моїх молодих портретів, можете їх роздивитись, я не бороню, я ж не кокетую з вами, дивіться.

Він передивився один по одному всі її давніші портрети в «коронних» ролях і в «бойових» убраннях, довго передивлявся і мовчки поклав альбом на місце, заклавши його.

— Ну, що ж?—нервово запитала вона.

— Либонь ваша правда,—відповів він і лагідно та ясно усміхнувся, а їй стало чомусь його шкода.

— От бачите, мій... я мало не сказала «мій друже», але ж правда, се було б і нерозумно, і не оригінально, і навіть жорстоко? Бувають становища, коли жінка не сміє вживати сього слова,—вона журливо і винувато глянула на його.

— Називайте мене, як хочете, як вам приємно.

Він схилився, взяв її тонку, бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував, наче релігійно. Вона закрила очі, і рука її після того поцілунка лягла інертно, не вигідно, мов би жінка забула про свою руку. Минуло кілька хвилин у мовчанні.

— Ага... Про що я власне хотіла вам розказати,—озвалась актриса, мов поволі прокидаючися з півсна.

— Ви хотіли мені щось розказати?

— Так, здається... От що... Як ви думаєте, чого я погасла?

— Ви? Погасли?—голос поета бренив занадто здивовано.

— Ну, слухайте, я так не люблю,—вона зморщилась, мов від фізичного болю,—вам не до лица нещирість. Ви ж добре знаєте, який був мій захід, коли саме він був, і що він був, і що він був безповоротний.

— Я нічого не знаю про безповоротність,— сказав поет, ховаючи погляд.

— Бог з вами, не притискатиму вас до стіни. Та й не в тім річ. А як ви думаєте, через що те сталося, що я пішла в «одставку»?

— Ну, річ відома,— ви занедужали... перевтома... се й не дивниця: так переживати свої ролі...

— Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона,— нічогісінько! От власне, що я перестала їх переживати!

— Бо перетомилися равніше.

— Мовчіть! Не те,— різко й капризно обірвала вона і нетерпляче змінила кілька разів позу.

— Я вас розсердив?

— Ах ні, ні...

Вона повернулася до стіни і почала рахувати пальцем краточки на перському килимі, прибитому на стіні. Обличчя їй мінилося, брови ворушилися; часом вона от-от мала озватись, та й знов стискала уста. Далі вона круто обернулася до поета і глянула йому прямо в вічі.

— Та вже все одно, я вам мушу все розказати,— сказала вона з якимсь одчаєм,— хоч я тямлю, що не слід мені вам сього розказувати.

Вона зробила притиск на словах: «мені» і «вам». Поет повторив той притиск:

— Ви мені можете все розказувати.

— Гарзд,— зважливо мовила вона, хоч і не зовсім твердим голосом,— так от: я раз була дуже закохана.— «Тільки раз?» либонь думаєте ви...

— Я нічого не думаю,— сказав поет на сей раз досить шорстко.

— Кажу: «була», бо то звичай говорити в таких разях замість «єсть»...

— Так?—якось злякано протяг поет.

— Так. Ну що ж? Правда ж, тепер ви думаєте: «Нащо вона власне мені се розказує? От бавиться ситуациєю, сказано— актьорка!»— вона засміялася своїм

прикрим сміхом, а бліде від колишніх косметик і від хвороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум'янцем.

— Я б вас просив, коли ви можете, не сміятись так,—тихо і болізно вимовив поет і одійшов до вікна.

Вона вгамувалася.

— Ну, не буду, не буду. Ходіть сюди, я ж не можу голосно говорити:

Він покірно сів на своєму звичайному місці, на низенькому фотельчику край її ніг.

— Те, що я вам розкажу, дуже неоригінальне, не варт би й розказувати, та ще й поетові, вас таким не здивуєш.

Він нетерпляче знизав плечима:

— Хіба ви мені «тему» викладаєте?—образився він.

— Та вгамуйтеся, мусите ж ви зрозуміти, що не легко натрапити на натуральний тон, оповідаючи таке про себе.

— Простіть, я буду терпеливий.

— А втім, нічого «такого» нема в моєму оповіданні. Я тільки була закохана, і далі діло не пішло, як то кажуть. Дуже пісний роман, як на актрису. Ха-ха!.. Ах правда, я обіцяла не сміятись,—перебила вона сама свій сміх, бо завважила, що обличчя поетове мало дуже мучений вираз.

— Він, значить, не любив вас?—спитав поет, коли вона замовкла.

— Чого ж «значить»? Ні, навпаки, трудно сказати, хто з нас кого більше любив.

— Тоді чого ж...

— Ну, от і не смійся з вами! Невже ви думаєте, що досить любитися, щоб уже й з'єднатися? Гай, гай! А ще поет! Хіба ж ви не знаєте:

Не всі тії сади цвітуть,

Що весною розвиваються...

— Хто він був?—спитав поет, насупившись.

— Він був—і тепер єсть—літератор. Не такий, як ви, «обранець божий»—(поет пильно глянув на неї,

але вона не звернула на те уваги) — ні, він звичайний, «рядовий», пише театральні рецензії і провадить який-небудь відділ в провінційній газеті, тоді провадив: «з газет і журналів», тепер, здається, перейшов на «місцеву хроніку». Іскри Божої у нього в писанні нема, сього навіть мені не здавалось ніколи, але мені здавалось, ні, я в тому певна, що в ньому самому є іскра Божя, що вона світиться в його очах, і що в голосі його є те, чого бракує його фразі. За се я прощала йому все, навіть ті непросто кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс. А його рецензії на мою гру, хоч були завжди хвалебні, але... хай Бог простить йому їх стиль — се навіть на акторський невибагливий смак бувало часом несмачне. Мені все здавалось, що його іскру треба-б якось визволити від тої літератури, викресати з нього, і що я се могла-б...

Вона замовкла.

— Чому-ж ви сього не зробили?

Вона провела рукою по чолі.

— Чому?... Бо він не хотів іти за мною, а я не хотіла йти до нього.

— Чому?

— Ах, який ви нудний з тим «чому»? Я ж і без того хочу вам се розказати! Річ звичайна: він хотів, щоб я була його шлюбною жінкою, інакше кохати мене він не хотів, не хотів ділити мене з іншими, — він престрашно задрісний. Жити все в тому місті я не могла, а вдовольнитись стріваннями вряди-годи він не здолав-би, вже легше було йому зовсім розлучитись, так він сам говорив. Але я не схотіла піти за нього.

Поет чогось немов повеселів.

— Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов'язків не вабило вашу артистичну натуру. Либонь думка про якусь присягу, наче примус в любові, ображала вас. Законний шлюб заносив вам міщанством.

Вона прижмурилась на його, потім усміхнулася мляво.

— Ні, не в тім сила. Я просто побоялася злиднів, звичайного матеріального вбожества.

— Ви?!

— Так, я.

— Але ж я рідко бачив людину менше жадібну на гроші, ніж ви.

— Акторських бурлацьких злиднів я б не боялася, бо я вже їх перебула і вийшла з них щасливо, але подружніх, родинних, призвоїтих злиднів—я їх тоді боялась, і тепер боялася б, так, не вважаючи ні на що!

— Яюсь я сього не розумію,—поволі протяг поет і обличчя його прийняло відчужений, розчарований вираз,—мені здається, що либонь ваше кохання не таке то вже велике було, як вам здавалось.

— А чого ж я вмираю від нього тепер?—з гарчою, широко розпукою вирвалось у неї.

Вона підвелась на софі і заломила руки. Очі поширшали і почорніли, мов підмальовані. Поет лагідним рухом одхилив її на подушку, і вона знов лягла, покірно, стивившись. Настало мовчання. Поет механічно перегортав листочки в своєму рукописі.

— Не думайте про мене надто зле і зрозумійте, коли можете,—знов заговорила вона,—коли я боялася тих злиднів, то се не тим, що мене лякав голод, холод, пошарпані убрання, подерті черевики.

— Ви боялись за своє кохання? що воно знидіє в життєвій боротьбі.

— Та... було тріхи й сього. Хоча я не за своє, а за його кохання побоювалась. Жінки яюсь краще вміють задержувати поезію свого почуття серед життєвої прози, ніж чоловіки.

— Ви думаєте?

— Мені так здається. А втім, се не важно. Бо се одно не спинило б мене. Адже однаково його кохання могло б зникнути як не від злиднів, то від довгої розлуки, а то й просто «так».

— Ви не вірили в нього?

— Ні, не те, щоб... Ну, звісно, на себе впевня-

впвся більше. От і мені здавалось, що моє кохання «сильне як смерть»...

— А проте?—спитав поет з надією в голосі.

Вона всміхнулася смутно й іронічно:

— А проте, смерть сильніша таки, на жаль, мушу се признати. Вона сильніша навіть і за те, що здавалось мені дужчим і від моєї любови, дужчим і дорожчим від неї, так, дорожчим.

— Що ж воно?

— Невже не догадуєтесь? Ох, ті поети мудріші на папері, як у житті! Звичайно, мій хист. То ж йому були страшні тії злидні!

Поет уже дивився на неї давнішим поглядом, не ховаючи очей.

— Але ж ви сами заробляли чимало,—все-ж перечив він.

— Така перелітна птаха, якою я була і мусіла бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки перельотами,—запасів я не мала і ніколи не вміла їх збирати,—а звивши гніздо постійне, я позбулась би й заробітків. Ще якби він був актором... а то не може ж хронікер малої преси у кожному малому місті пристроюватися до іншої газети. Се не так легко.

— Се правда.

— На мої тодішні заробітки ми, правда, могли б прожити обое, навіть може і з родиною, коли б він покинув заробляти і жив, їздячи зо мною, на мій кошт. Але він про се й слухати не хотів.

— Се зрозуміло,—зважливо заявив поет.

Актриса спалахнула.

— А як-же! Вам се зрозуміло! Що чоловік може через якісь міщанські забобони розбити серце собі і своїй коханій—вам се зрозуміло!

— Се не забобони, се елементарна порядність.

— Власне «елементарна»! Все у вас, мушин, «елементарне»! Ну, а якби я жила на його нужденні «пострічні», зрікшись моєї професії для кохання, то се була б «елементарна непорядність»?

— Се зовсім інша річ. При сучасних обставинах...
Актриса замахала руками.

— Знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу раз! Нудно.
Елементарно. Годі. Се саме й він казав. Я ненавиділа
Його в такі хвилини.

Поет зважив не обстоювати сеї теми.

— Може він міг би мати якийсь заробіток при
вашій трупі?—несміло докинув він.

— Який? Суфлером бути? Чи «гопакістом» може?
Він же навіть і в хор не зугарен, а статистів наша
трупа не возить за собою. Він то може б і на таке
пристав. Але се вже занадто. Сього вже наші
акторські забобони не дозволяють. «Законний муж»
прем'єрки «зорі», «нашої знаменитої» чи якої
там ще—і «стовбичить на сцені» статистом, на
німих ролях, служить попихачем, «кутки підпи-
рає»... Ні, ні, ви сього може не розумієте, але се
не-мож-ли-во! Я вам кажу. Він був би «круглою без-
дарністю» на сцені... Так само, як і ви!—додала
вона раптом.

Поет почервонів.

— При чому тут я? Та й я ж ніколи не виступав
на сцені—почім же ви знаєте, може...

— Ні, ні «не може!» Я в сих речах маю нехли-
бний нюх. «Кругла бездарність», кажу вам,—вона за-
дирливо дивилась йому в вічі,—брр... я не знаю, сього
може б і моє кохання не витримало!

В очах поетових блиснув лихий вогник.

— Однак же той... ваш знайомий, здається, не
виявляв особливої «даровитости» і в своїй літературі,
се-ж ви сами казали.

— А, то зовсім інша річ!

Поет знизав плечима зневажливо:

— Не розумію, чому! Яка різниця?

— Газетяр може собі бути тричі бездарним, і
все ж таки Його називатимуть «чесним трудівником
преси», а не шантрапою.

— Ба, коли все діло для вас у словах...

— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не ви будете мене вчити нехтування словами...

— Ну, так єсть же і слово «писака»!

Вона густо-плямисто почервоніла і блиснула на нього очима:

— Ви що собі думаєте!

— Пробачте...

— Хоч би який він був у літературі, моє найближче товариство того не вмiло б змiряти і дорiвняти до мого становища. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно миле становище: «муж дариці!»— такі не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж «жінка свого мужа».

Вони обоє переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше від попередніх.

— Дайте мені папіроску,—озвалась нарешті актриса втомленим, байдужим голосом.

Поет уже злагіднів і почувався немов до якоїсь вини супроти неї.

— Не можу,—заперечив він,—вам шкодить курити.

— Хіба неоднаково, що мені шкодить, що ні?

— Кому ви се кажете?—з ніжним докором сказав поет і несподівано додан:—я вас вразив?

— Ні. Тільки мені відхотілося говорити.

Поет пильно подивився на її обличчя; її очі були спущені, але й так вона не видержала того пильного погляду та й одвернулася до стіни.

Він узяв її руку в обидві свої:

— Не гнівайтесь. Я сам не знаю, звідки взялась була ся лиха іскорка між нами. Тепер її нема— правда ж?

— Правда...

Вона обернулася до нього і заговорила, мов не було ніякої перерви:

— Так чи сяк, ми розійшлись. Себ-то я одійшла

від нього. Я перейшла в іншу гіршу трупу, на лихіші умови, аби виїхати з того міста і податись на край світа. Еге ж, я поїхала аж у Сибір, щоб не мати спокуси вернутись «одвідати» мого несудженого друга...

— Несудженого? Либонь неприйнятого?

— Однаково. Се не була якась примха моя. Я ж вам кажу—я за свій хист боялась, бо справді він би не встояв проти дрібних родинних злиднів, йому був би мат. Себ-то я думала тоді, що тільки в тім разі був би мат, а воно вийшло: «чи верть-круть, чи круть-верть, а все в головах смерть!» Ха-ха-ха!..

— Ой, Господи, з тим сміхом!

Поет хруснув пальцями.

Вона скрикнула:

— Не робіть сього! я не зношу!

Поет склав руки, але завважив:

— Бачите, я не смію робити того, що вам прикро, а ви...

— Звісно! бо ви здорові, а я хвора. Не перебивайте, я не могу так говорити... Отож, я поїхала на Сибір. Я думала, що давши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його.

— І се була правда!—палко завважив поет.

— Ні. Неправда. Я се ліпше знаю. Не жрицею, рабинєю почула я себе з того часу. Мені здавалось, мов якісь кайдани оплутали мене, я забувала, що се ж я сама закувала себе, і я кляла якусь невідому силу... А втім, може й справді се якась невідома сила розкраяла мені серце і душу надвоє...

— Се вже така доля артистів і поетів, що вони кров'ю серця свого поливають собі шлях до безсмертя!—трохи патетично завважив поет.

Актриса скривилась.

— Ет, балаканина! А втім, за поетів не буду сперечатись, вам се ліпше знати. Я не поетка. Що-ж до артистів, то, перш усього, яке там наше актьорське безсмертя? Скільки літер записаних в історії хисту?

Чиє серце заб'ється, читаючи ті літери, так років... за десять?

— Ну се вже ви замало одміряли.

— Однаково. Досить того, що таке «безсмертя» можна зміряти... Ні, ні, ні, нам треба жити, а не надіятись на безсмертя, тоді тільки ми відчуваємо себе і великими, і безсмертними. Поки я жила, була безжурна, в згоді з собою і з своїм хистом, я була щаслива і справді була чогось варта на сцені. Поки я не знала власного великого нещастя, горя, що заполюняє всю душу до останку, я могла «вживатися» щиро в своїй ролі,—ви ж знаєте, моє емплої було сильно драматичні характери,—бо в мене був невичерпаний фонд почуття невтраченого на своє власне життя. Я знала тільки те горе, що списано в драмах, і я вірила, що воно таким буває і в житті. Я жила тим писаним горем на сцені, а по-за сценою я відпочивала від нього і набиралася нової сили. Колись я була дуже веселою «славною товаришкою»—ви не знаєте...

— Ні, я чув...

— Все одно. Не в тім сила... Та от... Коли я пізнала на собі, в живому житті, що то є горе і як робляться людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі. Найменший фальш різав мене і я годинами мучилась, добираючи «натурального» тону до тих фальшивих банальностей, якими пересипано п'єси мого репертуару (а то-ж були ще не найгірші п'єси!). Я перестала «грати нутром», я почала студіювати ролі.

— Але ж се вища стадія драматичного хисту! — покликнув поет і хотів розпочати довгий доказ цього твердження, але вона спинила його рукою.

— Може й так. Не в тім річ. Якби я перейшла до сеї стадії ще тоді, як я була щаслива, може б воно пішло на користь і мені, й хистові, а так... се була тільки мука невпинна. Я все порівнювала писане горе до свого неписаного і се було мені міркою при студіюванні. Я згадувала, як справді плачуть від

розлуки, що справді говорять на прощанні, як справді не тямляться від горя і се роздирало мені серце, а ролі здавались карикатурами на мене саму і на мої страждання. Я не раз виходила на сцену з розпучкою в душі й зо страхом: як я буду грати осю брехню непритворенну? Далєбі, часом аж циганський піт проймав! Але «студія» виручала і довгий час ніхто нічого не помічав. Тільки, знаєте, се вже як-раз було не лицедійство, а лицемірство... Після таких спектаклів я верталася додому зовсім розбитою, втомленою, знеохоченою і вже не тямилася, навіщо і кому принесла я жертву. Хист видавався мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолом, і я починала ненавидіти його і нічого не було мені страшнішого над тую ненависть,—се була якась прірва, і я летіла в неї стрімголов...

В поетових очах світилися і спочуття, і жаль до неї, але він примусив себе промовити спокійно:

— Але ж не все було таке фальшиве в тих ваших ролях. Я знаю ваш репертуар. Там трапляються щонайменше місця, а то й цілі ролі, немов живцем вихоплені з дійсности. Хіба вам сього не здавалось?

— Се було ще гірше,—мовила вона, не відповідаючи просто,—коли траплялись такі місця, то я вже зовсім не грала, ні «нутром», ні «розумом», я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи не раз про публіку і про п'єсу та й про слова своєї ролі. Далєбі, мене не раз варто було б «помелом зо сцени» вигнати за таке «виконання», але публіка й критика прощали мені все—за істерику. Коли слідом за мною вся жіноча половина публіки корчилася в істеричнім нападі, то се звалось моїм «тріумфом» і сибірські багачі дарували мені соболі та самоцвіти. А для мене той «тріумф» не кінчався на сцені, я часто цілі ночі продовжувала свою «гру» ще й дома, аж поки втома смертельна або забійчі дози наркотиків приголомшували мене. Ох, які то були ночі! які то були ночі!.. Якби не ті простори, я певне б колись побігла до

нього босоніж і впала перед ним, благаючи взяти мене і сховати від такого «хисту»... Але другого дня я вже знов «студювала»... І так минуло кілька років...

— Кілька років?! Ви могли кілька років терпіти ці тортури?

— О, я тоді багато могла, себ-то мені здавалось, що могла... Тому помагали ще й гордощі. Мені не хотілося признатися перед собою, що я помилилась, що я подолана.

У поета знов з'явився на обличчі жорстокий вираз, він почував се і намагався погамувати се, але не міг і заговорив навмисне безвиразним голосом:

— Я не зовсім розумію се. Ви корили мене, що я не думаю про вас, а проте я не міг би для якихсь там гордощів занедбати вас так, як ви занедбалп... ну, хіба вам не спадало на думку, що не тільки ж ви сами приймали таку муку? Ні, ви таки безжалісні.

Вона глянула на нього скося і в голосі її забрехала іронія:

— А ви таки до неймовірности жалісливі! Де ж пак обстоювати інтереси свого—як би се сказати?—ну, все одно... Тільки, бачите, «в своє оправдання» я можу сказати, що я нічого не знала, яку саме муку приймає ще хто крім мене, бо мені ніхто нічого про те не писав... Правда, я просила його не писати до мене...

В поета готове було зірватись ще якесь слово, але він здержав його і навіть зневажливо стиснув губи.

— Так, просила, але він не повинен би був слухати моєї просьби, якби... Либонь скажете: жіноча логіка?

— Нічого я не скажу,—поцуро відказав поет і знов почав перегортати свій рукопис.

Вона подумала, потім сказала, так просто, без іронії, без досади, щиро приязним тоном:

— Знаєте, залишім краще сю розмову. Очевидячки, вас розстроює моє оповідання.

— Ні, ні,—заперечив він, болізно зсунувши бро-

ви,—якщо тільки можете, то скінчіть. Скажіть мені все, все, до кінця. Інакше мене се буде занадто мучити. І ви не вважайте на моє поведіння... я може нерівно і негарно говорив... але я... зрозумійте мене... якась роздвоєність, чи навіть більше... се ж дуже тяжко... і всякий-би на моєму місці... ні, я не те кажу...

Вона зібралась на силі і з легким стогоном болю підвелась, щоб досягти його руки своєю. Погладила його руку і знов лягла з таким же стогоном.

— Ні, се більше я винна... А втім, ніхто не винен. Хто зна, чи тяжче таке слухати, чи розказувати... Але вже раз почато—не дослухати, чи не доказати буде ще тяжче. Тільки я вже коротше докажу і—без лірики... Добре?

— Як вам буде добре,—сказав поет і вже зовсім злагіднів.

— Тільки перше дайте мені лікарство і підложіть що-небудь під голови, чогось немов низько стало. Так... спасибі.—Так, бачите, я таки не витримала свого до кінця. Може б я якось заспокоїлася з часом, може-б навіть і забула (в наші часи якось не випадає вірити в вічну любов!), якби не тії ролі з їх брехнею і правдою, а так рана раз-у-раз троюдилась... Ну, коротко, я таки нарешті вернулась в те місто. Але він уже був жонатий...

— Невже?!—вирвалось у поета,—він міг забути вас? Вона сумно усміхнулась.

— Хто його знає, може він і не забував мене.

— То як же...

— Ет, не вдавайте наївного! Адже в чоловіків то звичай—по-при великій, мовляли ви, фатальній любові мати з десятків, коли не більше, меншеньких, нефатальних.

— Я думаю, що і в жінок не раз так буває.

Вона байдуже одвела від нього очі:

— Як собі хочете...

— Ви бачили його жінку?—якось загадково спитав поет.

— Чому ж ні? я була у їх!..

— Ви були у їх?..

— Вам дивно? Ну, дивно, чи не дивно, а я була у нього. В перший же вечір я побачила його в театрі з жінкою. Я одразу пізнала, що то його жінка, вона сиділа поруч з ним і можна було одразу вгадати, що вона прийшла в театр по контрамарці, вона була завбого вбрана для передніх рядів партеру... і потім є щось таке особливе в поведінні подружжя між собою,—завжди видно. В перший же антракт я викликала його за куліси і попросила познайомити мене з його жінкою. Він не знайшов приклучки відмовити. Се було прилюдно. Ніхто з моїх товаришів ні про що не догадувався, бо не знав. І ми познайомились.

— Яка ж вона?—Поет не зумів сховати свою цікавість.

— Яка? Інакша, ніж я, зовсім інакша. Досить з вас?

— А хто-ж вона така?—відповів поет питанням, трохи засоромлений.

— Вона була «конторською панною» при тій газеті, де він працює, а тепер вона—жінка свого чоловіка, чи пак «мужня жона». Ким-же їй ще бути?

— Ну, могла б і тепер служити...

— У неї інша служба!—мовила актриса з коротким сміхом, подібним до кашлю,—як я прийшла до їх, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плу-талась у неї під ногами, бились, верещали і доводили її до розпуки. Я хутко завважила, що прийшла дуже не в пору, саме час було класти дітей спати, а в сьому повинен був помагати й чоловік, бо пані й служниця-підліток купелем клопоталися. Він намагався удавати передо мною, що все се його не бентежить, а навіть бавить, але, бідняка, з нього таки напевне був-би кепський актьор! Я завважила, як він разів два витер хусткою лоба.

У їх було всього дві малесенькі кімнатки і старші діти спали в тій, де сиділа я. Мені випадало піти собі додому, але я не пішла.

— Чому?

Вона знов засміялась.

— Як то «чому»? Ї ж прийшла в гості і мене прощено «зостатись, посидіти», ну, я й зосталась і посиділа, цілий вечір просиділа.

Її обличчя мало дуже неприємний вираз при тій мові. У поета знову заворушилось у грудях щось прикре супроти неї.

— Але ж вони запевне просили вас тільки з гречности, бо сами ж ви кажете, що ви прийшли не в пору.

— А що то мене обходить? Я хотіла і мала право добре роздивитись, як живе мій ех-наречений і його жінка. То-ж то я сама так мала б жити, якби... Ну, я й роздивилась. Діти досить довго не хотіли спати, та й клопіт був, поки їх напоїли молоком, то-що. Найменше було ще й хворе трохи і його довелось носити, поки заснуло. Потім дітей, як поспались, загороджено ширмою, а ми засіли до стола, маючи пити чай. Але поки до чаю, то служниця кілька раз викликала пані в малу кухоньку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню господу. Потім пані викликала пана і вони щось довгенько шепотіли. Потім служниця кілька раз кудись бігала, знов викликала панів і знов були таємні наради. Потім пані пішла на довгий час у кухню (підозріваю, що куховаркою, як і нянькою, була властиве вона, а служниця, дівча літ 12-ти, була тільки попихачем), мене «бавив» тим часом пан, чи пак я його бавила.

— Про що ж ви говорили?—глухо спитав поет.

Вона насмішкувато глянула на нього.

— Про всякі веселі речі.

— Веселі?

— А ви що ж думали? Що ми без жінки заходились «відживляти давні спогади» або що я, «ридаючи, впала йому в обійми», або, що він, «притяжений демонічною силою все покинув і, як вірний пес, пішов за мною»? Ой, серденько, таке тільки в п'єсах буває.

Ні, того вечора я грала зовсім іншу ролю. Я розповідала йому про веселі «катання на тройках» з сибірськими багачами, про porte-bouquets з сторубльовок, даровані мені, про те, як я навчилась співати циганські романси і танцювати по столі. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і традиційну «чайну» ковбасу, то я саме описувала «лукуловський бенкет» в Іркутську в ніч мого бенефісу. Наливши нам чаю, пані взяла шитво—дитячу курточку—і знати було, що то справді нагальна робота. Я сказала комплімент її зручності, а вона відповіла, що все шие сама і собі, і дітям. Мені здалось, що й на папові убрання було її роботи. Я пообіцяла принести їй викрійку наймоднішого фасона такої, як була на мені, сукні réformé... біднятко мусило подякувати. Ха-ха! У неї були продерті лікті, либонь ніколи було й залатати.

— Я ніколи не думав, що ви можете бути такою недоброю,—сказав тремтячим голосом поет.

— А я не думала, що ви такий сентиментальний! Зрештою, вам воно личить, ви—поет та ще й ліричний. А я що ж? я собі «актьорка»! Все таки я з таланом грала в той вечір, тільки се вже було в-останнє...

Поет широко розкрив очі на неї і не сказав нічого.

— Потім у нас розмова перейшла на літературу (бачите, як я добре запам'ятала «програму вечора!»), виявилось, що вони нічого не читають, він через те, що забагато пише, а вона—«ну, куди вже їй читати»! Ще таки він знав хоч нові п'єси, бо «сподовгу служби» вчашав до театру, а вона й того не знала, бо ходила вряди-годи, «як було кого з дітьми лишати», та й либонь, як була зайва контрамарка. Однак ми говорили про нові п'єси, а більше про мої ролі. Я запевняла, що людину ніщо не може так загодити, як артистична кар'єра.

Поет сумно подивився на неї.

— І се було щиро?

— Не сподівалась я, що вам треба пальцем пока-

зувати на кожну точку над і! «Широ»? «не широко»? Не люблю я цих питань! Почім я знаю? Може й те і друге разом!

— Я думав, що в той момент ви справді могли те сказати широко. Ви ж так злякалися колись перспективи злиднів, а тут же ви побачили їх навіч...

Вона перебила його нетерпляче:

— Так що ж? Хіба се що зміняло? Ну, злидні, справді злидні, може ще й гірші, ніж я собі колись уявляла. Але ви може думаєте, що «іскра Божа» зовсім згасла в його очах? що голос його зовсім одминився? Ой, ні! Він тільки писати став ще гірше... І я добре тямилася, що «викресати» з нього ту іскру таки можна було б, тільки не при такому хатньому оточенні... а іншого в нього ніколи не буде та й не могло б бути. Його родина іншою не може бути, ви розумієте? Хоч би яка була його дружина, доля їй була б не інакша, розумієте?—вона підвелась, на сей раз без стогону, і стиснула тремтяче його руку.

Він знов обережно одхилив її на подушки і сказав (він сам не тямив для чого):

— Та люди часом знаходять щастя і кохання поза родиною і не з шлюбною жінкою.

Вона втомлено прижмурила очі.

— Про се не варто говорити, — мовила тихо, — се сюди не йде... він не такий...

— А як він відносився до своєї жінки?

— Здається, прихильно... та... якісь вони були, немов чимсь винні одно проти одного. Так се все безглуздо...

Голова одхилилась набік, наче сама собою впала, так в'яло, безсило.

— Ну, дограла я ото роль...

— Яку роль?—злякано спитав поет, йому здалось, що вона тратить притомність.

— Яку? Ну, тієї ж одвідини «несудженого друга»... А потім вернулась додому і вже якось нічого не думала, не почувала, так мов би мене не стало на світі.

То перше було щось не то каюття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало. Другого дня мені трапилось грати на сцені, ще й п'єса трапилась противна, якась мелодраматична. Ой, які се були тортури! Бувши зовсім мертвою, вдавати якусь пародію на живу людину. Тут уже й «студії» не помогли, я вже ні фальшу, ні правди не чула, я погасла, я вмерла живцем. Се нарешті завважено. Я провалилась. Потім захорувала. Та се вже ви сами знаєте.

— І ви більше не бачилися з ним?

— Ні. Навіщо? Все одно... Я виїхала потім... не навмисне, бо й то було однаково... товариство переїхало і я вкупі з ним...

Вона замовкла і немов заснула, західній промінь сонця впав їй на закриті очі, вона не завважила.

Поет сидів тихо і затримував дихання, щоб не зрушити тиші. Промінь затремтів на стіні дрібненькими плямами, потім погас... Актриса помаху відкрила очі...

— Як могли ви полюбити таку мертвоу, як я?

— Я полюбив вас давно, ще в Харкові.

— А, правда... Се я на Сибір їхала... я тоді була ще живою... Се не гаразд, що я держу вас при собі?—спитала вона якось поважно, наче діловито.

— Ви не держите мене,—сказав поет і похилився.

— Так... ви кажете—я ваш фатум. Я вірю. Се буде. Може. Принаймні, поки я ще на світі. Але я хутко вмру, ви будете вільні.

— Тоді й я умру!

Уста її ледве рушилися.

— Се так личить казати поетові...

— Ви думаєте, я...

— Ні, не думаю, нічого не думаю. Хіба от що: якби він умер, ще тоді, давно, я б досі була вільна і не погасла... А втім, не знаю... Годі про се... Почитайте мені що-небудь.

— Що ж би?

— Своє, звісно.

Поет нерішуче переглядав свій рукопис і мовчав.

— Скінчіть те, що почали.

— Те?

— Авже-ж. Мені так буде добре. Читайте. Почніть спочатку, а то я вас перебила.

Поет поправив своє буйне волосся і почав:

— «Велике, фатальне кохання се—самум»...

Поет розточився в порівняннях, актриса лежала тихо і поволі намотувала пасмо свого темного, тьмяного волосся на тонкий, блідий палець, намотувала і знов розмотувала, довго-довго...

ЕКБАЛЬ-ГАНЕМ.

Екбаль-ганем лежить на ліжку в подружній кімнаті. Отак одягнена одсвятно, як завжди, серед білого дня—лежить. Чорне, блискуче, трохи жорстке волосся вибілося з-під химерно штучної зачіски і спадає безладними пасмами на щоки, як у простої федакині, хороші очі втратили агатовий полиск і стали подібні до зерен дешевих чіток, стертих занадто богомільною рукою, ніс—і так трохи величеський—припух, позбувся товстої пудри, став смуглявим і червонястим, ніжні уста сквасніли й згіркли... Екбаль-ганем знов плакала... Ох, і що його робити, щоб не плакати? Се ж лихо, се ж погибель—тії сльози. Адже після них наче написано на обличчі: «ся жінка має тридцять літ». Тридцять літ! То ж то старість!.. Звісно, Алах справедливий, але нащо потрібно його справедливість, щоб ті розпусні біляві франки здавались молодшими часом і по-над 40 літ, а бідна арабка хіба чудом задержить красу до тридцяти, як от задержала вона, Екбаль. Може б те чудо ще кілька років протривало, коли б... коли-б не стала надорозі франка! Ой, тії франки! Либонь їх сотворено на кару людям, як сарану, як гусинь, як скорпіонів. І кожна франка ще й на тім світі по смерті сподівається жити та красувати (яких гарних святих жінок показують у школах арабочкам католицькі черниці!), а найчесніша мусульманка хіба має ту надію?.. Однак же були святі жінки-мусульманки: Хадіґа, Фать-

ма, Зейнаб... де вони тепер? Адже гурії, то не вони, а де ж вони? Чи варто бути святою?..

Екбаль-ганем вжахнулася. Які се думки їй в голову лізуть? Хіба жінка може розважати про такі речі? І не треба думати багато, від сього будуть зморшки на лобі. Вже й так доводиться волосся нижче спускати на лоб, ніж би слід, ще ж добре, що тепер на се мода!

Глибоко зідхнувши, з тихим тоненьким стогоном, Екбаль-ганем підвелася з ліжка, пішла до столика туалетного і сіла перед свічадом. Найперше ухопила пушок з пудрою і швидко-швидко забілила носа. Потім почала спокійніше розмальовувати все обличчя, поки воно набуло бажаної подібности до гіпсової маски, з різкими рисами брів, з чорними обідками навколо очей, з кривавими рубцями замість уст. Далі взялася до зачіски. Занадто буйне африканське волосся не-легко було покорити паризькому шаблону, придатному більше до штучних мертвих «постішів», ніж до справжнього, живого волосся, однак мусіла скоритись Африка перед Європою. Екбаль-ганем таки досягла того, що, ззаду подивившись, можна було взяти її коли не за парижанку, то все ж за якусь «франку», хоч би колоніяльну.

Але то тривало довго. Вже спущені матово-жовті жалюзі в кімнаті попрорізувались жовтогарячими смужками від низького сонця, далі ті смужки зарожевіли і поширшали, наче розцвіли, а ще трохи—і запалали, мов від близької пожежі. Се вже починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в останній час перед неминучою поразкою, і так гордо та весело, без найменшої тіні вечірнього суму, сипле барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожну дрібну дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви якось не йметься віри її неминучості.

Екбаль-ганем рідко бачить захід сонця увсій його красі, а відколи живе тут, на купелях, то й ніколи

не бачить. Вона ж тут живе як у в'язниці, не в звичайному, призвоїтому гаремі, як годиться поштивій мусульманці, а таки в справжній в'язниці, без садка, без піддашків з точеними ґратками, звідки можна чудово споглядати на вулицю, без родичок і приятельок, що бувало так охоче додержують їй товариства і дома, й у гостях, і на проходках. Тут і йти нема куди, хоч би й було з ким,—нема ні кладовища порядного з могилами кривих (найпризвоїтіше ж ходити на кладовище, а не сновигати вулицями без мети!), нема крамів, окрім бакалійних та з усяким мотлохом, куди ходять тільки слуги та франки, а жінці родовитого арабського бея сором і поріг переступити; в гості Екбаль-ганем не може ходити, бо прийшлося би й собі гостей приймати і відкрити перед ними всю злиденність життя свого тутешнього,—адже вона живе у дворішці, де уміщається пансіон для хворих чужинців, а се ж все одно, що *locanda*! Се ж крайня ганьба для порядної ганем жити по-при локанди.

Коли-не-коли бувають весілля, заручини, похорони, і то більше не тут, а в Каїрі. Іздити туди трудно, шкода кидати своєї маленької Зейнаб, а не тягати ж за собою таке немовлятко межі люди, щоб ще хто наврочив.

Згадавши про Зейнаб, Екбаль-ганем затривожилася, схопилась, відхилила трохи надвірні двері (так що ледве чи й долоня просунулася б), ляснула двічі в долоні і гукнула тонким, гострим, тріпотликим голосом:

— Е! Сальтанé!—і зараз же оступилась від дверей.

Знадвору вступила стара негритянка в яро-зеленій вовняній сімарі, надітій без сорочки, у срібних, грубих, як кайдани, обручах на босих ногах, з непокритою, розпатлавою, дрібно-кучерявою головою, тільки перев'язана над чолом, наче стрічкою, вузько зложеною жовтогарячою хусткою з червоними берегами; з шиї на розхристані чорні груди звисало важке глиняне намисто різних яскравих кольорів. Здавалося, що

вона не йшла, а неначе точилася, така дрібна й легка була у неї похода і дивно відбивала тая похода при її низенькій, надзвичайно тілистій постаті. Неначе велика зелена опука з розгону впала і не своєю силою закотилася до хати.

— Де ти поділа Зейнаб?—одразу дразливо крикнула до неї Екбаль.

— Там,—спокійно¹ і недбало кинула Сальтане, махнувши рукою через плече.

— Де се «там»? Що се за «там»? Ти її надворі покинула з Саїдом? Я тобі казала, щоб ти не сміла!.. Щоб ти не сміла!.. Йй небезпечно бути надворі! Ти ж тямийш? Ти ж розумієш! А ти все таки «там», «там»!..

— Ти ж, ганем, ще не знаєш, де саме Зейнаб, а вже кричиш,—казала Сальтане, так само спокійно, чудним, якимсь пташиним голосом, що нагадував «людську» балачку папуги.

— Ну, то де, де? Кажі ж де!—і з нетерплячки Екбаль сіпнула її за зелений рукав.

— Звісно, де—у гладкої сет, там йй чаю дають, вона любить. Гладка сет казала, що сама її принесе додому.

— А, у гладкої,—вже й собі спокійно протягла Екбаль,—се нічого, можна. А «фірузи»¹ на Зейнаб є?

— Авже-ж є, і фірузи, і серце, і ключ, і все, що треба, як же інакше?

— Ну, то йди собі,—недбало кинула Екбаль і вернула до свічада, але негритянка не пішла з хати, тільки раптом сіла долі напочіпки там, де стояла, і швиденько, несподівано промовила своєю пташиною гуторкою:

— А тая вже вбирається, і дитину свою нарядила у такі білі-білесенькі «дантелі», як «інгліз-бєбі» носять. Ти, ганем, конче повинна такі дантелі нашій Зейнаб справити, бо то-же не подоба, щоб ліва дочка у бел була краще від правої вбрана. І черевички треба

---

¹ Бірюза, що вважається талісманом проти «уроків».

їй білі. Ні, знаєш, ти краще справ їй з золотого сап'яну, то вже тая на такі не спроможеться.

Екбаль-ганем пильно вдивлялася в свічадо, але нічого в ньому не бачила; очі їй знову заходили слізьми і вона боялася, коли б сльози знов не зруйнували їй так трудно відбудованої краси. Вона мовчала, щоб слідом за словом не прорвався плач. Важко дышучи, вона будувала греблю мовчання. Коли се чутким вухом піймала один гук з надвірного гомону і сльози одразу спинились і висушли, не викотившись. Їй почулося якесь італійське слово. Екбаль-ганем кивнула мовчки негрятянді, щоб тая відхилила трохи надвірні двері і стала наслухати. Але в одхилені двері влетів дитячий щebet:

Barbarino, fino, fino!
mangia porco, beve vino!¹

Потім якесь падання чимсь плискватим, наче хто хустя прав. То малі «ізраеліти», що приїхали недавно на купелі з Олександрії, дражнили старого берберіна-воротаря, а він «учив» їх, скинувши з себе пантофлю та потягаючи грубою підшвою малюків по плечах, кого встигав досягти.

Екбаль-ганем була й забула, що в дворі ще хто може говорити по-італійськи крім «тієї».

— Ах, як мені обридли тії чортенята! Яке то нещастя мати в сусідстві локанду!

— Я ж тобі казала, ганем,—докинула Сальтане.

— Аї, мовчи ти!—визвірилась Екбаль.

— Саїда, ганем!—озвалося щось під дверима жіночим голосом, ніжно-услесливо, і розточилося в благословеннях «прекрасній ганем і тому дневі, що дає їй бачити її найнижчій слузї».

— Мін (хто)?—різко перебила Екбаль потік благословенних слів.

— Порох з-під стіп твоїх, порох з-під стіп твоїх,—відповів услесливий голос і в двері просунулось обличчя

---

¹ Берберино, хитрець, хитрець! Іж свинину, пий вино! Р.

трохи не таке чорне, як у Сальтане, молодше, з блакитною зорею на чолі, нацяткованою голкою просто на шкурі, з таким-же півмісяцем на підборідді, з двома золотими сережками з одного боку—одна в уху, друга в ніздрі,—сполученими тонесеньким ланцюжком. Від солодкої усмішки сережка в ніздрі тремтіла, сіпала ланцюжок і другу сережку, і дрібнесенькі світляні блиски грали як леліточки по темній бронзовій правій щоді, а ліва темніла під напівспущеним чорним креповим покривалом.

— Чого тобі треба?—суворо спитала Екбаль.

— Мені треба, прекрасна ганем, щоб твоя найнижча слуга не ображала божих очей своїми злиднями.

Промовляючи теє, жінка вступила в кімнату, тягнучи за собою по помості довгий, вузький кінець чорного крепу, як ящурний хвіст. І вся її постать нагадувала ящурку,—тонка, гнучка, з меткими і разом полохливими рухами. Здавалося спочатку, що вона прийшла з порожніми руками, але вступивши в кімнату вона миттю добула чи з-під покривала, чи з якихсь таємних сховів просторої фалдистої чорної сімари кругле пуделечко з ясного лубка і простягла його на долоні до Екбаль-ганем.

— От, сонце мое, ганем моя вродлива, осе тривкі білила! Хоч тричі вмийся після них—не злиняють! Хоч які поцілунки щирі—їх не витруть! Вічні, моя ганем, вічні!

Екбаль-ганем узяла пуделко, відкрила, придивилась, підставивши під червону смужку світа, понюхала білила і вернула перекупці, коротко мовивши: «Не треба».

— І певне, що не треба!—несподівано палко підхопила перекупка,—пробач смітині з-під твого порога! Я-ж і сама бачу, що ти й так біліша від лілей. Але я маю ще й інші речі, помічнії речі,—вона знизила голос аж до шепту,—маю до діточок, маю й від діточок, як до чиєї потреби.

Екбаль суворо насупила брови: «Що?»

— Слухай-но,—озвалась Сальтане до перекупки,—

Йди-но ти собі звідси, бо як прийде бей, то будеш ти знати, він таких як ти не любить.

Але в очах Екбаль-ганем при слові «бей» щось блиснуло і погасло, а вуста зложилися у штучно-бай-дужу презирливу усмішку.

— Ну, коли ти така розумна,—звернулась вона до перекупки,—то в тебе либонь і привороту можна кушити.

— А можна, можна, перло пророкова! От тільки сьогодні не взяла,—проклята моя голова за таку пам'ять!

— Та мені й не треба,—лицемірно мовила Екбаль і навіть позіхнула трошки при тому,—мені вже скоріш одворот потрібен,—і знов посміхнулася штучно-презирливо.

Перекупка вхопила Екбаль за руку, вище ліктя і зашепотіла:

— Завтра принесу! завтра принесу! привороту і відвороту, всього, всього принесу.

Тим часом Сальтане, щось почувши знадвору, стрепенулася, скочила до дверей, обернулася до шпарки перше вухом, потім оком, по-пташиному, й крикнула:

— Бей іде!

Екбаль миттю вихопила свою руку від перекупки, а тая безгучно і прудко, ще більше по-ящуриному вимкнулася з кімнати у двір і там, побачивши бая, що йшов не з вулиці, а з глибини того-ж таки двора, швиденько скурнула в браму і щезла за рогом вулиці . . . . .

Травень-червень 1913 г.

ПРИМІТКИ.

- I. Така її доля. Оповідання.—«Зоря», 1889 р., ч. 2.
- II. Святий вечір. Образочки.—«Зоря», 1889, ч. 24.
- III. Метелик. Оповідання.—«Дзвінок», 1890 р., ч. 14.
- IV. Біда навчить.—Казка.—«Дзвінок». 1891 р., ч. 23.
- V. Весняні співи. Спогад.—«Зоря», 1892 р., ч. 1.
- VI. Жаль. Повість.—«Зоря», 1894 р., ч. ч. 9, 10, 11, 12.

Сюжет дієї повісти має свою цікаву історію. Мати Л. Українки, О. П. Косач (Олена Пчілка), розповіла, що в дитячі роки Лесі, коли Косачі жили в Києві і підтримували найближчі стосунки з родиною Старицьких, обидві родини старалися повернути дітей на літературний шлях і заохочували їх до літературних спроб. Старші і молодь часто збиралися, провадилися розмови на літературні теми, О. Пчілка та М. Старицький читали свої нові твори, а також, між іншим, була в звичай така літературна гра: давалася яка-небудь тема і всі—дорослі і діти—зараз же тут протягом двох-трьох годин повинні були написати оповідання на задану тему. Найчастіше теми бралися випадкові, з предметів, що оточували товариство. В кімнаті, де збиралися, серед меблів стояла канапка. Одного разу хтось запропонував тему чергового оповідання — «Канапка». Тему було прийнято і всі присутні написали по оповіданню. Написала й Л. Українка, і так захопилася дією темою, що потім продовжила й розширила її, наслідком цього з'явилася ціла повість. У повісті та «канапка» грала надто малу роль і, друкуючи повість у часопису «Зоря», Леся Українка дала їй назву «Жаль».

- VIІ. Школа. Волинські образки. «Народ», 1895, ч. 3-4.

VIII. Пізно. Оповідання. Перший раз друковано в 1928 році в книзі: «Література. Збірник перший. За редакцією акад. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича. Всеукраїнська Академія Наук. Комісія новітнього українського письменства. Збірник історично-філологічного відділу № 82». Київ, 1928 стор. 187—188.

Подав це оповідання до збірника Ол. Тулуб, додавши до нього таке передслово:

«В 90-х роках минулого століття серед Київської студентської молоді склався гурток «Літературна Громада», що збирався в родинях відомих українських письменників та діячів, як Микола Лисенко, Михайло Старицький, Олена Пчілка. До «Літературної Громади», окрім студентів, належали: Леся Українка, Людмила Старицька, Одарка Романова, з студентів-же Михайло Косач (псевд. Михайло Обачний), Максим Славинський та інші. Бував на цих зборах також і відомий уже тоді молодий поет Володимир Самійленко, поки не переїхав до Чернігова.

На зборах «Літературної Громади» читалися нові твори Лесі Українки, Л. Старицької та інших, переклади з різних мов, вироблювалися плани майбутніх праць і т. и. В вільні часи иноді гралися так званим «конкурсом», що складався з того, що замовлялася для всіх присутніх яка-небудь тема, на яку всі повинні були на протязі $\frac{1}{2}$ години або й більше тут же зараз написати прозою або віршами свій твір, після чого твір читався і робився той або інший присуд.

Серед паперів небіжчика І. М. Степенка, що переховуються при УАН, є невеличкий прозовий твір Лесі Українки, написаний на такому конкурсі, під час зборів у них-же в родині приблизно 1894—95 р., досі ніде не друкований. От цей твір, писаний рукою Лесі Українки на 2 чвертках білого паперу чорним атраментом, без поправок і закреслень».

IX. Місто смутку. Сілуети. Твір друкується вперше. Рукопис цього твору переховується в Гадяцькому музеї ім. М. П. Драгоманова. Подав до цього тому творів Лесі Українки цей твір Петро Одарченко. Дата написання 1896 рік, рік написання драми «Блакитна Троянда». Для опису психічної хвороби головної героїні драми Любові Лесі Українка

користувалася не тільки з літературних джерел, а й з своїх власних вражень та спостереження над життям душевно хворих під час одвідин психіатричного шпиталю в Творках під Варшавою влітку 1896 року.

Мати письменниці, Олена Пчілка, ласкаво дала свою примітку до «Міста смутку». Ось вона:

«Як показує дата, сей рукопис належить до літа 1896 року. Того літа наша сім'я проживала на Волині. Леся Українка, вернувшись з Болгарії, з Софії, пробувала теж укупі з нами, в селі Колодажному, близько міста Ковеля, в нашому маєтку. Брат мій, Олександр Петрович Драгоманов, служив того року в Польщі, що була тоді під владою Росії, а саме займав він місце головного лікаря у психіатричній санаторії в містечку Творках, під Варшавою. Брат не раз запрошував нас до себе в гостину, тим більше, що Ковель досить близько від Варшави і поїхати тоді до Варшави було зовсім легко. Я й зважила поїхати, разом з дочками, одвідати брата й його сім'ю.

Околиця м. Творки й санаторії дуже убога й не принадна: ріденські передіски—і пісок, пісок... Однак видно було, що адміністратори санаторії хотіли надати їй таку подобу, щоб вона якомога менше нагадувала звичайні оселі для хворих: лише один будинок, де містились адміністрація й лікарський персонал, аптеки то-що, був досить великий, а все инше забудовання—то були маленькі, окремі будиночки, оточені деревами й квітниками. Хворі жили в тих будиночках, неначе зовсім вільно, без нагляду, неначе десь на селі, тільки ради сільської околиці. Їх можна було навідувати зовсім вільно, як і вони зовсім вільно розмовляли з ким хотіли.

Леся й не цуралася розмов з тими сердешними людьми. Власне зміст подаваного рукопису «Місто смутку» і єсть зазначення тих розмов і взагалі вражень. тієї Творківської колонії. Се не єсть ніякий оповідальний твір, а просто побіжні замітки, нотатки. Можливо, Леся Українка думала, що ті нотатки зладуться їй колись для якогось її писання, яко «людські документи», але ні в одному її творові не видно, щоб їй здалися оті знадібки.

В Творках ми пробули всього скільки день, бо враження Творківської оселі були такі доспть смутні... О. Пчілка». Київ, 26 квітня 1929 р.

X. Голосні струни. Оповідання. Написано 1897 року. Друкується вперше з рукопису. Кінєдь рукопису загубився. Даємо зауваження до кінця цього оповідання матери Лесі Українки, Олени Пчілки.

XI. Над морем. Оповідання. Вперше надруковане в «Літературно-Науковому Вістнику», 1901 р. ч. 1 й 2. Пізніш було передруковано в першому томі творів Л. Українки Київського видавництва «Дзвону». (К. 1912).

XII. Примара. Вперше було надруковане вже в роки післяреволюційні («Червоний Шлях». 1923, II, стор. 1—3). Оповідання, написане під враженням російсько-японської війни 1904-5 років, остільки різко подало розуміння війни від Лесі Українки, що його не можна було друкувати ні в ті часи, коли воно було написане, ні взагалі в роки передреволюційні. Рукопис «Примари» датований* 30 квітня 1905 р. В «Червоному Шляху», може через друкарську помилку, визначена дата 30 червня 1905 року.

XIII. Приязнь. Оповідання. 1) «Киевская Старина» 1905 р. 2) Л. Українка. Твори. т. I. Вид. «Дзвін». К. 1912.

Оповідання писано на Кавказі. До певної міри за стимул для писання його було оголошення редакції «Киевской Старини», що вона буде оплачувати гонораром реалістичні оповідання з народнього побуту, тоді як загалом у той час українські часописи ще не мали змоги оплачувати своїх співробітників. Лєся Українка перш мала намір одіслати до «Киевской Старини» одно з своїх старих оповідань, але потім відкинула його та написала «Приязнь», куди ввійшли де-які спогади її дитячих років. Те старе оповідання не збереглося. Сама Лєся Українка пізніш не високо цінувала оповідання «Приязнь».

XIV. Утопія. Невеличкий уривок з якогось невикінченого наміру суто «психологічного» оповідання. Зберігся між рукописами й становить чотири сторінки звичайного «почтового» листка, написаний олівцем. Початок цього уривку є, очевидно, якийсь «конспект» утопійного сюжету. Далі йде

мабуть фрагмент оповідання одної з «двох жінок». Друкується тут уперше. Відноситься до 1906 року.

XV. „А все таки прийди!“ Утопічна фантазія, так само незакінчена. Друкується тут уперше. Дати написання цього твору немає, але є причини віднести її цю «утопічну фантазію» до 1906 року (Див. Леся Українка. Твори. т. XII. Додатки. Поезія за назвою: До «Утопії» («Не хутко те буде... Чи й буде чи ні?»)

XVI. Interview. Початок оповідання, писаний олівцем. Рукопис дати не має. Біографічні дані дозволяють його умовно віднести до 1906 року. Друкується вперше.

XVII. Помилка. Думки арештованого. Не зважаючи на незакінченість оповідання, воно є одне з тих між недрукованих досі оповідань Лесі Українки, а правдивіш і між усіма її оповіданнями, що дає багатий та зовсім новий матеріал для зрозуміння психології творчості його автора.

XVIII. Розмова. Оповідання. — 1) «Літ.-Наук. Вістник», 1908 р., ч. VI. 2) Л. Українка. Твори. т. I. Вид. «Дзвону». К. 1912.

В основі оповідання «Розмова» лежить сон, потім записаний.

XIX. Екбаль-ганем. Оповідання. — «Літ.-Наук. Вістник» 1913 р., ч. X.

Остання передсмертна літературна праця Л. Українки, незакінчене оповідання. Редакція «Л.-Н. Вістника», уміщуючи це оповідання в книжці, присвяченій Лесі Українці з приводу її смерті, додала до нього таку примітку:

«Останні сторінки, написані Лесею Українкою в кінці мая і початку червня 1913 р. Це мала бути повість з арабського життя; в ній Леся Українка хотіла дати нам образ, становище і психологію арабської жінки, яка вже прилучена трохи до зовнішньої європейської культури, але мусить жити ще в оточенні східного життя. Повість писала Леся Українка для «Вістника», але не скінчила її. Над дією повістю, що торкається далекого східного життя, витають передсмертні думки нашої незабутньої письменниці:

«Це вже починався єгипетський захід. Там сонце уміє вдавати переможця в останній час перед неминучою пораз-

кою, і так гордо та весело, без найменшої тіни вечірнього суму, силе барвисті дари на небо, на пустиню, на велику ріку і на кожна дрібну дрібницю своєї улюбленої країни, що навіть за одну хвилину перед навалом темряви якось не йметься віри її немінучості...»

Ці сторінки—це останній промінь перед «навалом темряви».

З М І С Т.

	Стор.
Леся Українка—белетрист. Стаття Б. Якубською	V

О п о в і д а н н я .

Така її доля. Образок з життя	3
Святий вечір. Образочки	7
Метелик	10
Біда навчить	12
Весняні співи. Спогад	18
Жаль	23
Пізно	96
Школа. Волинські образки	99
«Місто смутку». Силуети	108
Голосні струни	115
Над морем	129
Примара	166
Приязнь. Оповідання з життя волинського Полісся . . .	169
Утопія	232
«А все таки прийди». Утопічна фантазія	234
Interview. Утопічна фантазія	240
Помилка. Думки арештованого	242
Розмова	265
Екбаль-ганем	286
Примітки. Б. Якубського	293
